

॥ श्रीराम ॥

भावार्थ दासबोध प्रबोध

(दासबोध प्रबोध पाठ्यपुस्तकातील
ओव्यांचा अर्थ व भावार्थ)

लेखक : द्वा. वा. केळकर

‘पत्रद्वारा दासबोध अभ्यास’ प्रकाशन विभाग,
श्रीसमर्थ सेवामंडळ, सज्जनगड यांच्या वतीने प्रकाशित

अनुक्रमणिका

प्रास्ताविक चार शब्द		०३	
दासबोध प्रबोध भावार्थ दीपिका पुरस्कार - डॉ. वसंतराव वैद्य		०४	
समर्थविचार - आजची तातडीची निकड - डॉ. श्री. द. देशमुख		०५	
स्वाध्याय १ ला	०७	स्वाध्याय ८ वा	५२
स्वाध्याय २ रा	१३	स्वाध्याय ९ वा	५७
स्वाध्याय ३ रा	२०	स्वाध्याय १० वा	६१
स्वाध्याय ४ था	२७	स्वाध्याय ११ वा	६८
स्वाध्याय ५ वा	३४	स्वाध्याय १२ वा	७३
स्वाध्याय ६ वा	३९	परिशिष्ट १	७९
स्वाध्याय ७ वा	४६	परिशिष्ट २	८०

दासबोधी अनन्य भाव

कुठे कोणता वेद-वेदान्त पाहू । कुठे शास्त्र संभार शोधित जाऊ ?
 कशाला कुणाला पुसू ब्रह्म-शोध । मला दासबोधीच लाभेल बोध ॥१॥

कसे ओळखू संत पंडीत ज्ञानी । कुणा भीक मागू असे मी अडाणी ।
 ठसेना मनाला कुणाचा प्रबोध । मला दासबोधीच लाभेल बोध ॥२॥

कुठे तीर्थ-क्षेत्रादि धुंडीत जाऊ । कसे योग अभ्यास सेऊनि राहू ।
 कसे आवरु शत्रु हे कामक्रोध । मला दासबोधीच लाभेल बोध ॥३॥

समर्थे दिली श्रेष्ठ अध्यात्मखाण । पुरे तेवडी, ना कशाचीच वाण ।
 असे लाभला मानसी हाच वेध । मला दासबोधीच लाभेल बोध ॥४॥

नसे शास्त्रविद्या कलाज्ञान काही । बुडे मी सदा संसृतीच्या प्रवाही ।
 जरी अज्ञ मी बद्ध, होईल सिद्ध । मला दासबोधीच लाभेल बोध ॥५॥

समर्था, असे मी जरी पापखाणी । अती आदरे ऐकिली ग्रंथ वाणी ।
 जळे पापराशी मिळे ज्ञान शुद्ध । मला दासबोधीच लाभेल बोध ॥६॥

कवि - धेनुदास डोळे

मुद्रक

मा. वि. दाले
 ६९३ बुधवार पेठ,
 पुणे ४११ ००२.
 दूरध्वनि : २४४५११४४, २४४५११०९

मूल्य

१८/- रु.
 ट.ख. सह १९/- सह
 आवृत्ती १ ली : १/१/१९९८
 पुनर्मुद्रण ५ वे : २६/११/२००४
 पुनर्मुद्रण ६ वे : जून २००६

प्रकाशक

श्री. व सौ. केंदूरकर
 संचालक 'प.दा.अ.'
 श्रीसमर्थ हौसिंग सोसायटी,
 धन्वंतरी सभागृहामागे,
 पटवर्धन बाग, एरंडवणे, पुणे ४

प्रास्ताविक चार शब्द

‘पत्रद्वारा दासबोध अभ्यास’ या उपक्रमाचा उद्देश, अभ्यासार्थींना अध्यात्म-साक्षर करणे असा आहे. अध्यात्मातील पारिभाषिक शब्दांचे अर्थ ध्यानात आले तरच दासबोधासारख्या अध्यात्मिक ग्रंथामध्ये त्यांना गोडी निर्माण होईल. आणि एकदा गोडी निर्माण झाली की ग्रंथातील समासांचे वाचन ते करू लागतील, ही अपेक्षा सफल झाली आहे.

दा. प्रवेश, दा. परिचय या पहिल्या दोन पाठ्यपुस्तकांतील ओव्यांचा भावार्थ सांगणारी पुस्तके यापूर्वी प्रसिद्ध झाली आहेत. त्याचप्रमाणे ३ या वर्षासाठी दा. प्रबोध हे पाठ्यपुस्तक आहे. त्यालाही ‘भावार्थ’ सांगणारे पुस्तक हवेच अशी मागणी अभ्यासार्थींकडून झाली. त्यानुसार हे प्रकाशित करित आहोत.

हे पुस्तक तयार करताना ते दा. प्रबोध स्तराच्या अभ्यासार्थींना ते जास्तीत जास्त उपयुक्त ठरावे या दृष्टीने खूप प्रयत्न केला आहे. कै. स. भ. पु. पां. गोखले यांच्या स्वाध्याय साधना पुस्तकाचा खूपच उपयोग झाला. रामभक्त प्रा. के. वि. बेलसरे यांच्या सार्थ दासबोधातील समासांचे सारांश पाठ्यपुस्तकात छापले आहेतच. हे पुस्तक तयार करताना प्रा. बेलसरे, कै. ल. रा. पांगारकर, कै. के. ग. आठले यांनी लिहिलेल्या ओव्यांच्या अर्थाचा उपयोग स्पष्टीकरणासाठी खूपच झाला आहे. या सर्वांचा ऋणनिर्देश येथे आवर्जून करित आहोत.

दा. प्रबोध स्तराच्या अभ्यासक्रमाचे शिल्पकार डॉ. वसंतराव वैद्य आणि डॉ. श्री. द. देशमुख यांनी दा. अ. वर्गात केलेली प्रवचने आणि लेखन यांचाही उपयोग ‘भावार्थ दा. प्रबोध’ पुस्तक तयार करताना झाला आहे. भावार्थ लेखनाच्या कामात मी एक निमित्तमात्र आहे. प्रबोधस्तराच्या अभ्यासार्थींना अल्पसे मार्गदर्शन जरी या पुस्तकातून झाले तरी पुस्तकाच्या संपादनाचा हेतू सिद्ध होईल. सर्वच ग्रंथराज दासबोधाच्या अभ्यासास यानंतर त्यांनी प्रारंभ करावा. ज्यांची नावे समीक्षकांनी ‘समीक्षकपात्र’ म्हणून केंद्राकडे पाठविली असतील त्यांनी समीक्षकाचे काम आत्मविश्वासाने स्वीकारावे.

‘जितुकें कांहीं आपणासी ठावें । तितुकें हळुहळु सिकवावें ।

शाहाणे करुनि सोडावे । बहुत जन ॥ १९-१०-१४

हा श्रीसमर्थाचा आदेशच आहे. त्यामुळे आपलाही अभ्यास वाढतो आणि समर्थ-विचारांचा सत्संग घडल्याने सात्त्विक समाधान प्राप्त होते.

चाफळचे स. भ. डॉ. वसंतराव वैद्य यांना आम्ही या पुस्तकासाठी पुरस्कार म्हणून चार शब्द लिहिण्याची विनंती केली. त्याचप्रमाणे मा. डॉ. श्री. द. देशमुख (मुरगुड) यांनी ‘प. दा. अ.’च्या ध्येय-धोरणाबद्दल प्रास्ताविक मजकूर लिहावा अशी विनंती केली. त्या दोघांनीही अल्पावधीतच आपला मजकूर पाठवून सहकार्य केले. त्यांना रूचले नाही तरी दोघांनाही धन्यवाद देणे माझे कर्तव्य आहे. आजवर त्याचे सहकार्य लाभले ते तसेच यापुढेही लाभवे.

पुस्तकाचे मुद्रण अल्पावधीत करून अभ्यासार्थींना पुस्तक उपलब्ध करून दिल्याबद्दल ‘गणेश प्रिंटर्स’चे आभार मानलेच पाहिजेत.

दि. १०-१०-१९९७

“रघुनंदन” पटवर्धन बाग,
एरंडवणे, पुणे-४११ ००४

दा. वा. केळकर

संयोजक,

पत्रद्वारा दासबोध अभ्यास

दासबोध प्रबोध भावार्थ दीपिका पुरस्कार

— डॉ. व. ना. वैद्य
श्रीराम देवस्थान, चाफळ

कै. अप्पा वैद्य यांच्या दासबोध अभ्यासातून प्रेरणा घेऊन दासबोध अभ्यासचा प्रसार हा एकच ध्यास घेऊन दीड तपाहून अधिक काल वाटचाल करणारे मा. श्री. द्वा. वा. केळकर यांनी तीन वर्षांचा दासबोधाचा अभ्यासक्रम निश्चित करून पत्रद्वारा दासबोध अभ्यास हा अभिनव उपक्रम केवळ महाराष्ट्रातच नव्हे तर गुजराती, हिंदी व कन्नड या भिन्न भाषा प्रांतातही यशस्वी करण्याची अलौकिक कामगिरी बजावली आहे. काही गुण सोन्याचा व काही सोनाराचा या म्हणीप्रमाणे दासबोधाच्या स्वयंपूर्ण गुणवत्तेबरोबरच संयोजकांनी आपली गुणवत्ताही पणाला लावल्याने ही किमया घडून आली आहे.

आत्मज्ञानाचा विचार दासबोधाने अत्यंत सोप्या शब्दात शुद्ध स्वरूपात मांडला आहे. ज्ञानदेव, एकनाथ, तुकाराम आदि संतांनी प्रभावीपणे प्रतिपादलेले अद्वैत तत्त्वज्ञान हेच समर्थानी स्वीकारले आहे. ते त्यांनी प्रत्यक्ष अनुभवले आहे आणि कोणाही साधकाला हा अनुभव घेता येईल असा दृढ विश्वास निर्माण करण्याचे सामर्थ्य दासबोधाच्या शब्दात आहे. सांप्रदायाच्या शृंखलात जखडून राहिलेला दासबोध मुक्त करण्याचे काम पत्रद्वारा दासबोध अभ्यासाने केले आहे. म्हणूनच त्याची पताका डौलाने भारतात सर्वत्र फडकत आहे तरीही दासबोध प्रत्यक्ष आचरणात आणण्याची तीव्र गरज आहे. समाजात सर्वांशी मिळून मिसळून लोकसंग्रह करण्याबरोबरच भ्रष्टाचार, तंबाखू, मादक द्रव्य सेवन, नीतीबाह्य आचरण या सर्वांपासून दूर राहण्याची प्रतिज्ञा दासबोध अभ्यासार्थींनी मनापासून पाळण्याची आवश्यकता आहे. यावरच खरेतर प. दा. अ. चे यश अवलंबून आहे ही जाणीव सतत जागृत ठेवण्यासाठीच भावार्थ दासबोध प्रबोध आहे अशी माझी श्रद्धा आहे.

समर्थविचार – आजची तातडीची निकड

डॉ. श्री. द. देशमुख

‘काही गलबला कांही निवळ । ऐसा कंठीत जावा काळ’ हे समर्थांच्या जीवनपद्धतीचे मुख्य सूत्र आहे. मानवी जीवनाच्या सामाजिक, राजकीय, आर्थिक व कौटुंबिक अंगांना ते ‘गलबला’ म्हणतात आणि धर्म व मोक्षाशी निगडित अंगांना ते ‘निवळ’ असे म्हणतात. पहिल्यासाठी अन्तःकरण बहिर्मुख ठेवावे लागते तर दुसऱ्यासाठी ते अन्तर्मुख असावे लागते. ह्याच संदर्भात ‘अंतरनिष्ठ तितुके तरले । अंतरभ्रष्ट तितुके बुडाले’ हाही समर्थांचा विचार लक्षात घ्यावा लागतो. जागोजागी समर्थ वाङ्मयात व त्यांच्या प्रत्यक्ष जीवनात ह्या दोन्ही सूत्रांचा बेमालूम समन्वय जाणवतो. समर्थ संप्रदायाचे वर्म ह्या समन्वयात साठविले आहे. अन्यथा तत्वज्ञानाचे दृष्टीने समर्थांचे अद्वैत तत्वज्ञान वारकरी किंवा दत्त संप्रदायाकडून जराही वेगळे नाही.

‘काळाची गरज’ हा निकष महत्वाचा मानला तर आज निवळीपेक्षा गलबल्यावर अधिक लक्ष केंद्रित करण्याची आवश्यकता आहे हे समजण्यासाठी पंडिताची गरज नाही. गलबला जमला नाही तर निवळीचा निकाल लागण्यास वेळ लागणार नाही. आज भारतात हिंदु धर्माविरुद्ध परिवर्तनवादी उपन्यांनी आघाडी उघडल्याचे चित्र दिसत आहे. बाहेरून भारतात येऊन मूळ धरलेल्या धर्माचा तर हिंदु धर्माशी छुपा किंवा प्रत्यक्ष संघर्ष सतत चालू आहे. मतांसाठी हपापलेल्या राजकारण्यांची त्यांना मोठी फूस आहे. राजकारणी नेते व्यक्तिगत पातळीवर स्वतःचा धर्म मानतात. पक्षीय पातळीवर ते सर्वधर्म समभावाच्या घोषणा देतात व सत्तेच्या पातळीवर ते परधर्मधार्जिणे बनतात! ह्यानेच हिंदु धर्माची टिंगलटवाळी करणाऱ्यांची हिंमत वाढत आहे. ह्याबरोबरच हिंदुधर्मीयांचीही ह्या संदर्भात काही जबाबदारी आहे हे लक्षात घेणे निकडीचे आहे. संघटन ही पहिली जबाबदारी मानली पाहिजे. समर्थांच्या गलबल्याचे ते मुख्य सूत्र आहे. बेसुमार जातींच्या अभेद्य तटबंदींनी विघटन झालेला हिंदु समाज हे संघटकांना मोठेच आव्हान आहे. गणपती उत्सवासारखे उत्सव किंवा पंढरपूर-शेगावसारखी तीर्थक्षेत्रे संघटनेच्या दृष्टीने महत्वाची आहेत. त्यातील दोष कमी करीत त्यांची उपयुक्तता कशी वाढेल ह्याचा विचार करावा. नुसती नाके मुरडू नयेत!

‘उपासना करूनिया पुढें । पुरविलें पाहिजे चहूंकडे’ हा समर्थविचार फार मोलाचा आहे.

श्रीसमर्थांच्या काळी समाजावर वर्ण ह्या कल्पनेचा बराच पगडा होता. हजारो वर्षे चालत आलेली समाजरचना कायदा किंवा घोषणांनी एकाएकी बदलत नाही. एकेकाळी उपयुक्त ठरलेली ती रचना परिस्थितीच्या रेट्याने पूर्णपणे कालबाह्य झालेली आहे व त्याची खंत बाळगण्याची मुळीच गरज नाही. काळाच्या ओघाची अनिवार गती, अर्थकारणाचे जबर प्राबल्य, वेगाने वाढणारे आंतरखंडीय दळणवळण व विज्ञानाची नेत्रदीपक झेप ह्या सर्वांचा परिणाम म्हणून माणसातील कृत्रिम भिंती पडणे अपरिहार्य आहे. आज असलेले भारतातील जातीभेद केवळ राजकारणाची सोय व आर्थिक

सवलतींसाठी जपले जात आहेत. पूर्वीपेक्षा अधिक मजबूत बनविले जात आहेत. अध्यात्माचा अभ्यास करणाऱ्यांनी हे लक्षात घेऊन संघटनेचा रेटा वाढविला पाहिजे. सवंग लोकप्रियतेसाठी ह्या भेदावर तुटून पडणाऱ्यांपासून सावध राहिले पाहिजे. भेदांवर आधारलेल्या संघटना उभारणे हे आज अनेकांच्या चरितार्थाचे साधन बनले आहे!

हिंदु धर्मातील एकेश्वरवादातील अनेकता उलगडून दाखविणे फार महत्वाचे आहे. त्यासाठी चत्वार देवांचे अभ्यासपूर्ण निरूपण झाले पाहिजे. वरवरच्या अनेकतेत एकता कशी दडलेली आहे ते दाखवून अनेकतेतील उदारता जगाला दिसली पाहिजे. ही अनेकता भोंगळ किंवा विघटनासाठी नसून ती मानवी मनाच्या नैसर्गिक विविधतेच्या प्रवृत्तीना कशी पोषक आहे ते समजाविता आले पाहिजे. अन्न, वस्त्र, घर, खेळ इ. सर्व बाबतीत भौगोलिक व अन्य कारणांनी जगभर विविधता दिसते. तशी ती उपासना पद्धतीत का नसावी? तथाकथित एकेश्वरवादाच्या आग्रहामुळे झालेले भयानक जुलूम, रक्तपात व लुटालूट त्या ईश्वराच्या प्रेमाशी सुसंगत आहेत काय? तलवार, औषधे, भाकरी व पैसा ह्यांच्या मदतीने “एकाच ईश्वराच्या” उपासनेसाठी झटणाऱ्या अनेक धर्मांच्या ‘त्याच्या त्यांच्या ईश्वरामुळे’ एकेश्वरवाद सिद्ध होतो काय?

‘जनीं जाणता भक्त होवोनि राहे’ हे समर्थवचन किंवा ‘सत्य गेले भोळ्यावरी । अविद्येची झाली थोरी’ हे श्री जगद्गुरु तुकोबारायांचे वचन प्रत्येक अभ्यासार्थींनी समजावून घेतले पाहिजे. अध्यात्म क्षेत्रात शिरलेली जळमटांची जंगले नष्ट करण्यासाठी दासबोधातील भ्रमनिरूपणाचा निर्भयपणे अभ्यास करावा. अध्यात्माचा जीर्णोद्धार करावा. आपले प्रापंचिक जीवन विहित रसिकतेने जगून अध्यात्म वाढील लावावा. ‘प्रपंच सुखें करावा । परी काहीं परमार्थ वाढवावा’ असे समर्थ सांगतात. परमार्थ वाढविण्यासाठी केवळ भावना व संघटना पुरेशी नसते. अध्यात्मशास्त्राचा संप्रदायपूर्वक अभ्यास करणे आवश्यक आहे. अध्यात्मशास्त्र हा केवळ शब्दांचा पसारा नाही. ते संसार जिंकण्याचे शस्त्र आहे! ह्या शस्त्रामुळेच संप्रदाय किंवा संघटना बंदिस्तीत राहतात. त्यासाठी किमान आचारसंहिता आवश्यक असते. ती नसेल तर धर्माचे विघटन होण्यास वेळ लागत नाही.

पत्रद्वारा दासबोध उपक्रमाने महाराष्ट्राच्या अध्यात्मिक इतिहासात एक नवी झेप घेतली आहे. त्यातून समर्थप्रिमी निर्माण होत आहेत. त्याचबरोबर समर्थ सांप्रदायिकसुद्धा निर्माण व्हावेत. संप्रदाय म्हणजे केवळ उपासकांचा एक गट नव्हे. समाजकारण, राजकारण, अर्थकारण, धर्मकारण व मोक्षकारण ह्या सर्व मिळून संप्रदाय घडतो. आपापल्या सहज प्रवृत्तीप्रमाणे वरील कोणत्याही क्षेत्रात समर्थांशी निष्ठा सांभाळणारी व्यक्ती त्या संप्रदायाचेच काम करित असते. त्यांच्यात श्रेष्ठ कनिष्ठ भाव असण्याचे कारण नाही. ईश्वराने ज्याला जी देणगी दिली असेल त्याने ती समर्थकार्यासाठी वापरावी. असे झाले तरच समर्थसंप्रदायाचा म्हणजे समर्थविचारांचा व्याप वाढील लागेल तसा तो वाढणे ही आजची तातडीची गरज आहे.

स्वाध्याय १ ला

(द. १-१ : ग्रंथारंभलक्षण)

प्रास्ताविक : मंगलाचरणामध्ये श्रीसमर्थानी श्रीराम या माझ्या दैवतामध्ये, गणेश, शारदा, सद्गुरु, संतसज्जन, कुळेश्वर या सर्वांचा अंतर्भाव होतो असे म्हटले आहे. त्यामुळे दासबोध या ग्रंथाचा प्रारंभ करताना 'श्रीराम' या एकाच शब्दात त्यांनी सर्वांचे स्मरण करून एकदमच ग्रंथाला प्रारंभ केला आहे. जुन्या शास्त्रीय प्रथेप्रमाणे प्रारंभी नमनासाठी एकही ओवी लिहिलेली नाही. एकदमच ग्रंथाला प्रारंभ झाला आहे. ही विशेषताच आहे. एकदा वाचकांना ग्रंथकर्त्याचा हेतु समजला म्हणजे त्या ग्रंथाचे वाचन करण्याची ओढ त्यांना लागते.

१) ज्या श्रोत्यांसमोर ग्रंथ ठेवला आहे ते लगेचच प्रश्न स्वाभाविकपणेच विचारतात, हा कोणता ग्रंथ आहे? त्यामध्ये काय सांगितले आहे आणि त्याचे श्रवण केल्यावर आम्हांला फलप्राप्ती काय होईल? २) श्रीसमर्थ सांगतात - या ग्रंथाचे नाव दासबोध आहे. यात गुरु आणि शिष्य यांचा संवाद असून यात भक्तिमार्गाचे सुस्पष्ट विवेचन आहे. (संवादरूपाने ग्रंथ लिहिण्याची पद्धती श्रीसमर्थानी स्विकारली आहे. गीतेसारख्या सर्वमान्य ग्रंथामध्ये अशीच पद्धत आहे. दासबोधात तिचे अनुकरण आहे.) ३) दासबोधामध्ये ईश्वरभक्तीचे नऊ मार्ग, ब्रह्मज्ञान तसेच वैराग्याचे लक्षण सांगितले आहे. बहुधा नाना प्रकारांनी अध्यात्मनिरूपण केले आहे. (यातून आणखी एक अर्थ निघतो की इतरही अनुषंगिक विषय ग्रंथात आहेत. पण अध्यात्म हाच प्रमुख विषय आहे. इतर विषयात मूर्खलक्षणे, लेखन प्रक्रिया, राजकारण, निःस्पृहव्याप, इत्यादि कितीतरी विषय आले आहेत.) ४) माणसाला भक्तिमार्गानेच ईश्वराची प्राप्ती निश्चितपणे होते असा या ग्रंथाचा अभिप्राय आहे. (दासबोधाचा प्रधान सिद्धान्त कोणता, तोच या ओवीमध्ये सांगितला आहे.) ५) कोणत्या गोष्टींचे सुस्पष्ट विवेचन ग्रंथात आहे; ते यानंतरच्या ७ ओव्यांमध्ये सांगतात. ज्या भक्तीमुळे ईश्वरप्राप्ती होते तीच मुख्य आहे. तिचे निश्चित स्वरूप; शुद्ध ज्ञान कोणते, आत्मस्थिती म्हणजे काय, यांचेही संदेह निवळून टाकणारे विवेचन ग्रंथात सांगितले आहे. (अध्यात्मामध्ये आत्मानुभव देणाऱ्या ज्ञानालाच शुद्ध ज्ञान किंवा ज्ञान ही संज्ञा आहे.

ऐक ज्ञानाचें लक्षण । ज्ञान म्हणिजे आत्मज्ञान ।

पाहावें आपणासि आपण । या नांव ज्ञान ॥ ५-६-१.

ओवीनंतर ५-६-१ असे ३ अंक लिहिले असता त्यांना अर्थ दशक ५ समास ६ मधील १ ली ओवी असा आहे. नव्यानेच दासबोधाचा अभ्यास करणाऱ्यांना ही माहिती आवश्यक आहे. या पुस्तकात अनेक ठिकाणी असे आकडे ओवीनंतर दिलेले आढळतील.)

६) शुद्ध उपदेश, सायुज्य मुक्ती, मोक्षप्राप्तीचे लक्षण यांचे निश्चित स्वरूपात निरूपण यात आहे. (मुक्तीचे चार प्रकार आहेत - स्वलोकता, समीपता, स्वरूपता आणि सायुज्यता. त्यातील पहिल्या तीन मुक्ती अशाश्वत असून फक्त सायुज्यमुक्ती शाश्वत असल्याचे द. ४-१०-२७ मध्ये

सांगितले आहे. अधिक माहितीसाठी द. ४-१० जरूर तर पहावा.) ७) शुद्ध आत्मस्वरूप कसे असते, विदेह अवस्था कशी असते, अलिप्तपणाचा नेमका अर्थ काय हे यात सांगितले आहे. ८) मुख्य देव (किंवा परब्रह्म) कोणता, खरा भक्त कोणास म्हणावे, जीव आणि शिव यांचे संबंधात सुस्पष्ट किंवा निश्चयाचे ज्ञान या ग्रंथात आहे. ९) निरुपाधी स्वरूपाचे मुख्य ब्रह्माचे स्वरूप, अनेक प्रकारचे वैचारिक भेद आणि आपली (म्हणजे मानवी जीवाची) स्थिती याबद्दल संशयातीत निरूपण येथे आहे. १०) उपासनेचे प्रमुख लक्षण, काव्याची लक्षणे, विविध प्रकारची चातुर्य लक्षणे यात दिली आहेत. ११) माया कशी निर्माण झाली, पंचभूतांची लक्षणे व त्या सर्वांच्या निर्मात्याचे स्वरूपलक्षण यांचे निश्चित ज्ञान येथे आहे. १२) शिष्यांचे नाना संशय या ग्रंथात निवारले आहेत. नाना आशंका (चुकीच्या समजुती) नाहीशा केल्या असून अनेक प्रश्नांची उत्तरे देऊन शिष्याला संदेहरहित केले आहे. (किंत, संशय, आशंका आणि प्रश्न हे चार संशयाचे सूक्ष्म छटादर्शक शब्द या ओवीत आहेत.) १३) अशा अनेक विषयांवर निरूपण या ग्रंथामध्ये केले आहे. त्या सर्वांचा उल्लेख (प्रारंभीच) करता येणे शक्य नाही. १४) तथापि सगळ्या ग्रंथाचे दशकवार विभाग केले असून प्रत्येक दशकात जो विषय मांडला आहे त्याचे नाव त्याला दिले आहे. (दासबोधातील प्रकरणांना 'समास' असे म्हणतात. दहा समासांच्या गटाला दशक म्हणतात.) १५) या ग्रंथाला उपनिषदे, वेदान्त, श्रुती यासारख्या धर्मग्रंथांचा आधार घेतला असून मुख्य आधार आत्मज्ञानाच्या स्वानुभवाचा आहे. १६) या ग्रंथाला अनेक आधार असल्याने तो खोटा असल्याचे म्हणता येणार नाही. तथापि त्याला खोटा म्हणणारे लोक निघतात असे अनुभवाला येते. १७) मत्सरामुळे हे लोक या ग्रंथाला खोटा किंवा चुकीचा म्हणतील पण त्यामुळे सर्व आधारभूत ग्रंथांना आणि वेदासारख्या ईश्वरवचनांना खोटे म्हटल्याप्रमाणे होईल. (प्रत्यक्ष ईश्वरापासून प्राप्त झालेले ज्ञान म्हणजेच वेद. हे ज्ञान आठवून ऋषींनी जे ग्रंथ लिहिले त्यांना 'श्रुती' म्हणतात.) १८ ते २० या ओव्यांमध्ये संदर्भासाठी घेतलेल्या आणखीही आधारग्रंथांची यादीच श्रीसमर्थ देत आहेत.

शिवगीता, रामगीता, गुरुगीता, गर्भगीता, उत्तरगीता, अवधूतगीता, वेद, आणि वेदान्त, भगवद्गीता, ब्रह्मगीता, हंसगीता, पांडवगीता, गणेशगीता, यमगीता, उपनिषदे आणि भागवत या ग्रंथांचा आधार घेतला आहे. हे सर्व ग्रंथ निश्चयपूर्वक भगवंताची सत्यवचने आहेत. (श्रीसमर्थांनी मूळ संस्कृतातील हे सारे ग्रंथ त्यांच्या तपश्चर्याकाळामध्ये अभ्यासिले होते. त्यातील ज्ञानाचा आधार घेऊन मराठीमध्ये दासबोधाचे लेखन केल्यामुळे वाचकांची केवढी तरी सोय झाली आहे. ज्या अभ्यासार्थीना या आधारग्रंथांची अधिक माहिती हवी असेल त्यांनी डॉ. शं. ना. पेंडसे यांच्या 'राजगुरु समर्थ रामदास' या ग्रंथातील प्रकरण १ ले पहावे.)

२१) या ग्रंथातील विवेचन म्हणजे भगवद्वाक्येच आहेत त्यावर अविश्वास करील असा कोणी पापी मनुष्य असू शकेल का? २२) ग्रंथाचे पूर्णपणे वाचन न करताच त्याला जो दोष देतो तो दुष्ट बुद्धीचा असतो. त्या माणसाचा दुराभिमान व मत्सरीवृत्ती त्यातून प्रगट होते. २३) दुराभिमानामुळे मत्सर उत्पन्न होतो. मत्सरातून तिरस्काराची भावना व तिच्यातूनच क्रोध उत्पन्न होतो. २४) अशा प्रकारे ज्याचे अंतःकरणच नासलेले आहे तो अहंकाराने व क्रोधामुळे संतापतो, हे प्रत्यक्ष दिसते. २५)

कामक्रोधाने जो लिडबिडला आहे त्याला चांगला माणूस म्हणताच येत नाही. अमृत सेवन केल्यास वास्तविक अमर होता येते पण राहू हा दैत्य अमृतपान करूनही मरण पावला. (दासबोधासारख्या अमृत वचने असलेल्या ग्रंथाचे वाचन करताना मत्सरीवृत्ती ठेवल्यास ग्रंथापासून कोणताच लाभ होणार नाही हे सांगण्यासाठी येथे राहूच्या पौराणिक कथेचा दृष्टांत दिला आहे. भागवतामध्ये अष्टम स्कंधात ही कथा आहे : समुद्रमंथन प्रसंगी श्रीविष्णूंनी मोहिनीचे रूप घेऊन देवांना अमृत वाढले त्यावेळी राहू हा राक्षस लबाडीने देवांच्या पंक्तीत जाऊन बसला. त्याला अमृत वाढले देखील गेले! पण चंद्र सूर्य यांनी श्रीविष्णूंच्या ध्यानी ही गोष्ट इशान्याने आणून दिली तेव्हा राहूने तोंडात घेतलेले अमृत त्याच्या पोटात जाण्यापूर्वीच त्याचा शिरच्छेद श्रीविष्णूंच्या सुदर्शन चक्रामुळे झाला. त्यामुळे राहूला मृत्यू आला. अशी ही कथा आहे.) २६) हा विषय एवढाच पुरे. प्रत्येकाने घेता येईल तेवढे घ्यावे. अहंभाव बाजूला ठेवून ते घेण्याचा प्रयत्न करणे हे सर्वात उत्तम होय. २७, २८) प्रारंभी श्रोत्यांनी विचारले होते की या ग्रंथात काय सांगितले आहे ते येथपर्यंत संक्षेपाने सांगितले आहे. आता दासबोधाच्या श्रवणाचे फळ सांगतो. यामुळे माणसाच्या क्रियेमध्ये किंवा आचारामध्ये बदल घडतो. (दासबोध वाचनाच्या अनेक फलांचा उल्लेख आहे पण 'वर्तनबदल' किंवा 'क्रियापालट' या बदलास श्रीसमर्थानी प्राधान्य दिले आहे. "अनुभव-प्राप्तीमुळे माणसाच्या वर्तनामध्ये इष्ट दिशेने घडून येणाऱ्या वर्तनबदलास 'शिकणे' असे म्हणतात. त्या दृष्टीने पाहिल्यास दासबोध हा एक शैक्षणिक ग्रंथ सुद्धा आहे. त्याच्यामुळे माणसाच्या विचारामध्ये प्रथम बदल घडतो नंतर तो प्रत्यक्ष वर्तनात येतो.)

माणसाच्या मनातील संदेहाचे मूळच नष्ट होते. (संदेह अनेक प्रकारचे असतात. शेंदूर फासलेले देव खरे आहेत का? येथपासून या सृष्टीच्या संचालनामध्ये 'ईश्वर' नावाची काही शक्ती असेल का? येथपर्यंत अनेक संदेह मनात असतात. दासबोधामुळे ते नष्ट होतात.)

२९) सायुज्यमुक्तीचे रहस्य आकलनात येते आणि ती प्राप्त करण्याचा सुलभ मार्ग सापडतो. त्रासदायक किंवा कठीण साधनांची गरज लागत नाही. (सायुज्यमुक्ती म्हणजे जन्म मरणाच्या फेऱ्यातून कायमची सुटका होय. मानवाचे सर्वश्रेष्ठ ध्येय हेच मानले आहे.) ३०) आत्मस्थितीबद्दलचे अज्ञान, जीवनातील दुःख आणि भ्रामक समजुती नाहीशा होतात व ज्ञानाची प्राप्ती तत्काळ होते ही या ग्रंथाची फलप्राप्ती आहे. (मानवाच्या ज्या भ्रामक समजुती असतात त्यांची अधिक चर्चा दासबोधात द. १०-६ मध्ये आहे.) ३१) योग्यांचे परमभाग्य असे जे वैराग्य ते या ग्रंथामुळे प्राप्त होते. व्यवहारामध्ये चातुर्याने आणि विवेकाने कसे वागावे ते कळते. (ज्यांचा अहंकार नष्ट झाला नाही अशा योग्यांची उदाहरणे पुराणात अनेक आहेत. वैराग्य असल्याविना योगसाधना व्यर्थ होय. जगात वागताना साधक-बाधक विचार करणे आणि परमार्थामध्ये सार-असार याबद्दल विचार करणे म्हणजेच विवेक. तो अंगी बाणावा यासाठी दासबोधाचे नित्य वाचन करावे.) ३२) भ्रमिष्ट, अवगुणी आणि अवलक्षणी माणसे या ग्रंथाच्या वाचनाने सुलक्षणी होतात. दुसऱ्याच्या मनातील दुष्ट हेतू समजण्याची धूर्तता; घटनांचे पृथःकरण करून सुयोग्य तर्क करण्याचे ज्ञान आणि कोणत्या समयी कसे वागावे हे सारे या ग्रंथामुळे समजते. ३३) आळशी माणसे उद्योगी व पापी माणसे पश्चात्तापाने पुण्यशील होतात. भक्तिमार्गाची निंदा करणारे प्रेमादराने भक्ती करू लागतात. ३४) बद्धांचे मुमुक्षू होतात व मूर्ख माणसे अतिदक्ष

होतात. जे भक्तिहीन असतील त्यांना भक्तिमागनि मोक्ष प्राप्ती होते. (द. ५ मधील ७ व ८ हे दोन समास बद्ध आणि मुमुक्षू या संज्ञा समजून घेण्यासाठी जरूर वाचावेत. द्रव्य, दारा आणि प्रपंच यांचा सदैव विचार करणारे म्हणजेच देहबुद्धीची बेडी पडलेले 'बद्ध' असतात. ज्यांना संसाराबद्दल विरक्ती उत्पन्न होते आणि ईश्वरप्राप्तीची इच्छा होते ते मुमुक्षू होत.) ३५) माणसांचे अनेक दोष नाहिसे होतात. पापी माणसे पवित्र होतात. याच्या श्रवणाने चांगली गति प्राप्त होते. ३६) देहबुद्धीमुळे निर्माण होणारे अनेक प्रकारचे धोके, नाना प्रकारच्या संशयामुळे होणारे भ्रम, आणि संसारातील हरत-हेचे उद्वेग याच्या श्रवणाने नष्ट होतात. ३७) अशी या ग्रंथाची फलश्रुती आहे. याच्या श्रवणामुळे अवनति थांबते आणि (वाच्याप्रमाणे चंचळ असलेल्या) मनास विश्रांती मिळून समाधान लाभते. ३८) अशी दासबोधाची फलश्रुती आहे खरी पण ज्याची जशी मनोवृत्ती असेल तसेच फळ त्याला मिळेल. मत्सरग्रस्त मन किंवा दूषित दृष्टी ठेवून श्रवण करील त्याला त्याच धर्तीचे फळ मिळेल; हे सांगणे नकोच. (याच समासामध्ये २३ ते २६ या ओव्यांमध्ये याबद्दल विवेचन झाले आहे.)

(द. २०-१० : विमलब्रह्मनिरूपण)

१) (परब्रह्माचे स्वरूप वर्णन करून सांगण्यापलिकडील आहे.) जे धरावें म्हटले तर धरता येत नाही, टाकण्याचा प्रयत्न केला तर टाकताही येत नाही असे हे परब्रह्म जिकडे तिकडे आहेत. ते नाही असे कदापि होत नाही. २) सर्वत्र भरून राहिलेल्या परब्रह्माकडून तोंड दुसरीकडे वळविले तर ते तिकडेही समोर येते. त्याचे सन्मुखपण (तोंडासमोर येणे) काहीही केले तरी चुकविता येत नाही. ३) एखादे बसलेले माणूस उठून गेले तर तेथे आकाश राहातेच. कोठेही पाहिले तरी आकाश सन्मुखच रहाते. ४) एखादा प्राणी पळून जाऊ लागला तरी आकाश त्याच्या सभोवती राहातेच. मोठ्या प्रयासानेदेखील त्याला आकाशाबाहेर जाता येऊ शकत नाही. ५) प्राणी इकडे तिकडे पहातो पण आकाश त्याला सन्मुखच रहाते, माध्याह्नीचा सूर्य जसा सर्वांच्या मस्तकावरच दिसतो त्याप्रमाणे आकाश सर्वांच्या डोक्यावर असते. ६) पण सूर्याचा हा दृष्टान्त तितकासा समर्पक होत नाही. कारण सूर्य एकदेशी आहे. (कोठेतरी तो डोक्यावर नाही असे स्थळ असणारच) पण ब्रह्माच्या बाबतीत असा प्रकार नाही ते सर्वदेशी आहे. (या ओवीत वस्तू हा शब्द आला आहे. त्याचा अध्यात्मातील अर्थ मात्र परब्रह्म हाच आहे, हे ध्यानात ठेवावे.) सूर्याचे बिंब दुपारी आपल्या माथ्यावर येते तेव्हा ते परिसरातील सर्वांच्याच माथ्यावर असल्यासारखे दिसते हा चमत्कार आहे. म्हणून त्याचा दृष्टान्त समजुतीसाठी देऊन पाहिला इतकेच! पण तो दृष्टान्त तोटका पडतो. ७) अनेक देशांमध्ये अनेक पवित्र स्थळे आहेत ती पहावयाची असल्यास त्या देशात जावे लागते पण परब्रह्माच्या दर्शनासाठी तसे करावे लागत नाही. आपण असलेल्या ठिकाणीच त्याचे दर्शन घडते. (अर्थात ज्ञानचक्षुंनाच त्याचे दर्शन घडते.) ८) प्राणी जरी बसून राहिला किंवा खूप दूर पळाला तरी परब्रह्म अगदी त्याच्या बरोबरच राहाते. ९) पक्षी अंतराळात उडून गेला असता तो कितीही दूर गेला तरी त्याला आकाश सभोवती असते. त्याप्रमाणे ब्रह्म हे प्राणिमात्रास व्यापून राहिले आहे. १०) परब्रह्म रिकामे आहे पण ते दाट भरलेलेही आहे. (परब्रह्माच्या ठायी अन्य वस्तूच नाही या अर्थाने ते (पोकळ किंवा) रिकामे आहे. म्हणूनच ते ब्रह्मतत्त्वानेच दाट भरलेले सुद्धा आहे.) सर्वांचा शेवट ब्रह्मामध्येच होतो. ते सर्वकाळ

सर्वाना अगदी सरळ असते. ११) सर्व दृश्य पदार्थांच्या आत व बाहेर ब्रह्मच असते व ब्रह्मांडाच्या उदरात ब्रह्मच दाटलेले आहे. त्या निर्मळ ब्रह्माची सर कोणासच येत नाही. १२) वैकुंठ (विष्णूचे निवासस्थान), कैलास (शंकरांचे निवासस्थान) स्वर्गलोक (देवांचे निवासस्थान), इहलोक, परलोक, इंद्रलोक (इंद्राचे निवासस्थान) अन्य चौदा लोक (भूलोक, भुवलोक, स्वर्लोक, महलोक, जनलोक, तपलोक, आणि सत्यलोक असे पृथ्वीच्या वरचे व एकेकाचेही वर असलेले सात स्वर्ग आणि अतल, वितल, सुतल, रसातळ, तलातल, महातल व पाताळ असे पृथ्वीखाली व एकमेकांखाली असलेली सात पाताळे मिळून चौदा लोक, असल्याचे शास्त्रात सांगितले आहे. केवळ माहितीसाठी ही नावे दिलीत. ७ स्वर्ग व ७ पाताळ असे १४ लोक इतकेच ध्यानात ठेवावे.) महासर्पांचे पाताळ लोक या सर्वाना ब्रह्म व्यापून आहे. १३) काशीपासून रामेश्वरापर्यंत सर्व ठिकाणी अपार ब्रह्म भरले आहे. त्याने व्यापली नाही अशी जागाच नाही. १४) परब्रह्म हे एकलेच आहे पण त्याने एकदाच सर्वाना व्यापून टाकले आहे. सर्वाना स्पर्श करून ते सर्वांच्या ठिकाणी भरून राहिले आहे. (परब्रह्माच्या व्यापाचे हे तपशीलवार वर्णन त्याची बुद्धीला अनाकलनीय व्याप्ती दर्शविण्यासाठी करण्यात आले आहे. तपशीलामुळे गडद ठसा मनावर उमटण्यास मदत होते. या पुढील ओव्यात ब्रह्माचे आणखीही स्वरूप सांगतात.) १५) परब्रह्म पावसाने भिजत नाही किंवा चिखलाने ते भरत नाही ते पुरामध्येही राहाते पण पुरासमवेत वाहून मात्र जात नाही. १६) एकाच वेळी ते मागे पुढे तर असतेच पण उजव्या आणि डाव्या बाजूलाही ते असते. प्राण्यांच्या खाली, वर व सर्व बाजूंनी व्यापून राहाते. १७) आकाशामध्ये जणू परब्रह्माचा डोह भरला आहे व त्यातील पाणी डोहातील पाण्याप्रमाणे उचंबळत नाही. त्याचा अफाट विस्तार, असंभाव्यपणे सर्वत्र पसरला आहे. १८) आकाशामध्ये दृष्याचा भास होतो. पण ब्रह्म हे दृष्याचा थोडासाही भास नसलेल्या आकाशाप्रमाणे असते. (परब्रह्माच्या स्वरूपाची थोडीशी तरी कल्पना यावी म्हणून आकाशाचे त्याचे साम्य वरीलप्रमाणे वर्णन करतात.) १९) साधू संत, महात्मे देव, दानव आणि मानव या सर्वानाच परब्रह्म हेच खरे विश्रान्तिस्थान आहे. २०) कोणत्या बाजूकडे त्याचा आरंभ आहे आणि कोठे शेवट आहे आणि कोठे व कशा प्रकारे ते पहावे हेच कळत नाही. जे मुळातच अमर्याद, कल्पनातीत आहे त्याच्या मर्यादेची कल्पनाच करता येत नाही. २१) परब्रह्म हे स्थूल नाही तसेच सूक्ष्मही नाही, कोणत्याही वस्तूशी त्याच्याशी तुलनाच करता येत नाही. ज्ञानदृष्टीनेच त्याचे आकलन होऊ शकते. मात्र तसे झाल्यास खरेखुरे समाधान प्राप्त होते. २२) पिंड आणि ब्रह्मांड यांचा निरास झाला की परब्रह्म भासरहित होते मग येथून तेथून सर्वत्र मुक्त अवकाश प्रत्ययाला येते. (विवेक प्रलयाच्या सहाय्याने पिंड आणि सारे दृष्य विश्व यांना बाधित करणे शक्य झाल्यास केवळ ब्रह्मच सत्यस्वरूप असल्याचा अनुभव साधकाला येतो.) २३) ब्रह्म व्यापक आहे परंतु जोवर व्याप्य पदार्थ दृष्य आहे तोवरच या म्हणण्याला काही अर्थ आहे. व्यापून टाकण्याला जर दृष्य पदार्थच नसतील तर परब्रह्माला व्यापक हे विशेषण तरी कसे देता येईल? (वरच्या ओवीतच सांगितल्याप्रमाणे दृष्याचा निरास झाला तर ब्रह्माला व्यापक कसे म्हणता येईल? व्यापण्यासाठी दुसरा पदार्थ तरी अस्तित्वात हवा. त्याच्या अभावी व्यापक ही संज्ञा अर्थशून्य होते.) २४) ब्रह्माचे वर्णन शब्दात करता येणे संभवत नाही. त्याची कल्पना मानवी मन करू शकत नाही. अशा या परब्रह्माचे

स्वरूप कल्पनेपलीकडील आहे. मायाविरहित अशा त्या केवळ स्वरूपाला विवेकाने ओळखावे. (विवेकाचे सामर्थ्य या ओवीत व्यक्त झाले आहे. विवेक शक्तीवर श्रीसमर्थांचा अपार विश्वास आहे.) २५) हरतऱ्हेच्या साधना आहेत पण त्यात सर्वांत अध्यात्मश्रवण ही साधना सारभूत आहे. मनन करून त्या श्रवणाचा अनुभव घ्यावा. त्यावेळी (ज्ञानाचे रहस्य जाणणारा तो मीच ही भावनाही नाहिशी झाल्याने) ज्ञानाचे विज्ञानात रूपान्तर होते आणि अशा वेळी (स्वानुभवाच्या आनंदामध्ये) मनाची उन्मनी अवस्था प्राप्त होते. ती अगदी सहजतेने प्राप्त होते. २६) अशावेळी साधकांच्या साधनेची सिद्धी होते. साधनेला फळ मिळते आणि संसार सफल होतो. निर्गुण परब्रह्म अंतर्दामी स्थिर स्वरूपात विलसते. २७) मायेमधील जी तत्त्वे आहेत. त्याचे स्वरूप समजल्याने त्यांच्या संबंदातील सारा हिशेब संपतो. परब्रह्माचे सत्यस्वरूपाचे आकलन किंवा केवळ स्वरूपाचे ज्ञान होताच साधनेला अवकाश रहात नाही. (वरच्या मजल्यावर चढण्यासाठी शिडीची योजना केली जाते पण वर पोहोचल्यावर शिडीचे महत्त्व विराम पावते. या दृष्टान्ताने काही अंशाने स्पष्टीकरण होऊ शकते.) २८) स्वप्नामध्ये जे पाहिले ते भासमान जग जागृतीच्या अवस्थेत विरून जाते ते अगदी सहजपणे अनाकलनीय होते.

त्याप्रमाणे आत्मानुभवाच्या अवस्थेत दृश्य विश्वाचे विस्मरण जीवाला होते. अनिर्वचनीय परब्रह्माच्या अनुभवाच्या अवस्थेची प्राप्ती म्हणजे मानवी संसाराची सफलता, असे श्रीसमर्थांचे प्रतिपादन आहे. त्याचे विवरण या पूर्वीच्या आणि नंतरच्या ओव्यांमध्ये आले आहे.)

२९) असे हे सर्व विवेकशक्तीने जाणावे. आत्मानुभवाच्या खुणेवरून स्वतः त्या प्रत्ययाचा अनुभव घ्यावा. मग जन्म व मृत्यूचा हिशेब शून्य होतो आणि साधक सायुज्यमुक्तीप्रत जातो.

(दासबोध हा श्रीसमर्थांच्या अनुभूतीचा ग्रंथ आहे, व आपण अनुभूती घेण्याचा ग्रंथ आहे. श्रीसमर्थांची ही अलौकिक देणगी आहे. पण तिचे नाममात्र सुद्धा श्रेय ते घेत नाहीत. पुढील ओवीतच ते म्हणतात.)

३०) श्रीरामरायाने भक्तांच्या अभिमानापोटी, त्यांच्यावर कृपा केली. या ग्रंथातील वचने त्या दाशरथी रामाच्या कृपेचीच आहेत. हा दासबोध ग्रंथ म्हणजे त्याच वचनांचा संग्रह होय. (यातील प्रत्येक ओवी प्रासादिक आहे.) ३१) या ग्रंथाचे वीस दशक आहेत ते श्रवण करून जो त्यावर चिंतन करील त्या मननकर्त्या साधकाला परमार्थ स्पष्टपणे आकलनात येईल. ३२) वीस दशक किंवा दोनशे समास साधकाने स्वस्थपणे पहावे. त्याचे मनाने विवरण केल्यास दरवेळी अधिकाधिक कळू लागेल. विशेष काय अविशेष काय हे समजू लागेल. ३३) ग्रंथाचे स्तवन करण्याची प्रथा असते पण या ग्रंथाचे स्तवन करण्याचे प्रयोजनच नाही. या ग्रंथाच्या अनुभवाचा प्रत्यय पहाणे हा उद्देश आहे. प्रधान हेतू तो आहे. (या ओवीचा गर्भितार्थ अधिक खुलाशाने असा मांडता येईल की ग्रंथाची प्रचिती येत नसेल तर त्याचे स्तवन करूनही काही उपयोग नाही आणि प्रचिती येत असेल तर स्तवन करण्याचे प्रयोजनच नाही. इतकी परखड भूमिका श्रीसमर्थांनी घेतली आहे.) ३४) देह हा पंचभूतांचा बनलेला असतो. त्यातील कर्तृत्वशक्ती आत्म्याची आहे त्यामुळे (ग्रंथाच्या) कवित्वाचे श्रेय तरी माणसाचे कसे असू शकेल? (अर्थात् ते आत्म्याकडेच जाते की जो ईश्वरस्वरूपच आहे.) ३५) सर्व कर्तृत्व जर जगदीश्वराचे तर कवित्वच तेवढे माणसाचे असू शकेल काय? अशा अप्रमाण (निराधार) बोलण्याचे

काय प्रयोजन आहे? ३६) जर संपूर्ण देहाचा विश्लेषण करण्यासाठी शोध घेतला तर त्याच्या घटक तत्त्वांचा समुदाय निघून जातो. त्यातील कोणत्याही तत्त्वावर आपली सत्ता नसते. (त्यामुळेही ग्रंथ निर्मितीचे श्रेय त्याला देता येत नाही.) ३७) असा हा त्यामागील विचार आहे. ही विचाराची कामे अशी असल्याने माणसाने भ्रमात पडून (वैचारिक) भटकंती करू नये. जगदीश्वराने यथानुक्रमे, पद्धतशीरपणे सगळी रचना केली आहे. (दासबोध हा गुरुशिष्यांचा संवाद आहे. कदाचित कोणा शिष्याने श्रीसमर्थांना म्हटले असेलही की “स्वामी, आपण किती सुरेख ही ग्रंथरचना केली आहे!” त्याला उत्तर देण्याच्या निमित्ताने ३४ ते ३७ या ओव्या लिहिल्या गेल्या असाव्यात. पण त्या ओव्यांमुळेसुद्धा श्रीसमर्थांचे निर्मल अंतःकरण आपणापुढे उघडे झाले आहे. ‘विमलब्रह्म निरूपण’ समासाची व ग्रंथाची इतिश्रीसुद्धा मनोहर झाली आहे.)

स्वाध्याय २ रा

श्रीसमर्थांनी भारतभ्रमण केले त्यावेळी समाजाच्या अधःपतनाचे विदारक चित्र त्यांना आढळून आले. समाजाची मानसिकताच बदलून नवा मनुष्य येथे घडविण्याची आवश्यकता त्यांना जाणवली. हे काम एकट्यादुकट्याचे नाही हे ओळखून त्यासाठी फार मोठा लोकसंग्रह करून त्याकरवी कार्य घडवून आणण्याचा दीर्घ प्रयत्न श्रीसमर्थांनी केला. ठिकठिकाणी मठस्थापना केली. या मठांच्या प्रमुखाला महंत असे नाव त्यांनी दिले. महंतांनी निस्वार्थी आणि निःस्पृह असलेच पाहिजेत. त्यांनी आपले वर्तन कसे ठेवावे आणि व्याप कसा वाढवावा याचे दिग्दर्शन करणाऱ्या तीन समासांचा अभ्यास आपणास करावयाचा आहे.

द. ११-६ महंतलक्षण

१) शुद्ध व सुवाच्य लिहावे. लिहिल्यानंतर शुद्धाशुद्ध तपासावे. (चुका दुरुस्त कराव्या) तपासल्यावर बिनचुकपणे वाचावे. २) अक्षरांवरील कानेमात्रा वेड्यावाकड्या असतील तर त्या सरळ नीटनेटक्या कराव्या. लिहिण्याची ढब (घाटी) निश्चित ठरवून ती कायम ठेवावी. कथेतील चित्रे रंगाने चांगली रंगवावी. (कथेत चांगला रंग भरावा) ३) जे जाणून घ्यावयाचे आहे ते ज्यांना नीट सांगता येत नाही, आणि जे सांगावयाचे ते थोडक्यात व्यक्त करता येत नाही अशी व्यक्ती महंत होऊ शकत नाही. (ज्ञान आणि ते वितरित करण्याची पात्रता दोन्ही हवी) ४) भगवंताच्या कीर्तीचे (कथेतून) निरूपण, परिस्थितीनुसार अचूक राजकारण आणि सचोटीचे वर्तन या सर्वांनी युक्त महंत असला पाहिजे. ५) दुसऱ्यांना कसे विचारावे किंवा कसे सांगावे हे तो जाणतो. निरनिराळे अर्थ काढून सर्व श्रोत्यांचे समाधान करणे त्याला ठावूक असते. ६) पुढील परिस्थितीचा तर्क सावधपणाने तो करू शकतो. पुन्हापुन्हा विचार केल्यामुळे त्याच्या विचारात स्वच्छता असते. ७) असे विचारपूर्वक जो सर्व जाणतो तो बुद्धिमान महंत असतो. अशा महंताखेरीज बाकी सर्व व्यर्थ (अंतवत = विनाश पावणारे) समजावे. ८) ताल, वेळ, ताना, (मान) आलाप, प्रबंध, कविता महत्त्वाची अवतरणे, सभाधीटपणा

हे सर्व महंताला ठाऊक असते. आणि त्याला त्याचे स्मरणही असते. (श्रोत्यांवर वक्त्याची मोहिनी त्यामुळे पडते.) ९) एकान्ताची आवड त्याला असते आणि अगोदरच त्याचे बरेच पाठान्तरही झालेले असते किंवा ग्रंथातील मर्म तो शोधून काढतो. १०) एखादी गोष्ट तो स्वतः आधी आत्मसात करतो आणि नंतरच इतरांना शिकवितो. त्यामुळेच त्याला श्रेष्ठ पदवी (मान्यता) मिळते. आपल्या विचारांच्या आधाराने तो प्रापंचिक लोकांना कोड्यातून (उगवतो) सोडवून बाहेर काढतो. (लोकांच्या समस्या समजून घेऊन त्यांना त्यातून मुक्त करतो.) ११) त्याचे अक्षर सुंदर असते, वाचणे, बोलणे, चालणे सारे सुंदर (आकर्षक) असते. इतकेच नव्हे तर भक्ती, ज्ञान आणि वैराग्य सुद्धा सुंदर असते. १२) त्याला प्रयत्न करणे आवडते. नाना प्रसंगात तो धैर्याने पुढे सरसावतो. अशावेळी दडून बसणारा तो नसतो. १३) संकटामध्ये मार्ग काढण्याचे ज्ञान त्याला असते. उपाधीमध्ये समरस तर व्हावयाचे पण अलिप्तपणही राखावयाचे कसे हेही त्याला जमू शकते. १४) तो सर्वत्र मिसळतो पण त्याला पाहू गेले तर तो तेथे सापडत नाही. याला दृष्टान्तच द्यावयाचा तर अंतरात्याचा द्यावा लागेल. अंतरात्मा सर्वांच्या ठिकाणी असूनसुद्धा, शोधू गेल्यास तो सापडत नाही तद्वतच महंताची अलिप्तता असते. १५) त्याच्याशिवाय कोणतेच कार्य होत नाही. पण तो सापडू शकत नाही. पण अदृश्यपणे राहूनही सर्व प्राणीमात्रांचे व्यवहार आत्मा घडवून आणतो. १६) हा महंतही नाना प्रकारे अंतरात्याप्रमाणेच असतो. तो अनेक लोकांना शहाणे करतो. त्यांना अनेक प्रकारे (दृष्टांत सांगून) स्थूल व सूक्ष्म विद्या समजावून सांगतो. (दृष्ट्यातील विद्या त्या स्थूल आणि अध्यात्मातील विद्येला सूक्ष्म विद्या हे शब्द त्या अर्थाने वापरले आहेत.) १७) महंतामुळे जे लोक शहाणे होतात ते त्याला साहजिकच वश होतात. ते कृतज्ञ राहतात. जाणत्या (श्रेष्ठ) महंताची महंती अशी असते. १८) (या दोन ओव्यांमध्ये श्रीरामांचे श्रेष्ठत्व आदर्शरूपाचे कसे आहे ते सांगितले आहे) नीतीन्यायाचे रक्षण कसे करावे हे त्याला कळते. तो स्वतः कधीही अन्यायाने वागत नाही आणि इतरांकरवीही अन्याय करवीत नाही. कठीण प्रसंग आला तर त्यावेळी कोणता उपाय करावा हे त्याला कळते. १९) असा व्यापक बुद्धीचा (धारणेचा) जो पुरुष असतो तोच अनेक लोकांचा आधार असतो. रघुनाथाचे दास (म्हणजेच रामदास) म्हणतात, रघुनाथाचे हे गुण घ्यावेत (प्रभु रामचंद्राच्या चरित्रात आढळणारे व्यापक धारणेचे सद्गुण लोकांनी आत्मसात करावेत.)

शेवटच्या दोन ओव्यातील शिकवण अत्यंत मननीय आहे. प्रभु रामचंद्र हे देवाचे अवतारच आहेत. त्यामुळे त्यांचे गुण आपल्यासारख्या क्षुद्र मानवांना कसे घेता येतील असा विचार न करता त्यांच्या गुणांचे अनुसरण केले पाहिजे असे श्रीसमर्थानी सुचविले आहे.

द. १४-१ निस्पृह लक्षण

प्रास्ताविक - दासबोधामध्ये १४-१ निस्पृहलक्षण, १५-२ निस्पृहव्यापशिकवण ११-१० निस्पृह वर्तणूक, १८-३ निस्पृह शिकवण असे चार समास आहेत. यातील ११-१० व १५-२ हे दोन समास दा. परिचय स्तरासाठी घेतले आहेत. आता उरलेले दोन या स्वाध्यायामध्ये अभ्यासावयाचे आहेत. प्रत्येक महंत हा निस्पृह असलाच पाहिजे. निस्पृहाची लक्षणे सांगणारा हा मोठा समास आहे.

द. १४-१ - १) निस्पृह पुरुषाचे अंगी कोणते गुण असतात ते आता ऐकावे. मनाचे समाधान

ज्यामुळे नेहमी टिकून राहते ती युक्ती, बुद्धी आणि शहाणपण त्याच्याकडे असते. २) जसा एखादा सोपा मंत्र किंवा साधे औषध गुणकारी असते त्याप्रमाणे माझे बोलणे (सप्रचीत) स्वानुभवाचे असल्याने फलदायी आहे. ३) त्यामुळे अवगुण तत्काळ नाहिसे होऊन उत्तम गुण प्राप्त होतात. माझे बोलणे कडक औषधासारखे वाटले तरी श्रोत्यांनी ते प्रयत्नपूर्वक सेवन करावे. ४) निस्पृहता धरणे कठीण असल्याने ती विचारपूर्वक धरली पाहिजे हे सांगताना श्रीसमर्थ म्हणतात, एकतर निस्पृहता अंगिकारु नये आणि ती एकदा धरली तर सोडू नये आणि जर सोडलीच तर ओळखीच्या लोकांमध्ये हिंडता कामा नये. ५) स्त्रियांकडे टक लावून पाहू नये. निस्पृहाने मनाला वासनेची गोडी लावू नये. याबाबतीत संयम घसरला तर आपले तोंडसुद्धा परिचितांना दाखवू नये. ६) एका जागी फार काळ राहू नये. त्यामुळे (कानकोंडे म्हणजे) ओशाळल्याप्रमाणे होते. द्रव्य आणि स्त्रिया यांच्याकडे (आळकेपणे) आशाळभूत दृष्टीने पाहू नये. ७) (आचारभ्रष्ट) वाममार्गी होऊ नये. कोणी द्रव्य दिले तरी निस्पृहाने ते स्वीकारू नये. कोणाचा वावगा शब्द आपणाबद्दल येईल असे वर्तन नसावे. ८) उदरनिर्वाहासाठी भिक्षा मागताना निस्पृहाला लाज वाटण्याचे कारण नाही. (कारण लोकांना विचारधन देऊन तो त्यांना ऋणी करतो.) पण प्रमाणाबाहेर भिक्षाही स्वीकारू नये. कोणी विचारले तरी आपली ओळख देऊ नये. ९) मळलेले वस्त्र जरी धड असले तरी नेसू नये. गोड अन्न खाऊ नये. (जिभेवर नियंत्रण असावे) प्रसंग पाहून वर्तन ठेवावे, दुराग्रही नसावे. १०) भोगवासना निस्पृहाच्या मनात नसावी त्याने देहदुःखाने त्रासू नये. दीर्घकाळ जीवनाची आशा ठेवू नये. (मृत्यूपासून निर्भय रहावे) ११) विरक्ती आणि धारिष्ट अढळ ठेवावे. विवेकाच्या सहाय्याने आपले ज्ञान ताजेतवाने राखावे. १२) प्रेमळ, करुणामय कीर्तन करावे. अंतरातील ईश्वरानुसंधान मोडून जाऊ देऊ नये. सगुण परमेश्वरमूर्तीची प्रेमाने उपासना करावी. (प्रेमतंतू राखून निर्गुण बोलवे) १३) मनात काळजीचे घर नसावे, श्रमाबद्दल वाईट वाटू देऊ नये. प्रसंग कितीही कठीण आला तरी धीर सोडू नये. १४) कोणी अपमान केला तरी कष्टी होऊ नये. कोणी (निखंदिले) मर्माघात केला तरी मनाला लावून घेऊ नये. कोणी तुच्छ म्हटले तरी झुरत बसू नये. १५) स्वतः सन्मार्गाने चालत असताना लोकलाज बाळगू नये. कोणी लाजविले तरी लाजू नये, खिजविण्याचा प्रयत्न केला तरी खिजू नये. १६) शुद्ध मार्ग सोडू नये, दुर्जनांसी वितंडवाद करू नये. दुष्ट माणसाशी संपर्क पडू नये. (संबंधच येऊ नये असे वागावे) १७) तापट स्वभाव नसावा. आपणास कोणी भांडण करण्यास प्रवृत्त केले तरी भांडण करू नये. आपली ईश्वरानुसंधानाची स्थिती बिघडविण्याचा प्रयत्न कोणी केला तरी ती बिघडू देऊ नये. (समाधान कायम ठेवावे) १८) परप्रेरणेने आपली वागणूक होऊ नये यासाठी या ओवीत सूचना आहे. कोणी हसविण्याचा, बोलविण्याचा, चालवण्याचा प्रयत्न केला तरी तो सफल होऊ देऊ नये, नेहमी स्वयंप्रेरणेने वागावे. १९) कायम एकच वेष असू नये. एकच थाट नसावा, एका ठिकाणी नेहमी वास्तव्य न करता परिभ्रमण करावे. २०) कोणाशीही अति (सलगी) परिचय होऊ नये. दान घेऊ नये. नेहमी सभेत (लोकसमुहात) बसू नये. (एकान्ताचे महत्त्व सूचीत केले आहे.) २१) कोणताही नियम लावून घेऊ नये. (अहंपणाने) कोणाला भरवसा देऊ नये. अतिशय नियमितपणाचा क्रम नसावा. (विविध बंधनाच्या कात्रीत सापडू नये) २२) आपला साधनेचा अभ्यास बुडू नये

त्यासाठी मात्र नेम असावा. काही झाले तरी निस्पृहाने परतंत्र जीवन जगू नये. २३) जीवनातील स्वतंत्रता सांभाळावी. निस्पृहता सोडू नये. पदोपदी दुसऱ्याकडून काही तरी अपेक्षा करू नये. २४) ऐहिक वैभव डोळे भरून पाहू नये. उपाधीच्या सुखामध्ये बुडून राहू नये. आत्मस्थितीसाठी एकान्त सांभाळून ती (तृप्त) अवस्था कायम राखावी. २५) अनीतीचे वर्तन कदापि करू नये. लोकलाज बाळगू नये. (सत्कार्य करताना लोकांची भीड धरू नये) केव्हाही उगाच आसक्ती कशातही नसावी. २६) (गुरु किंवा संप्रदाय) परंपरा सोडू नये. साधनेची उपाधी कमी होऊ देऊ नये. ज्ञानमार्ग केव्हाच सोडू नये. २७) कर्ममार्ग आणि वैराग्य यांची कास बळकट धरावी. आपले साधन व ईश्वराचे भजन केव्हाही सोडू नये. (यात कंटाळा उपयोगी नाही) २८) (प्रसंगी वाद करावा लागला तरी) अतिवाद टाळावा. चित्तामध्ये अनीतीची प्रवृत्ती नसावी. रागाच्या आहारी जाऊन भलतेच काम करू नये. २९) जो आपले म्हणणे ऐकत नाही त्याला हट्टाने सांगत राहू नये. आपले बोलणे कंटाळवाणे नसावे. एकाच स्थळी पुष्कळ काळ राहू नये. ३०) काही तरी उपाधी करू नये. करावी लागली तरी तिच्या मागे लागू नये आणि मागे लागावे लागले (तरी अलिप्तपणा राखून) तिच्या आहारी जाऊ नये. ३१) थोरपणाची अहंता धरू नये. मोठेपणा धरून वागू नये. कोठेही आपणास मान-सन्मान मिळेल अशी इच्छा नसावी. ३२) साधेपणा सोडू नये. आपली लहानपणाची वृत्ती गमावू नये. मुद्दाम अभिमान अंगी लावून घेऊ नये. (महंतांना मुद्दाम या सूचना दिल्या आहेत.) ३३) पात्रता नसलेल्या व्यक्तीला सांगू नये आणि आपलीही योग्यता नसताना बळेच उपदेश देऊ नये. (गुरु व शिष्य दोघेही सत्पात्र असावे) मिंधेपणाचा किंवा ओशाळपणाचा परमार्थ करू नये. ३४) प्रखर वैराग्य सोडू नये. अभ्यास कठीण वाटला तरी सोडू नये. कोणत्याच बाबतीत कठोरपणा नसावा. ३५) (कठीण) कठोर शब्द बोलू नयेत. अवघड वाटेल अशी आज्ञा देऊ नये. धैर्य केव्हाही सोडू नये. (कठीण या शब्दाच्या अर्थाच्या भिन्न छटा या ओवीत आहेत त्या समजून घ्याव्या.) ३६) आपली आसक्ती कोठेही नसावी. स्वतः केल्यावीण इतरांना सांगू नये. शिष्यांकडे सहसा काही मागू नये. (बहुसाल = निरंतर) ३७) उर्मटपणाने बोलू नये. विषयवासनेचे स्मरण करू नये (कारण त्यामुळे मन आसक्त होते) शाक्तमार्गाने जाऊन स्वेच्छाचार माजविण्याच्या मागे जाऊ नये. (शाक्तपंथात स्वैराचाराचे समर्थन असते) ३८) (सेवाप्रसंगी) हलके काम करण्यास लाजू नये. वैभवाच्या प्राप्तीमुळे उन्मत्त होऊ नये. जाणतेपणाच्या अहंतेमुळे क्रोधाधीन होऊ नये. (अनेकदा जाणतेपणाचा अभिमान क्रोधाचा जनक होतो) ३९) मोठेपणामुळे अयोग्य वर्तन होऊ शकते ते टाळावे. न्याय/नीती कधीच सोडू नये. मर्यादा सोडून काहीही झाले तरी वागू नये. ४०) ठाऊक नसेल तर बोलू नये. एखाद्या गोष्टीबद्दल (अनुमान =) संशय वाटत असेल तर निश्चितपणे सांगू नये. कोणी एखादी चांगली गोष्ट सांगितली तर त्याबद्दल वाईट वाटून घेणे हे मूर्खपणाचे असते. ४१) निस्पृहाने सावधपणे रहावे. (गाफील राहू नये) मन क्षुद्र नसावे. मनाचे व्यापकपण सांभाळावे. ऐदीपणा वा आळशीपणात सौख्य मानू नये. ४२) मनात विकल्प (दुर्वासना) नसावी. स्वार्थासाठी कोणाला आज्ञा करू नये. आणि केलीच तर आपण पुढे होऊन ती करू नये. (त्या आज्ञेमागे समाजाच्या हिताचा विचार असावा. व्यक्तिगत लाभासाठी आज्ञा नसावी.) ४३) प्रसंग पडल्याशिवाय बोलू नये. योग्य असेल तरच गावे. सुयोग्य विचार करून वागावे.

अविचारी मागनि जाऊ नये. ४४) परोपकार करावा. लोकांना त्रास देऊ नये. आपल्या वर्तनाबद्दल कोणाच्याही मनात विकल्प येऊ नये असे वर्तन असावे. ४५) आपण अजाण आहोत ही भावना (नम्रतेमुळे) असावी. सर्व-ज्ञातेपण आपणाकडे घेऊ नये. अर्थप्राप्तीच्या हेतूने कीर्तने करित हिंडू नये. ४६) श्रोत्यांमध्ये संशय राहिल असे बोलू नये पण निश्चयही फार करू नयेत. ग्रंथातील विचार समजावून सांगण्याची पात्रता असल्याशिवाय तो ग्रंथ निरूपणासाठी घेऊ नये. ४७) जाणकाराची भावना धरून प्रश्न विचारू नयेत. विचारताना 'मी'पणा दिसू नये. "मी सर्व सांगतो" असे अहंकाराने म्हणून प्रश्नकर्त्याला उत्तर सांगू नये. (अहंतागुणे सर्वही दुःख होते, हा आशय) ४८) ज्ञानाचा गर्व धरू नये. कोणाचा छळ (त्याचा बुद्धिभेद करून) करू नये. पात्र/अपात्र यांचा विचार न करता कोठेतरी कोणत्याही व्यक्तीशी वाद घालू नये. (वादविवाद हा सुखसंवाद व्हावा.) ४९) स्वार्थबुद्धी अंगी जडू देऊ नये. कोणाच्या कारभारात भाग घेऊ नये. राजदरबारात निस्पृहाने कार्यकर्ता होऊ नये. (सेवक होऊ नये.) ५०) कोणालाही भलती आश्वासने देऊ नयेत. (जड म्हणजे) देण्यास कठीण अशी भिक्षा मागू नये. लोकांनी भिक्षा घालावी म्हणून आपली (गुरुपरंपरा अगर) उपासनापरंपरा सांगू नये. ५१) (विवाहस्थळे सांगून) सोयरीकीत पडू नये. त्यात मध्यवर्ती बनू नये. प्रापंचिक उपाधी मागे लावून घेऊ नयेत. ५२) प्रपंच्या-हाती निस्पृहाने सापडू नये. (प्रपंचप्रस्थी हा पाठभेद आहे. जेथे प्रपंचाचे प्रस्थ असेल तेथे सापडू नये) तेथील अपवित्र अन्न घेऊ नये. पाहुण्यांबरोबर प्रापंचिकांनी केलेली आमंत्रणे घेऊ नयेत. ५३ आणि ५४) निस्पृहाने, श्राद्ध, पक्ष, षष्ठीपूजन, षण्मासिक श्राद्धे, शांती, (फळशोभन) गर्भाधान, बारसे, भोग (मेजवानी), राहाण (भुते, दैवते शांतीसाठी केलेली ब्राह्मणभोजने), नवस, व्रते व उद्यापने अशा ठिकाणी भोजनास जाऊ नये. तेथील अन्न खाऊ नये. ते अन्न ग्रहण केल्याने ओशाळल्याप्रमाणे वाटते. म्हणून तसे आपण होऊ नये. ५५) लग्नमुहुर्ताला निस्पृहाने जाऊ नये. उदरभरणासाठी गाणे गाऊ नये. बिदागी घेऊन कोठेही कीर्तन करू नये. ५६) आपली भिक्षेची प्रथा सोडू नये. (वारे म्हणजे) वार लावून अन्न घेऊ नये. निस्पृहाने पैसे घेऊन दुसऱ्यासाठी यात्रेला जाऊ नये. ५७) पुण्यकर्म पैसे घेऊन करू नये. पगार घेऊन पुजारीपण करू नये. राजाने (अगर अन्य कोणी) इनाम देऊ केले तर निस्पृहाने त्याचा स्वीकार करू नये. ५८) कोठेही मठ करू नये. केला तरी त्यात नित्य राहू नये म्हणजेच निस्पृहाने मठपति होऊन राहू नये. ५९) निस्पृहाने परमार्थासाठी सारे काही करावे परंतु आपण त्यात आसक्त होऊन जाऊ नये. भक्तिमार्गाची उभारणी हा मुख्य हेतू तो साधण्यासाठी लोकांकरवी परस्पर कार्य करावे. ६०) त्याने प्रयत्न केल्याविना राहू नये. आळसाला डोळ्यांपुढेसुद्धा येऊ देऊ नये. आपण हयात असताना उपासनेत खंड पडू देऊ नये. (श्रीसमर्थानी यत्नवादाची मांडणी अशा प्रकारे अनेक प्रसंगी केली आहे.) ६१) महंताने उपाधीमध्ये (अडकून) पडू नये. आपल्या अंगी उपाधी चिकटू देऊ नये. (निसंगळपणे म्हणजे) निर्लज्जपणे भजनाचा मार्ग सोडून देऊ नये. ६२) उपाधी किंवा व्याप फार वाढवू नये पण व्याप करणे अजिबातच सोडून देऊ नये. (प्रमाणशीर वागण्याचा हा उपदेश आहे. त्यामुळे उद्वेग होत नाही.) सगुणभक्ती (सगुणाची भक्ती) सोडू नये. पण देवाहून वेगळे राहून भक्ती करू नये. ('तत्त्वमसि' महावाक्याचे आकलन झाले तरीही साधनेचा भक्तीमार्ग सोडू नये हा आशय) ६३) फार भ्रमंती करू

नये. पण फार वेळ एका जागीही वास्तव्य करू नये. फार कष्ट करू नयेत. पण उगीच आळशीपणाने बसूनही राहू नये. ६४) बोलणे फार नसावे तरीपण अगदी अबोलही राहू नये. फार अन्न खाऊ नये तसेच फार उपवासही करू नयेत. ६५) अतिनिद्रा नसावी त्याप्रमाणे निद्रेचा फारसा मोह करणेही टाळावे. फार नेम धरू नयेत. पण नियमरहितही-बाष्कळपणे राहू नये. ६६) फार वेळ लोकात राहू नये, आणि नित्य अरण्यवासही नसावा. देहाची फार कदर करू नये पण आत्महत्याही करणे वाईट. ६७) लोकांचा फार संग नसावा पण संतसंगती सोडू नये. कर्मठपणा आणि कर्मनष्टपणा दोहोंचा अतिरेक नसावा. ६८) लोकांशी व्यवहार मर्यादित असावा. लोकांच्या अधीनही (जीवन) असू नये. अतिप्रीती आणि निष्ठूरता यांचा अतिरेक नसावा. ६९) संशयीपणा फार धरू नये पण अगदीच स्वच्छंदीपणाही नसावा. फार साधना करण्याच्या मागे लागू नये. तरीपण साधना मुळीच न करणे हेही वाईट आहे. ७०) (पंचविषय शरीराने भोगता येतात) विषयांचा भोग फार नसावा त्याप्रमाणे त्यांचा सर्वस्वी त्यागही करता येत नाही. देहाचा प्रमाणाबाहेर लोभ धरू नये. पण देहाला उपासनेच्या निमित्ताने उगाचच कष्टवू नये. (हटवादी साधना नसावी) ७१) प्रत्येक गोष्टीचा वेगळा अनुभव घेऊ नये. पण काही गोष्टींचा अनुभव मात्र अवश्य घ्यावा. आपली (आत्मस्थिती) अंतरामधील स्वरूपानुभवाची स्थिती. बोलून दाखवू नये पण त्याबरोबरच त्याबद्दल अगदीच अबोल राहणे खोटे आहे. (योग्य नाही) ७२) मन शिल्लक राहू नये. (उन्मनी अवस्थेत मनाचे अमन होते) पण मनाशिवाय (जगामध्ये जगता येणार नाही म्हणून) राहू नये. परमेश्वर ही पाहता येण्याजोगी वस्तू नाही, हे खरे पण ध्यान केल्याविना राहाणे योग्य नव्हे. ७३) परब्रह्म हे मन आणि बुद्धी यांना आकलन होत नाही. तरीपण बुद्धीने सारासारविवेकाची कास धरली नाही तर अज्ञानाचा अंधकार पसरतो. परब्रह्मप्राप्तीसाठी 'मी'पणाची जाणीव नष्ट झाली पाहिजे हे खरे पण नुसती नेणीवही चांगली नव्हे. (जाणीव व नेणीव या दोन्ही लुप्त झाल्या म्हणजे ज्ञानाचे रूपान्तर विज्ञानात किंवा प्रत्यक्ष अनुभूतीमध्ये होते) ७४) मी ज्ञाता आहे असा ज्ञातेपणाचा अभिमान धरू नये पण आत्मज्ञानाशिवाय राहू नये. ब्रह्मवस्तू तर्काच्या अतीत आहे हे जरी खरे असले तरी तर्काशिवाय राहू नये. (जास्तीत जास्त मर्यादिपर्यंत तर्कशक्ती वापरावी) ७५) अंतर्मुख होण्यासाठी बाह्य दृष्ट्याचे स्मरण असू नये. पण ऐहिकामध्ये दृष्ट्याचे विस्मरण होऊ नये. चर्चेतून काही निष्पन्न होत नाही तथापि चर्चा केल्याविना निरुपण कळत नाही हे सुद्धा खरे आहे. ७६) जगामध्ये कसलीतरी अभिलाषा ठेवून बोलू नये. आपले आचरण विवेकपूर्ण असावे. काहीही बरेवाईट प्रसंग आले तरी समाधान भंग होऊ नये. ७७) ग्रंथ अव्यवस्थितपणे लिहू नये. पण लिहून घेतल्याविना राहू नये. (श्रीसमर्थांच्या मठातून अनेक ग्रंथांच्या नकला करून घेण्याचे काम त्याकाळी चालत असे त्याला उद्देशून हे ओवी चरण आहेत) अशुद्ध वाचन करू नये पण वाचल्याविना राहू नये. वाचनच न करणे चुकीचे आहे. ७९) निस्पृहाने निरुपण करणे सोडू नये पण कोणी शंका घेतल्या तर त्यावेळी श्रोत्यांशी भांडू नये. श्रोत्यांचा कधीच कंटाळा मानू नये. ८०) निस्पृहाने ही शिकवण ध्यानात ठेवली तर सर्व सुखे त्याला लाभतात आणि पाहाता पाहाता त्याच्या अंगी महंतीची लक्षणे बाणतील.

(निस्पृह आणि महंत हे दोन वेगळे शब्द असले तरी श्रीसमर्थ ते समानार्थी शब्द म्हणूनच

योजतात. महंत हा एकप्रकारे समाजाचा पुढारीच असतो. तो निस्पृह तर असलाच पाहिजे पण त्यांनी आचरणामध्ये विशिष्ट अशी पथ्ये सांभाळलीच पाहिजेत. त्या सर्वांचे तपशीलवार विवेचन या समासात पहावयास मिळते. काही महंतांना देशामध्ये दूरच्या ठिकाणी राहून मठपती होण्याची आज्ञा होती तर काहींना नेहमी भ्रमण करण्याची तर काहींना अन्य विविध कामे करण्याची आज्ञा श्रीसमर्थानी दिली होती.)

द. १८-३ निस्पृहशिकवण

समाजाला अध्यात्माची शिकवण देण्यासाठी श्रीसमर्थानी असंख्य महंत तयार केले. त्यांना दिलेल्या उपदेशाचा भाग या समासामध्ये आढळतो.

१) जगामध्ये मानवदेह प्राप्त होणे दुर्लभ आणि त्यातही (आरोग्यासह) आयुष्य मिळणे अधिकच दुर्लभ असते. त्याचा नाश करू नये. शांतपणे विचार पहावा. २) असा विवेक न केल्यास सारा अविचार होतो. त्यामुळे मनुष्य भिकाऱ्यासारखा होतो; दैन्यवाणा होतो. ३) याला कारण आपले आपणच असतो. आळस आणि उदासवृत्ती यांनी माणूस नागवला जातो. दुर्जनांच्या संगतीने माणूस (दुःख आणि गरीबीत) बुडून जातो. ४) मूर्खपणा अंगवळणी पडला, पोरकटपणाच्या वागण्याच्या लीला करू लागला, त्यातच तारुण्यसुलभ कामवासनांची उठावणी झाली. ५) त्यामुळे मूर्ख, आळशी असा तरुण होतो. सर्वच बाबतीत तो दैन्यवाणा होतो. तो कोणाशीही जुळवून घेऊ शकत नाही, याला काय म्हणावे? ६) जीवनाला आवश्यक त्यापैकी काही त्याला लाभत नाही. अन्न, वस्त्र यांनाही तो पारखा होतो. (कारण) त्याच्याकडे अंतःकरणात एकही सद्गुण नसतो. ७) त्याला नीट बोलता, बसता येत नाही, प्रसंगमान काहीच कळत नाही. शरीर आणि मन अभ्यासाकडे वळत नाही. ८) लिहिणे, वाचणे, कोणाला काही विचारणे किंवा सांगणे काही जमत नाही. वायफळ गोष्टीमुळे नियमितपणाचा अभ्यास घडत नाही. ९) आपणाला स्वतःला तर काही येत नाही आणि कोणी शिकविले तर तेही ध्यानात येत नाही. स्वतः वेडगळ असतो आणि सज्जनांना उगाच दोष देतो. १०) आत एक आणि बाहेर एक (मनात एक व जनात एक) अशी ज्याची वागणूक असते. (अविवेकी वागणे असेल) त्याला परलोकाचे सार्थक कसे घडणार? ११) अशा प्रकारे संसारात वाया गेला त्यामुळे पश्चाताप झाला असेल त्याने विवेकाची कास धरली पाहिजे. १२) मनाची एकाग्रता करून (मनावर) सक्ती करून साधना केली पाहिजे. परमार्थ साधनेच्या प्रयत्नात आळसाचे दर्शनसुद्धा होऊ देऊ नये. १३) अंगामध्ये भिनलेले सर्व अवगुण सोडून द्यावे. उत्तम गुणांचा अभ्यास करावा. खोल अर्थाचे प्रबंध पाठ करावे. त्यातील अर्थ ध्यानात ठेवावा. १४) विविध प्रकारच्या शब्दरचना असलेले श्लोक आणि पदे तसेच अनेक घाटी, मुद्रा व छंद पाठ करावे. प्रसंगानुसार त्यांचा उपयोग (कथेमध्ये) केल्यास सर्वांना आनंद होतो. १५) कोणत्या वेळी कोणत्या प्रसंगात काय म्हणावे याचे तारतम्य ठेवावे. उगाच (काहीतरी म्हणून) व्यर्थ शीण का घ्यावा? १६) श्रोत्यांच्या मनातील आवड अगोदर जाणून घ्यावी आणि त्यानुसारच पद्य म्हणण्याची निवड करावी. उगीच आपणास आठवले म्हणून ते गाणे म्हणू लागणे हा वेडेपणा होय. १७) ज्यांची उपासना जशी असेल त्या उपासनेचे कौतुक त्यांच्यापुढे गावे. यात चूक करू नये. (द. ७-९ मधील १७ ते २२ ओव्या पहाव्या म्हणजे जास्त खुलासा होईल) गाण्यासाठी

रागांचा व तालसुरांचा अभ्यास करावा. १८) काव्य, वाङ्मय यासारख्या साहित्याचा, संगीताचा अभ्यास करावा व त्याच्या बळावर प्रसंगाचे भान राखून मोठ्या धडाक्याने कथा (कीर्तने) करावी. (घमंड = प्रेमाची लयलूट संदर्भ द. १९-७-१ पहा) श्रवण व मननाने अर्थाच्या विविध छटा किंवा अर्थाचे रंगतरंग शोधावे. १९) पाठान्तर उदंड करावे आणि ते पाठान्तर विसरू नये म्हणून नित्य त्याची उजळणी करावी. जी गोष्ट आपण सांगितली (किंवा दुसऱ्याने आपणास सांगितली तिचे स्मरण ठेवावे. पाठान्तर आणि योग्यवेळी त्याचे स्मरण झाल्यास प्रबोधन प्रभावी होते.) २०) नेहमी एकान्तामध्ये अनेक ग्रंथांचे वाचन करावे. ग्रंथ चाळीत असता ज्या अर्थाची (किंवा प्रमेयांची) प्रचीती येईल त्याचा स्वीकार करावा.)

(महंताचे प्रबोधन यशस्वी व्हावे यासाठी येथे दिलेल्या सूचना बहुमोल आहेत. अध्यात्मिक ग्रंथ एकान्तात वाचणे आणि चव्हाट्यावर बसून वाचणे यात खूप फरक आहे. डोळ्यांना झापड लावून विचार ग्रहण करू नयेत. हे विचार स्वातंत्र्य समर्थ सर्वांना देतात. प्रचीती येत असेल तोच ग्रंथातील विचार स्वीकाराई असतो; अन्य भाग गौण समजावा. पाठान्तर, त्याचे स्मरण आणि समयसूचकता हे सद्गुण निस्पृहाच्या अंगी हवेत; हे सांगणारा हा समास लहान असला तरी मननीय आहे.)

स्वाध्याय ३ रा

(द.१४-६ : चातुर्यलक्षण)

१) माणसाला त्याचे (तोंडावळा, रंग, उंची इत्यादिमुळे) लाभलेले रूप स्वप्रयत्नांनी पालटता येत नाही. ते जन्मजात असल्याने त्यावर काही इलाज चालत नाही म्हणून त्याने प्रयत्नसाध्य अशा गुणांच्या किंवा अगांतुक गुणांच्या प्राप्तीसाठी प्रयत्न करावा. (येथे श्रीसमर्थ गुणांचे वर्गीकरण दोन भागात करतात. जे उपजत प्राप्त झाले ते सहजगुण आणि प्रयत्नाने प्राप्त होतात ते अगांतुक गुण.) २) काळे माणूस (प्रयत्नामुळे) गोरे होऊ शकत नाही. तोंडावर निसर्गतः असलेले वण प्रयत्नाने जात नाहीत, मुका मनुष्य बोलू शकत नाही हे त्याचे सहजगुण (किंवा जन्मजात) गुण आहेत. ३) आंधळे माणूस डोळस होत नाही, बहिऱ्यास ऐकू येत नाही, पांगळ्यास चालता येत नाही हे उपजत गुण आहेत. ४) कुरूपतेची अनेक लक्षणे आहेत; किती म्हणून ती सांगावी? म्हणून रूप आणि सौंदर्य प्रयत्नांनी बदलता येत नाही. (असे पहिल्या ओवीत सांगितले) ५) (परंतु अवगुणांचे मात्र असे नाही.) अवगुण सोडावयाचे ठरविले तर ते सोडता येतात आणि उत्तम गुण प्रयत्नांनी आत्मसात करता येतात, शहाणा मनुष्य अवगुणांचा त्याग करून उत्तम गुणांचा स्वीकार करतो, (प्रयत्न केला असता मनुष्य स्वतःमध्ये आमूलाग्र बदल अशा प्रकारे करू शकतो. हरत-हेच्या कला, क्रीडा यामध्ये तो प्राविण्य मिळवू शकतो. परोपकार दयाळूवृत्ती, यासारख्या सद्गुणां तो वाढवू शकतो हा सिद्धान्त सुस्पष्टपणे या समासात मांडण्यात आला असल्याने हा समास विद्यार्थ्यांना शाळकरी वयातच पाठान्तराला देण्याइतका महत्त्वाचा आहे.) ६) मूर्खपण सोडावयाचे म्हटले तर सोडता येते व शहाणपण शिकता

येते. त्या दृष्टीनेच प्रयत्न केले तर हे सर्व समजते. ७) आपल्याला जर लोकांमध्ये मान्यता हवी अशी आवड असेल तर सद्गुण मिळविण्याच्या प्रयत्नांची उपेक्षा आपण का बरे करावी? चातुर्य किंवा शहाणपण अंगी असल्याविना श्रेष्ठपणा कधीच मिळत नाही. ८) या गोष्टीची जीवनात प्रचिती येते तर मग स्वतःचे हित करण्याच्या प्रयत्नात टाळाटाळ का करावी? जो सन्मार्गाने जातो तोच सज्जनांना आवडतो. ९) स्वतःचे शरीर कितीही (वस्त्रालंकाराने, छानछोकीने) सजविले तरी शहाणपणाविना ते वाया जाते. एखाद्या वेड्याला उगाचच गुणावाचून सजविल्यासारखे हे होते. १०) माणसाने आपले अंतरंग सद्गुणांनी शृंगारावे. नाना प्रकारचे ज्ञान त्यात साठवावे. (त्याच्या सहाय्याने) संपत्ती किंवा वैभव प्रथम प्राप्त करावे आणि सावकाश त्याचा उपभोग घ्यावा. (सन्मार्गाने संपत्ती प्राप्त करून तिचा उपयोग करण्याचा उपदेश विद्यार्थ्यांना प्रेरकच आहे.) ११) जो मनुष्य स्वतः प्रयत्न करित नाही, शिकत नाही, कष्ट करित नाही, आणि उत्तम गुणांचा स्वीकार करित नाही तो सदा कोपिष्ट किंवा चिडचिड करणारा असतो. १२) आपण दुसऱ्याला जे केले असेल त्या उसन्याची परतफेड तशीच करावी लागते. लोकाला आपण त्रास दिला तर आपणालासुद्धा त्यांचा त्रास सहन करावा म्हणून आपण कष्टी होतो. १३) जो न्यायाने वागतो तो शहाणा समजावा व अन्यायाने वागतो तो दैन्यवाणा होय. नाना प्रकारे चातुर्याने कसे वागावे याची लक्षणे शहाण्या लोकांनाच ठाऊक असतात. १४) जे पुष्कळांच्या पसंतीला पडते तिचा स्वीकार त्यांच्याकडून होतो. पुष्कळांना जे नापसंत असते ते जगाने निंघ ठरविले असल्याने व्यर्थ जाते. १५) अनेक लोक आपणास अनुकूल व्हावेत की प्रतिकूल, हे ज्याचे त्याने ठरवावे आणि आपणास ज्यामुळे समाधान लागेल अशीच वर्तणूक ठेवावी. (वरील ३ ओव्यांमध्ये समाजामध्ये वागताना लोकप्रियता कशी मिळवावी याची जणू सूत्रेच दिली आहेत. विशेषतः लोकशाही जमान्यातील कार्यकर्त्यांना ती चांगलीच मार्गदर्शक आहेत.) १६) आपण दुसऱ्यास समाधान मिळू दिले असता आपणासही ते लाभते. इतरांशी मैत्रीचे गोड संबंध ठेवले असता त्याची परत पावती तशीच मिळते. (चांगले संबंध जुळविण्यास बराच काळ लागतो) पण मैत्रीचे संबंध क्षणामध्ये बिघडणे शक्य असते. १७) 'अहो' म्हटले असता 'काहो' असे उत्तर येते आणि 'अरे' म्हटल्यास लगेच 'कारे' असा जबाब येतो हे आपण नित्य ऐकत असताना आपण नादानपणाने का बरे वागावे? १८) अंतरंग चातुर्याने शृंगारले जाते आणि शरीर चांगल्या वस्त्राने शोभिवंत दिसते या दोहोमध्ये कोणते थोर (किंवा श्रेयस्कर) आहे? याचा आपणच विचार करावा. १९) आपले शरीर बाह्यात्कारे वस्त्रे अलंकार यानी सजविले तर त्यामुळे लोकांना कोणता लाभ होणार? (अर्थात कोणताही नाहीच पण उलट आपल्या छानछोकीपणाचा तिरस्कारच होईल काही जण मत्सरही करतील) पण आपल्या शहाणपणाने लोकांचे संकटापासून रक्षण आपणास करता येईल. २०) आपण चांगले खावे, प्यावे, चांगले वस्त्र नेसावे, पांघरावे, लोकांनी आपणास बरे म्हणावे अशीच वासना सर्वसामान्य माणसाला असते. २१) पण जो तनमनपूर्वक लोकांसाठी झिजतो त्यालाच लोक 'भला माणूस' म्हणतात. जो उगाच (भलेपण मिळविण्याबद्दलच्या) नुसत्या कल्पनाच करित बसतो त्याला (भलेपणाचा लाभ न होता उलट) कष्टीच व्हावे लागते. (कोणत्या क्रियेने काय घडते याचे सोप्या शब्दात हे विवेचन वरील दोन ओव्यात केले आहे. आपल्या वासना कोणत्या असतात व त्या फलद्रूप का होत

नाहीत हे आपणास कळले पाहिजे.) २२) लोकांचे एखादे काम अडून राहिले असता ते ज्या माणसामुळे (अडचणी बाजूला होऊन) पूर्ण होऊ शकते त्याच्याकडेच लोक कामासाठी आकर्षित होतात. २३) म्हणून दुसऱ्यांना आपण सुखी करावे त्यामुळे आपणासही सुख मिळते, आणि दुसऱ्यास आपण त्रास किंवा पीडा केली तर आपणासही कष्टी व्हावे लागते. (सुख प्राप्तीचा खरा मार्ग या ओवीमध्ये श्रीसमर्थांनी अगदी सोप्या भाषेत सांगितला आहे. सर्व संतांचा हाच अभिप्राय आहे. पुणे येथील साधू वास्वानी यांच्या पुतळ्याच्या खाली सुखी होण्याचा हाच सुलभ उपदेश रेखून ठेवला आहे.) २४) या गोष्टी साहजिक व उघडच आहेत पण त्यांचे नीट परीक्षण केल्याशिवाय पटत नाहीत. त्यासाठी त्या समजून घेणे हाच शहाणपणाचा मार्ग आहे. २५) जे एखादी गोष्ट नुसतीच समजून घेत नाहीत तर त्यानुसार प्रत्यक्ष आचरणात आणतात तेच लोक भाग्यवान होतात; बाकीचे लोक करंटे असतात. (ज्याला काही उमजत नाही तो करंटा नव्हे तो दुर्दैवी म्हटले पाहिजे. पण ज्याला समजते पण हातून प्रत्यक्ष सत्कृत्य होत नाही तोच करंटा होय.) २६) माणूस जेवढा व्याप वाढवील तितके त्याचे वैभव वाढते व त्या वैभवासारखा उद्योग हे समजले पाहिजे. त्याचा उपाय स्पष्ट आहे. (वैभवासाठी उद्योग हवा आणि उद्योगाचा व्याप जितका वाढेल तितके वैभवही वाढते. सर्व उद्योगपतींचा हाच अनुभव आहे. “व्याप तितका संताप” ही म्हण श्रीसमर्थांनी मोडीत काढली आहे असे या ओवीत आढळून येते. हा उपदेश पुरुषार्थाचा आहे. ही शिकवण बालमनावर रूजविली पाहिजे.) २७) आळसामुळे कोणताही कार्यभाग बिघडतो पण मनुष्य प्रयत्न करित राहिल तर क्रमाक्रमाने कार्य यशस्वी होते ही साधी गोष्ट आहे पण ती ज्याला कळत नाही त्याला शहाणा म्हणता येत नाही. २८) मैत्री केली असता कार्य सिद्धीला जाते तर वैर केल्यास आपणावर मरण ओढवते. हे मी सांगतो ते खरे की खोटे; हे आपणच ओळखावे. २९ व ३०) जे लोक आपणास स्वतःला शहाणे करू शकत नाहीत, ज्यांना स्वतःचे हित साधणे कळत नाही, लोकांशी स्नेह न राखता जे वैर करतात अशा प्रकारच्या लोकांना अज्ञानी म्हणावे. त्यांच्यापाशी गेल्याने कोणासच समाधान मिळू शकत नाही. ३१) आपण एकटाच राहून एकाएकी लोकांमध्ये भांडण करू लागला तर पुष्कळ लोकांमध्ये त्याला एकल्याला यश कसे मिळू शकेल? ३२) (यास्तव यशप्राप्तीसाठी) पुष्कळांच्या तोंडी आपले नाव असावे, पुष्कळांच्या अंतःकरणामध्ये प्रेमाने भरून राहावे, आपण सद्गुणांनी अनेक लोकांना (विवेकाचे) विवरण करावे. (उत्तम मार्ग दाखवावा.) ३३) लोकांना शहाणे करावे, जे पतित असतील त्यांना पवित्र करावे आणि जगामध्ये भगवंताचे भजन वाढवावे. (स्वकल्याणाचा हा मार्ग जनहिताची साथ करतो. श्रीसमर्थांची भक्ती ही अशा प्रकारे लोकाभिमुख असल्याचे या ओवीतून स्पष्ट होते. भक्ती हा परमार्थाचा एक मार्ग असला तरी भावात्मक एकात्मता साधण्याची किमयाही त्यामध्ये आहे. म्हणून भक्ताने स्वार्थी परमार्थी न होता इतरांना सहभागी करून स्वतःचा उद्धार करावा ही एक मार्गदर्शक सूचना या समासातून मिळते आहे.

“क्रिया करून करवावी । बहुतांकरवी । द. ११-५-१६ हेच प. दा. अ.” चे ब्रीद-वाक्य आहे.)

द. १५-१ चातुर्यलक्षण

१) देह हे हाडामांसांचे बनलेले असतात त्यात जीवेश्वर राहातो. तो मूळचा विकारी असतो

आणि शरीरामध्ये होणाऱ्या बदलाबरोबर बदल करून घेण्यात तो प्रवीण असतो. २) दाट काय आणि पातळ काय किंवा भरीव काय आणि पोकळ काय आहे याचे विवरण करून, काय हवे काय नको हे जीव सहजपणे जाणतो. (शरीराला कशाची जरूरी आहे हे जीवाला स्वभावतः कळते.) ३) एखाद्याला जे हवे ते मागमागून मिळवावे लागते तर दुसऱ्याला ते न मागताच मिळते यावरून जीवांची सुलक्षणे अनुभवाने कळून येतात. ४) दुसऱ्याच्या जीवात आपला जीव घालावा. आत्मा आत्म्यात मिसळावा असे दुसऱ्याशी एकरूप होण्याचा प्रयत्न करून दुसऱ्याच्या अंतःकरणाचा शोध घ्यावा. (इतरांचे मनोगत ओळखण्याची ही पद्धत सांगितली आहे.) ५) जानवे ढिले ठेवले तर त्यांच्या पदराला बळी पडते पण व्यवस्थितपणे ते ठेवले तर नजरेला चांगले दिसते. ६) (व्यवस्थित पदर ठेवल्याने जानव्याच्या दोऱ्यांची गुंतागुंत होत नाही हा दृष्टान्त देऊन समर्थ पुढे म्हणतात) आपले मन दुसऱ्याच्या मनाशी विवेकाने मिळवून घेत जावे यात चालढकल केली तर मने संशयग्रस्त होतात. ७) संशयाने संशय वाढत जातो आणि (तो नष्ट करण्यात) चालढकल केली तर कार्याची हानी होते. म्हणून प्रत्यक्ष अनुभव घेऊन वर्तन करावे. ८) दुसऱ्याच्या मनातील विचार कळले नाहीत, परांतर जाणून घेतले नाही तर इतर लोक आपणास अनुकूल कसे होतील? ९) काही बुद्धिहीन माणसे वशीकरणाचे (तांत्रिक) प्रयोग करतात पण जागोजागी ते कमी पडतात. (लोक अनुकूल करण्याचा खरा मार्ग अंतरपारख हा आहे, वशीकरण नव्हे.) १०) जगातील सर्वांच्या अंतरंगामध्ये परमेश्वर भरलेला आहे त्यामुळे चेटूक विद्येसारखा प्रयोग कोणावरही चालणार नाही. जो कोणी याचे विवेकबळावर विवरण करील तोच श्रेष्ठ होय. ११) श्रेष्ठ माणूस श्रेष्ठ (उदात्त) कार्ये करतो आणि कनिष्ठ माणूस हलकी किंवा क्षूद्र कामे करतो. कर्मावरून मनुष्य भला किंवा वाईट आहे ते समजते. १२) राजेलोक राजमार्गाने जातात तर चोर चोरमार्गाने जातात (अंधारात लपतछपत जाणे हा चोराचा मार्ग असतो.) मूर्ख माणूस अल्पस्वार्थ साधण्यासाठी (गैरमार्गाने जाऊन) फसतात. १३) मूर्ख स्वतःला शहाणाच समजतो पण तो वेडा दीनवाणा असतो. हुशार कोण आहे हे जो चतुर असेल त्यालाच कळते. चतुराईच्या खुणा ओळखण्यास चतुर मनुष्यच हवा. १४) जो जगाचे अंतरंगाशी मिळून जातो (ते समजून घेतो) तो स्वतःच ते अंतरंग होऊन जातो. (या मनमिळाऊपणामुळे) त्याला इहलोकी वा परलोकी काहीच कमी पडत नाही. (परलोक साधण्यास निर्मत्सरी वृत्ती लागते.) १५) बुद्धी ही माणसाला ईश्वराने दिलेली देणगी आहे. ज्याच्यापाशी ती नाही तो माणूस कच्चा समजावा. (बुद्धीचा अयोग्य वापर तो करतो) फुकाचे राज्य मिळाले तरी ते सोडून तो भीकच मागत राहातो. १६) ज्या ठिकाणी जे निर्माण होते त्या ठिकाणच्या लोकांना त्याची आत्मीयता वाटते अशा अभिमानाचा गौरव करून (किंवा त्यात गुंतवून) बुद्धिमान नेता त्यांना जागोजागी कार्यप्रवण करतो. (व्यवस्थापन कौशल्याचा हा भाग आहे.) १७) प्रत्येकालाच आपण थोर, सुंदर आणि चतुर आहोत असे या जगात वाटत असते. १८) हा त्यांचा विचार समजला म्हणजे कळून चुकते की जगात स्वतःला कोणीच लहान म्हणून घेत नाही. शहाणी माणसे मात्र हे सर्व वास्तव जाणून असतात. (त्यांना प्रत्येकाची वास्तव परीक्षा असते.) १९) लोक आपापल्या गोष्टींचा अभिमान धरून त्या अनुमानाने चाललेले असतात. (वागत असतात) पण शहाण्याने याचा विवेकाने शोध घेतला पाहिजे. २०) सत्य पूर्णपणे

बाजूला ठेवून, असत्याचा (किंवा अवास्तवाचा) अभिमान धरणे ही तर मूर्खाची लक्षणे आहेत. २१) सत्याचा अभिमान धरणे हेच खरे तर निराभिमानाचे लक्षण आहे. (ब्रह्म सत्य आहे, त्याचा अभिमान किंवा कैवार धरणारे संत निराभिमानाचे आहेत. त्यांच्या ज्ञानाचे रुपान्तर विज्ञानात किंवा अनुभवात झालेले असल्याने त्यांना निराभिमानाचे म्हटले जाते.) न्याय आणि अन्याय हे दोन्ही सारख्याच मापाने तोलू नयेत. देहाभिमान व ईश्वराभिमान हे अभिमान सारखेच लेखू नयेत. २२) न्याय हा शाश्वत आणि अन्याय हा अल्पजीवी असतो. बाष्कळ (अनियमबद्ध) आणि नेमक (व्यवस्थित) हे समान असू शकत नाहीत. २३) एक रासरोसपणे वैभव भोगतात तर चोरटे पळून जातात. एकाचे मोठेपण जगजाहीर असते तर एकाची महंती, सोंग केल्याप्रमाणे वरकरणी असते. परमार्थाचे ढोंग तेथे असते. २४) आचरण आणि विचार न सांभाळता जे काही केले जाते ते व्यर्थ शीण देणारे असते. धूर्त आणि चतुर असलेल्यांचा शोध घ्यावा. २५) सर्वसामान्य (किंवा बाजारी) अनेक असले तर चतुराच्या अंकित ते असतात. चतुर नेत्यासमोर त्यांचे काही चालत नाही. २६) यासाठी जे चतुर (पुढारी) असतील त्यांच्याशी सख्य करावे त्यामुळे अनेक सामान्यजन आपल्या कार्यास अनुकूल होतात. (लोकसंग्रहाची अशी अनेक सूत्रे दासबोधामध्ये विखुरली आहेत.) २७) धूर्त (किंवा चतुर) माणसास चतुरच आवडतो. चतुरांच्या चतुराईचे कौतुक चतुरांच्या समुदायातच होते. न समजणारी माणसे कोणतेही कार्य न करता स्वस्थ राहतात. २८) एकाचे धूर्तपण दुसऱ्याला समजले म्हणजे त्यांची मने परस्परास मिळून जातात. (एकमेकांना सहकार्य करू लागतात.) पण हे सर्व प्रसिद्धी न होता गुप्तपणे व्हावे. २९) थोर मानल्या गेलेल्या माणसाचे मन (अशा प्रकारे) अनुकूल करून घेतले असता अनेक लोकही मागे येतात त्यांच्यामध्ये असलेले सामान्य लोक आणि सज्जनसुद्धा आर्जव करू लागतात. सारेजण वश होतात. ३०) ओळखीने अन्य सज्जनांची ओळख करून घेऊन ती वाढवावी. आपल्या बुद्धीने त्यांच्या बुद्धीमध्ये जागृती (निर्माण करून) वाढवावी. नीतीन्यायाने पाखंडी लोकांची वाट बंद करावी. पाखंडी म्हणजे ईश्वरीशक्ती न मानणारे लोक असतील त्यांना नीतीन्यायाने वागून पायबंद घालावा. ३१) वेष साधा असावा पण अंतरंगामध्ये नाना कला, युक्त्या असाव्यात. सर्व लोकांना महंताबद्दल जिव्हाळा वाटावा, कारण त्यांच्या अंतःकरणातील प्रेमतंतू तो तुटून देत नाही. ३२) निस्पृह, आणि नेहमी नूतन वाटणारा तसेच स्वानुभवाचे ब्रह्मज्ञान असूनही समाजामध्ये प्रगटपणे वावरणारा संत, जगामध्ये दुर्लभ असतो. ३३) नाना काव्यांची पाठान्तरे त्याने केलेली असतात. त्यामुळे सर्वांची मने तो तृप्त करतो. पण तो सर्वत्र संचार करतो. एकदेशी होत नाही. ३४) तो (महंत) एकाच ठिकाणी बसून राहिला तर लोकसंग्रहाचा व्याप बंद पडतो. म्हणून त्याने सावधपणा ठेवून अनेकांना भेट देत असावे. (लोकांना वारंवार भेटी तर दिल्या तरीही त्यांना नित्यनूतन तर वाटत राहिले पाहिजे, हे अवघड वा कौशल्याचे काम करण्यासाठी सावधपणा पाहिजे.) ३५) लोकांना योग्य अध्यात्ममार्गावर ठेवण्यासाठी वारंवार भेटणे जरूर पण पुन्हा त्याने भेटावे असे भेटलेल्या व्यक्तीला वाटले पाहिजे. हे चातुर्याचे लक्षण आहे. भेटीमध्ये स्वतःबद्दल आवड कायम रहावी. उत्तम गुणांच्या योगाने सर्वांना समाधान वाटते. (म्हणून महंतापाशी सद्गुण असले पाहिजेत आणि सावधपणा व चातुर्य हेही असावे हे तात्पर्य आहे याबद्दल अधिक तपशीलवार विवरण द. १५-६ मध्ये करण्यात आले आहे.)

द. १५-६ चातुर्यविवरण

लेखनक्रियेची महती केवढी आहे, त्याबद्दल पहिल्या पाच ओव्यांमध्ये विचार सांगितला आहे. या लेखनक्रियेमुळेच श्रीसमर्थाचे दर्शन त्यांच्या ग्रंथातून, लेखनातून आपणास घडत आहे.

१) “पीतापासून कृष्ण जालें ।” या चरणाचे दोन प्रकारे स्पष्टीकरण केले जाते. ती दोनही योग्य आहेत. पिवळ्या रंगाच्या हिरड्यापासून (कृष्ण) काळी शाई तयार होते किंवा दिव्याच्या पिवळ्या ज्योतीपासून काजळी तयार होते त्यापासून काळी शाई तयार होते. या शाईचा वापर सर्वत्र लिहिण्यासाठी होऊन ग्रंथ तयार झाले. त्या ग्रंथाशिवाय मनुष्यास ज्ञान झाले नसते. २) शाई ही साधी वस्तू पण तीच ज्ञान साठवू शकते. शाईमुळेच उत्तम गुण किंवा अधमगुण ग्रंथामध्ये सांगितले जातात. (रामचंद्राचे सद्गुण वा रावणाचे दुर्गुण हे ग्रंथात शाईनेच वर्णन केले जातात.) ३) महिसुत (म्हणजेच लिहिण्याचा बोरु) तासून त्याचे टोक चिरतात. त्याची लेखणी तयार होते. हे चिरलेले टोक असलेले दोन भाग एकत्र येऊनच लेखनक्रिया चालते. (सध्या बॉलपेनसारखे सुलभ लेखनसाहित्य वापरले जात असल्याने बोरुपासून तयार केलेली लेखणी सध्या लोकांना माहितीसुद्धा नसते.) ४) पांढरा कागद आणि (अश्वेत किंवा) काळ्या शाईत बुडविलेला बोरु यांची भेट होताच (लेखन झाल्यामुळेच) शाई मिश्रित होताच माणसाचे इहलोकीचे (लेखन/वाचन) व्यवहार घडून जीवनाला सार्थकता येते. ५) ग्रंथात लिहिलेल्या ज्ञानाचा विचार समजला म्हणजे मूर्ख मनुष्यसुद्धा शहाणा होतो. इतकेच काय? त्याला परलोकप्राप्तीच्या ज्ञानामुळे साक्षात्कार होतो. (तो कृतार्थ होतो) ही प्रत्यक्ष प्रचिती येते. ६) सर्वसामान्य लोकांना जी गोष्ट मान्य होते तीच गोष्ट प्रचलित होते. पण या लोकमान्य असलेल्या गोष्टी चतुर माणसाला मान्य होत नाहीत. (उदा. देहबुद्धीचा विचार सर्वमान्य असला तरी आत्मबुद्धीच चतुरांना श्रेयस्कर वाटते.) ७) कोणाच्या ललाटीची रेषा उत्तम कोणाची मध्यम कोणाची कनिष्ठ असते तर कोणाची गुप्त असते. या रेषा पाहून भविष्य सांगणाऱ्यांच्या भविष्यकथनाचा सारखा अनुभव येत नाही. ८) पूर्वजांच्या चौदा पिढ्यांचा पराक्रम सांगतात ते शहाणे की वेडे यांचा विचार श्रोत्यांनी करावयाचा असतो. त्यांच्यापैकी कोणाच्या हातून एखादे काम होते किंवा ते केवळ बाता मारतात हे ऐकणाऱ्याने पाहिले पाहिजे. ९) (कागदावरील पेन्सिलची रेषा जशी रबराने पुसून टाकता येते त्याप्रमाणे) आपली नशिबाची तळहातावरील किंवा ललाटेरुषाही पुसून टाकता येते याचा प्रत्यक्ष प्रत्यय येतो त्याकडे डोळेझाकणी माणसाने काय म्हणून करावी? (हा यत्नवादाचा विचार श्रीसमर्थ येथे मांडत आहेत) १०) खूप लोकांचे विचार ऐकण्याचा नादी असणारा मनुष्य शेवटी संदेहात गटागळ्या खाऊ लागतो म्हणून अनुभवाने ज्याचा प्रत्यय आला असेल तोच निश्चय माणसाने करावा (ऐकावे जनाचे करावे मनाचे. ते सुद्धा प्रत्ययज्ञानाचा उपयोग करून करावे हा आशय) ११) खूप लोकांचे खूप ऐकावे पण स्वतःच्या अनुभवाने सत्यासत्यतेचा निवाडा करावा आणि प्रत्ययाला आले असेल तेच स्वीकारावे. १२) कोणालाच (तोंडावर) नाही म्हणू नये. पण मनामध्ये उपाय व अपाय यांचा विचार करावा. आपल्या हिताहिताचा प्रत्ययाने विचार करावा उगीच वायफळ बोलून काय उपयोग? १३) हटवादी किंवा अननुभवी (कच्चा) माणूस असला तरी त्याचेही म्हणणे ऐकून घ्यावे. अशा प्रकारे बहुतांची अंतःकरणे सांभाळावी. १४) आपल्या मनामध्ये माणसाने पीळ (अहंकार), पेच व वाकडेपणा (वळसा)

हा वाढविला तर त्याला शहाणे कसे म्हणता येईल? त्याला लोकांचे समाधान करता येणार नाही. १५) वेड्या माणसाला शहाणे करणे यातच जीवनाची सार्थकता आहे. उगीचच वादांग वाढविणे हे मूर्खपणाचे लक्षण आहे. (खडाजंगी करणे हा मूर्खपणाच) १६) दुसऱ्याच्या विचारांशी समरस व्हावे पण प्रसंगच पडल्यास पडती बाजू प्रथम घेऊन त्याला उलथून टाकावे. विवेकाच्या बळाने आपले अंतरंग दुसऱ्याला उघड होऊ देऊ नयेत. १७) दुसरा वागेल तसे वागावे, बोलेल तसेच बोलावे. अशा प्रकारे दुसऱ्यांच्या विचारात किंवा मनोगतात आपण मिळून जावे. १८) भला माणूस दुसऱ्याचे कल्याणाचा विचार करतो. तो कपट करीत नाही. तो दुसऱ्याचे म्हणणे मान्य करीत असतानाच त्याचे अंतरंग बदलवून टाकतो. १९) आधी दुसऱ्याचे मन वश (आपलेसे) करून घ्यावे मग त्यातील वैचारिक गुंते सोडवावे. नाना युक्त्या करून परलोकप्राप्तीचा मार्ग दाखवावा. २०) हेकट माणसाची दुसऱ्या हेकटाशीच गाठ पडली तर तेथे भांडाभांडी होते. मग समजसपणाच्या चातुर्याला तेथे वावच राहात नाही. २१) (कर्तृत्व अंगी नसताना) उगाच बडबड करणे सोपे असते. पण परस्थळ (म्हणजे दुसऱ्याचे अंतःकरण किंवा शत्रूच्या ताब्यातील ठिकाण) जिंकणे सोपे नव्हे. २२) दुसऱ्याने केलेले आघात सोसावे. निंदेचे कटु शब्द गिळून टाकावे. मग त्याबद्दल पश्चात्ताप होऊन दुसरे लोक आपणास अनुकूल होतात. (निरहंकारी वृत्तीमुळे लोकसंग्रह वाढविता येतो; हेच पुढील ओळीतही म्हटले आहे) २३) प्रसंग समजून बोलत असावे पण ज्ञातेपणाचा अभिमान घेऊन बोलू नये. सर्व ठिकाणी आर्जव वृत्तीने (नम्रतेने) वागावे. २४) आपण भिक्षेच्या कारणाने बरीवाईट खेडी किंवा शहरे पहावी. त्यातील घरांची घरे पहावी. (शरीर हे जीवात्म्याचे घर आहे ते शरीर जेथे राहाते ते घर किंवा निवासस्थानसुद्धा पहावे हा मोठाच आशय 'घरांची घरे' या दोन शब्दामध्ये आहे. माणसाचे अंतरंग कळण्यासाठी त्याची वेषभूषा त्याच्या घरातील टापटीप यांच्या निरीक्षणाचा उपयोग होतो.) २५) बहुत भ्रमण केल्यामुळे बहुतांचे गुणावगुण समजतात. चतुर लोकांशी मैत्री होण्याचा योग येतो. उगीच घरी स्वस्थ बसून राहिल्यामुळे फिरणे व (विवरण) चर्चा करणे आदि राहून जाते. (मनुष्य-शोधन थांबते) २६) आधीच सावधपणाने सर्व वर्तमान-परिस्थिती जाणून घ्यावी आणि जेथे जाणे इष्ट आहे तेथे विचारपूर्वक जावे. २७) अनेक विषयांचे (ग्रंथातील उताऱ्यांचे) पाठान्तर असावे, त्यामुळे सर्वांची मने ते ऐकून तृप्त होतात. लोकांना ते उतारे लिहून दिले तर परोपकाराची परिसीमाच होते. २८) ज्या ठिकाणी ज्याला जे आवश्यक असते. त्याप्रमाणे त्याला ते द्यावे. मग व्यक्तीला मोठेपणा प्राप्त होतो आणि ती व्यक्ती सर्वमान्य होते. २९) जगामध्ये जी व्यक्ती सर्वांची मान्यता मिळविते ती असामान्य असते. तिला सामान्य माणूस म्हणता येणार नाही. अशा व्यक्तीशी असंख्य सामान्य माणसे निष्ठा वाहिलेली (एकनिष्ठ) असतात. ३०) अशा प्रकारची ही चातुर्याची लक्षणे असतात. चातुर्याने सर्वत्र यशप्राप्ती करून घ्यावी. मग जगामध्ये अशा माणसास कोठेही काही कमी पडत नाही.

(लोकसंग्रह करण्यासाठी माणसाने नेमके काय करावे याचे मोठे तपशीलवार वर्णन वर दिले आहे. कोणासही नाराज न करता त्यांना शहाणे करणे त्यासाठी जरूर तर उतारे लिहून देऊन परोपकार करणे अखंड भ्रमण करून शहाणी माणसे शोधून त्यांच्या अनुयायांसह सर्वांना वश करून घेणे इत्यादि कितीतरी गोष्टी येथे सांगितल्या आहेत. अहंता आणि स्वार्थ यांचा त्याग करील त्याला यशस्वीपणे

स्वाध्याय ४ था

श्रवण निरूपण यावरील तीन समासांचा गट येथे स्वाध्यासासाठी निवडला आहे. श्रवणाचे महात्म्य फार थोर आहे. मानवी जीवन यशस्वी करण्याची किंवा सार्थकी लावण्याची जणू गुरुकिल्लीच ती आहे. 'नाना उद्वेग संसाराचे नासती श्रवणें ।' आणि 'श्रवणे चुके अधोगति । मनास होय विश्रांती । समाधान ॥' हे ग्रंथराजाच्या प्रारंभी सांगितलेच आहे.

द. ७-८ १) ज्यायोगे समाधान होते असे परमार्थाचे साधन म्हणजे श्रवणच आहे असे निश्चयाने तुम्ही ध्यानात ठेवावे. २) श्रवणाने भक्ती आणि विरक्ती उत्पन्न होतात. (आतुडे = प्राप्त होणे) आणि विषयांची आसक्ती सुटते. ३) श्रवणाने चित्त शुद्ध होते. तसेच चित्ताला स्थिरता येते. अभिमान (अहंतेची) उपाधी नाहिशी होते. (मल, विक्षेप आणि आवरण हे मनाचे दोष जातात) ४) श्रवणाने निश्चय दृढ होतो. 'मी'पणावरील ममता मोडते. अंतःकरणात समाधान जडते. ५) श्रवणाने संशय फिटतात. शंकांचे निरसन होते. आपले अंगभूत गुण श्रवणामुळे पालटतात. (त्यामुळे मूळ स्वभाव जो बदलणे कठीण तो बदलतो) ६) मनाला आवर घालण्याची शक्ती प्राप्त होते. श्रवणामुळे समाधान घडते आणि देहबुद्धीचे 'देह म्हणजेच मी' या बेडीचे बंधन तुटते. (आत्मबुद्धी वाढू लागते) ७) श्रवणाने मीपणा जातो. घात टळतो. श्रवणाने नाना प्रकारच्या अपायांची राख होते. ८) श्रवणाने कार्यसिद्धी होते, समाधी अवस्था प्राप्त होते. पूर्ण समाधानास आवश्यक अशी पूर्वतयारीची वाट तयार होते. ९) सत्संगतीत श्रवण करण्याचे फळ विशेष आहे. त्यामुळे निरुपण कळू लागते. (सत्संगात चर्चा संभवते. त्यामुळे आशंकांची निवृत्ती होते.) श्रवणामुळे मन तदाकार होते. १०) श्रवणामुळे बुद्धीचा उत्कर्ष होऊन प्रबोधन अधिकच होते. श्रवणामुळे विषयप्राप्तीसाठी मनाला लागणारे ओढीचे पाश तुटून जातात. ११) श्रवणाने (सारासार) विचार कळू लागतो. आत्मज्ञान वाढते आणि ब्रह्मस्वरूप साधकाच्या चित्तामध्ये प्रगट होऊ लागते. (वस्तू हा शब्द ब्रह्म या अर्थाने वापरला जातो. वास्तविक ती वस्तू मुळीच नव्हे पण अध्यात्मात वस्तू = परब्रह्म) १२) श्रवणाने बुद्धी ईश्वराकडे वळते, सारसार विचार (विवेक) जागृत होतो आणि मन भगवंताकडे ओढ घेऊ लागते. १३) श्रवणाने वाईट संगति सुटते, कामवासना ओहोटीला लागते आणि क्रोधाचा विकार एकदमच आटून जातो. १४) श्रवणामुळे मोह नष्ट होतो, स्फूर्ति उत्पन्न होते आणि (सद्‌वस्तू) परब्रह्माची अनुभूती नक्कीच येऊ लागते. १५) श्रवणाने उत्तम गति, शांती मिळते आणि अढळ असे निवृत्तीपासून लाभणारे पद मिळते. (योग्यांची शांती व तीमधून अच्युतपदाची प्राप्ती होते.) १६) श्रवणासारखे सार अन्य कशातच नाही. त्याने सर्व काही घडते. या संसाररूपी नदीतून पैलतीरावर जाण्यासाठी श्रवणच उपयुक्त आहे. १७) भगवंताच्या भक्तीचा आरंभ श्रवणामुळे होतो. त्यामुळे सर्व काही स्वतःच्या स्वतः आपोआप घडून येते. १८) प्रपंच (प्रवृत्ती) किंवा परमार्थ (निवृत्ती) दोन्हीकडे सफलतेसाठी श्रवणच कारण असते,

असाच सर्वांचा अनुभव आहे. १९) कोणाकडून तरी ऐकल्याशिवाय आपणास कळत नाही, हे सर्वांना ठाऊक आहे. यासाठी कोणत्याही क्षेत्रातील कार्याआधी श्रवणच करणे हाच मूळ प्रयत्न होय. २०) जन्मात जे कधी ऐकलेच नाही त्याबद्दल संशय वाटतो म्हणून तो घालवून खात्रीने ज्ञानप्राप्ती होण्यास श्रवण हे अतुलनीय साधन आहे. २१) ज्ञानाची अनेक साधने पाहिली तरी श्रवणाची बरोबरी कोणीच करू शकत नाही. श्रवणावाचून खरोखरीच कसलेच कार्य चालणार नाही. २२) सूर्य (प्रकाश) डोळ्यास दिसत नाही तोवर सर्व अंधार असतो. तसाच प्रकार श्रवणाच्या बाबतीत आहे. २३) नवविधाभक्ती कशा आहेत, चार मुक्ती कोणत्या, सहजस्थिती म्हणजे काय हे श्रवण केल्याविना कळणार नाही. २४) षट्कर्मचरण (अध्ययन, अध्यापन, यजन, याजन, दान व प्रतिग्रह) कर्मे कोणती, पुरश्चरण कसे करावे, विधीयुक्त उपासना कशी करावी हे श्रवणाने कळते. २५) अनेक प्रकारची व्रते, दाने, तपे, साधने व तीर्थाटने (त्यांची महती) या गोष्टी श्रवण केल्याशिवाय कळत नाहीत. २६) नाना विद्या, मानवी शरीराचे ज्ञान, तत्वांचे, कलांचे ज्ञान आणि ब्रह्मज्ञानसुद्धा श्रवणाशिवाय कळत नाही. २७) अठराभार (म्हणजेच सर्वच) वनस्पती एका पाण्यानेच वाढतात, एका रसानेच सर्व जीवांची निर्मिती होते. २८) सर्व जीवांसाठी (वावरण्यासाठी) एकच पृथ्वी, सर्वांना एक सूर्यच असतो आणि प्राणिमात्रांच्या जीवनासाठी एकच वायू असतो, तो हालचाल करवितो. २९) सर्व जीवांसाठी आकाश हीच वावरण्याची जागा आहे. एक परब्रह्मातच सकळ जीवांचा रहिवास आहे. (सर्वांचे अधिष्ठान परब्रह्मच आहे.) ३०) त्याप्रमाणे सर्व जीवांना एकच सारभूत साधन आहे ते म्हणजे श्रवण होय. ३१) पृथ्वीतलावर नाना देश व नाना भाषा असल्या तरी त्या सर्वांना श्रवणाव्यतिरिक्त दुसरे साधनच नाही. ३२) श्रवणामुळे वैराग्य उत्पन्न होते. जे (देहबुद्धीची बेडी असलेले) बद्ध असतात ते मुमुक्षू होतात. मुमुक्षूचे साधक होतात आणि नियमितपणे उपासना करू लागतात. ३३) साधकाचे (श्रवणामुळे) सिद्ध होतात. यथार्थ ज्ञान अंगी मुरण्याची क्रिया घडते. हे तर प्रसिद्धच आहे. सर्वांना माहिती आहे. ३४) स्वभावतः जे दुष्ट प्रवृत्तीचे असतात ते पुण्यशील होतात हा श्रवणाचा लगेच होणारा परिणाम आहे. ३५) जो दुर्बुद्धी, दुरात्मा असेल तो पुण्यात्मा होतो. असा श्रवणाचा अगाध महिमा आहे. तो शब्दात व्यक्त करता येत नाही. (तो बोलून सांगणे शक्य नाही) ३६) तीर्थ, व्रते यांचे फळ मागाहून मिळते असे सांगतात. तसे श्रवणाचे बाबतीत होत नाही. हातोहात त्याची प्रचिती येते. ३७) नाना प्रकारच्या रोगावर, व्याधींवर रामबाण औषधे असतात. त्यामुळे व्याधी तत्काळ नाहिशा होतात. श्रवणाचा असाच परिणाम होतो हे अनुभवी लोक जाणतात. ३८) श्रवणातील (सारसार) विचार समजला तर भाग्यलक्ष्मी अपरिहार्यपणे उदयाला येते, आणि परमात्मस्वरूपाचा स्वानुभव प्राप्त होतो. (साक्षात्कार होतो) ३९) श्रवण केले असेल त्याच्या अर्थाकडे पूर्ण लक्ष देणे यास मनन म्हणतात. अर्थावर मन एकाग्र केले की निदिध्यास होतो. निदिध्यासाने समाधान प्राप्त होते. (श्रवण, मनन, निदिध्यास व साक्षात्कार असा क्रम आहे) ४०) निरुपणाचा अर्थ समजला की समाधानाचा उदय होतो. एकाएकी मन निःसंदेह होऊन जाते. ('अहं ब्रह्मास्मि' याचे आकलन होते.) ४१) आत्मस्वरूपाविषयीच्या संदेहामुळेच जन्म घ्यावा लागतो. संदेहरूपी मूळच श्रवणाने नष्ट होते. मन निःसंदेह झाले की निश्चल समाधान अनुभवाला येते. ४२) जेथे श्रवण-मननच नाही तेथे समाधान

कोठले? 'आपण मुक्त आहोत' या भावनेचे बंधन तेथे पडलेले असते. ४३) मनुष्य मुमुक्षु, साधक किंवा सिद्ध असो श्रवणाच्या अभावी तो मूढच राहातो. श्रवण-मननाने चित्तवृत्ती शुद्ध होते. ४४) ज्या ठिकाणी श्रवण नित्य होत नाही ते स्थान विपरीत होय. तेथे साधकाने क्षणभरदेखील वास्तव्य करू नये. ४५) ज्या ठिकाणी श्रवणाचा स्वार्थ नाही तेथे परमार्थ-विचारच नसतो. श्रवणाअभावी पूर्वी केलेले साधनही वाया जाण्याची भीती असते. ४६) म्हणून (नित्य) श्रवण करावे. मनःपूर्वक साधना करावी आणि या भवसमुद्रातून नित्यनेम-श्रवणाच्या बळावर तरून जावे. ४७) ज्याप्रमाणे अन्न, पाणी एकदाच सेवून भागत नाही. पुन्हा ते घ्यावे लागते त्याप्रमाणे श्रवणमनन पूर्वी केले तरी पुन्हापुन्हा ते करावे. ४८) आळसामुळे जो श्रवणाचा अनादर करील तो स्वहिताला (आत्मज्ञानाला) मुक्तो. ४९) आळसाचा सांभाळ म्हणजे परमार्थाची बुडवणूकच! यासाठी जागृत राहून नित्य श्रवण करित जावे. ५०) असो आता श्रवण तरी कसे करावे कोणत्या ग्रंथाचा अभ्यास करावा हे सर्व पुढील समासात सांगू.

द. ७-९ श्रवणनिरूपण

१) आता श्रवण (कोणत्या ग्रंथाचे) कसे करावे हे नीट सांगतो. श्रोत्यांनी एकाग्र चित्ताने अवधान घावे. २) एखादे वक्तृत्व असे असते की त्यामुळे पूर्वी प्राप्त झालेले समाधान भंगते आणि मनाचा निश्चय डळमळतो. ३) असे जे भ्रामक वक्तृत्व असते. त्याचा त्याग करावा कारण त्यातून काहीच निश्चित ज्ञान होत नाही. ४) एका ग्रंथामुळे झालेले निश्चित ज्ञान काही वेळा दुसरा ग्रंथ वाचल्याने डळमळू लागते. त्यामुळे जन्मभर मनाची संदेहावस्था कायम राहाते. ५) म्हणून ज्या ग्रंथांमुळे शंकांनिरसन होते, संशय नाहिसे होतात असेच अद्वैत सिद्धान्ताचे प्रतिपादन केलेले ग्रंथ वाचावे. ६) जो मोक्षाचा अधिकारी असतो तो परमार्थाचा मार्ग धरतो. त्याच्या मनात अद्वैत ग्रंथाबद्दल प्रेम असते. ७) इहलोकातील गोष्टींची आसक्ती सोडून ज्यांनी परमार्थाची साधना सुरू केली असेल त्यांनी अद्वैत ग्रंथातील विवेकाचे रंगतरंगांचा अभ्यास करावा. ८) ज्याला अद्वैत पाहिजे त्याच्यापुढे द्वैत विचारांची पोथी मांडली तर त्याला ती रुचत नाही. ९) आपल्या आवडीसारखे श्रवणास मिळाले तर आपल्या मनाला सुख वाटते नाहीतर श्रवणाचा कंटाळा वाटू लागतो. (ते स्वाभाविकच आहे) १०) ज्याची जी उपासना असेल तिच्याबद्दलच त्याला प्रेम वाटते. तेथे दुसऱ्याची स्तुती केली तर ती सुयोग्य नव्हे. ११) पाणी ज्याप्रमाणे उताराच्या दिशेने स्वाभाविकपणे वाहाते त्याप्रमाणे प्रेम हे आपोआपच अंतःकरणात उत्पन्न होते, हे प्रेमाचे लक्षणच आहे. १२) त्याप्रमाणे जो मनुष्य आत्मज्ञानाचा भुकेला असतो त्याला इतर गोष्टी आवडत नाहीत त्याला सार-असार विचारणाच आवडते. १३) जेथे कुलदैवता भगवतीदेवी आहे तेथे सप्तशती पोथीच हवी इतर देवतांच्या स्तुतीचा तेथे उपयोग कामाचा नाही. १४) अनंताचे व्रत घेतल्यावर तेथे भगवद्गीता उपयोगी नाही. साधुजन श्रोते असतील तेथे फलाशा नसते. (फलाशेची पोथी तेथे नको) १५) वीरकंकण हातात घालावयाचे ते नाकामध्ये अडकविणे शोभणार नाही. अलंकार असला तरी तो जेथल्या तेथेच घातला तर शोभतो. १६) नाना प्रकारची (स्थळ) महात्म्ये आहेत ती तेथेच वंदनीय आहेत. ती भलत्या ठिकाणी वाचली तर ते चमत्कारिक होईल. १७) मल्हारीमहात्म्य द्वारकेला नेले, द्वारकामहात्म्य काशीला नेले किंवा

काशीमहात्म्य व्यंकटेशगिरील नेले तर ते शोभा देत नाही. १८) असे खूपच सांगता येईल पण जेथले महात्म्य तेथेच गोड वाटते. त्याप्रमाणे ज्ञानी लोकांना अद्वैत ग्रंथातच गोडी वाटते. १९) योग्यांच्या पुढ्यात भुताटकीचे प्रयोग, रत्नपारख करणाऱ्यांपुढे साधा दगड किंवा विद्वान पंडितांपुढे डफगाणे ठेवले जाणे अयोग्य आहे. २०) वेदवेत्यांपुढे (वैदिक कर्मनिष्ठान करणाऱ्यांपुढे) कर्मसंन्यासी उभा केला, निस्पृह महंतापुढे फलश्रुती सांगितली, ज्ञानी लोकांपुढे कोकशास्त्राची पोथी (शृंगारशास्त्रावरील चोपडे) किंवा २१) ब्रह्मचान्यांपुढे नृत्यांगनांचा ताफा, अध्यात्मिक निरुपणामध्ये रासक्रीडांचे वर्णन, अथवा जो राजहंस, पाणी व दूध निराळे करतो त्यांच्यापुढे फक्त पाणी ठेवल्याने ते शोभत नाही तसे करणे अनुचित ठरते. २२) त्याचप्रमाणे अंतर्मुख असलेल्या सत्पुरुषांपुढे शृंगारिक चोपडे ठेवले तर ते त्यांना कसे आवडेल? त्यांना समाधान कसे होईल? २३) एखाद्या भिकाऱ्याला क्षूद्र वस्तूची अभिलाषा असते. तीच अभिलाषा एखाद्या राजाला दाखविणे वेडेपणाचे असते, अमृतापुढे ताकाच्या श्रेष्ठपणाची बढई मारणे, किंवा संन्याशाला उष्ट्या चांडाळीचे व्रत घेण्यास सांगणे शोभत नाही. (चांडाळी ही एक क्षूद्र देवता मानली जाते. तिचा मंत्र म्हणताना दोन जेवणांमधील काळामध्ये तोंडात भाकरीचा तुकडा ठेवावयाचा असतो. जुन्या जमान्यात अशा काही गोष्टी होत्या त्या आता इतिहासजमा झाल्या आहेत.) २४) एखाद्या धर्मज्ञ कर्मनिष्ठाला वशीकरणाचा प्रयोग सांगणे किंवा जारण-मारण करणाऱ्या पंचाक्षरी माणसास ब्रह्मज्ञान सांगणे, यामुळे त्यांच्या मनाचा हिरमोडच होईल. २५) तसे परमार्थाला लागलेल्या साधकांना आत्मज्ञानाचा ग्रंथच आवडतो. ते ज्ञान ज्यात नाही तो ग्रंथ वाचण्याचे त्यांना समाधान वाटणार नाही. २६) हे बोलणे आता पुरे. ज्यांना कल्याण करून घ्यावयाचे आहे त्यांनी नेहमी अद्वैत ग्रंथांचाच अभ्यास करावा. २७) आत्मज्ञानाच्या साधकांनी एखाद्या अत्यंत निवान्त स्थानी जाऊन एकाग्र मनाने अद्वैत ग्रंथ अभ्यासावे. त्यामुळे त्यांना समाधान लाभेल. २८) सर्व प्रकारे विचार करता अद्वैत ग्रंथासारखा दुसरा श्रेष्ठ ग्रंथच नाही. परमार्थाच्या प्रवासासाठी हे जणू तारु (जहाजच) आहे. २९) इतर जी नवरसाची वा हास्यविनोदाची अशी प्रापंचिकांची जी आवडीची पुस्तके आहेत ती पारमार्थिकांसाठी योग्य नव्हेत. त्यांना ती उपयुक्त होणार नाहीत. ३०) ज्या ग्रंथाच्या वाचनामुळे पारमार्थिक विचार वाढतात, ज्यांच्यामुळे अंगामध्ये विरक्ती संचारू लागते, भक्ती व साधना आवडू लागते त्यालाच ग्रंथ म्हणावे. ३१) व ३२) जो ग्रंथ ऐकताना गर्व नष्ट होतो, भ्रम लोप पावतो, मन ईश्वराकडे एकाएकी धाव घेऊ लागते, ज्याच्या श्रवणाने उपरति होते, अवगुण पालटतात. अधोगति थांबून (ईश्वराकडे वाटचाल होते) त्यालाच ग्रंथ ही संज्ञा शोभते. ३३) ज्याच्या वाचनाने अंगी धारिष्ट्य येते, परोपकाराची बुद्धी वाढते आणि विषयांची वासना नाहिशी होते, त्याला ग्रंथ म्हणावे. ३४) ज्यायोगे आत्मज्ञानाचे साधन लाभते, आत्मज्ञानप्राप्ती होते, ज्यामुळे (पतित असणारा) पावन होतो त्याला ग्रंथ म्हणावे. ३५) अनेक ग्रंथ असतात त्यांच्या फलश्रुतीची विधानेही नाना प्रकारची असतात पण ज्यांच्या वाचनामुळे विरक्ती आणि भक्ती निर्माण होत नाहीत तो ग्रंथच नव्हे. ३६) ज्या ग्रंथामध्ये मोक्षप्राप्ती ही फलश्रुती नसते ते ग्रंथ प्रापंचिक दुराशा वाढविणाऱ्या पोथ्या असून त्यांच्यामुळे अन्य दुराशाच वाचकांमध्ये वाढतात. ३७) आत्मानात्मविवेक तेथे असू शकणार नाही. वासनांची भुते ज्याच्या चित्तात नाचतात त्याला खचितच अधोगति प्राप्त होणार. ३८) ग्रंथाची फलश्रुती

वाचून या जन्मी नाही तरी ते फल पुढील जन्मात तरी प्राप्त होईल असे म्हणणाऱ्यांना पुनर्जन्म साहजिकच प्राप्त होणार. (ही अधोगतीच आहे) ३९) अन्य पक्षी नाना प्रकारची फळे खाऊन तृप्त होतातही पण चकोर या श्रेष्ठ पक्षाच्या मनात अमृतप्राप्तीचा हट्टच असतो. (त्याविना त्याला संतोष नसतो) ४०) त्याप्रमाणे संसारी माणसे पुन्हा संसाराची इच्छा धरतात पण देवाचे खरे भक्त असतात त्यांना ईश्वरप्राप्ती हीच एक इच्छा असते. ४१) ज्ञानी पुरुषांना आत्मज्ञान, भक्ताला भजन तर साधकांना त्यांच्या इच्छेप्रमाणे साधन हवे असते. ४२) परमार्थी व्यक्तीला परमार्थ, स्वार्थी माणसाला स्वार्थ तर (कृपण) चिक्कू माणसाला मनापासून धन हवे असते. ४३) योग्यांना योग, भोगीवृत्तीच्या लोकांना भोग आणि रोग्यांना रोग नाहिसे करणारी मात्रा हवी असते. ४४) कवीला काव्यरचना, तार्किकांना तर्कप्रधान वाद आवडतो. भाविकांना ईश्वरविषयक सुखसंवाद गोड वाटतो. ४५) पंडितांना व्युत्पत्ती (विद्वत्ता) पाहिजे, विद्याभ्यासीना अध्ययनात गोडी असते तर कलावंतांना नाना प्रकारच्या कलांमध्ये रस वाटतो. ४६) हरिदासांना कीर्तन तर शुचिर्भूत माणसांना स्नानसंध्या आवडते. कर्मनिष्ठांना नाना विधियुक्त शास्त्रपद्धती आवडते. ४७) प्रेमळांना करुणा, चिकित्सकांना दक्षता आवडते तर शहाणा माणूस चतुरपणाचा शोध आदरपूर्वक घेतो. ४८) भक्त मूर्तीध्यान बारकाईने पाहतो, गाणारा तालज्ञान पाहतो तर रागदारीचा ज्ञाता ताल (स्वरांतील विस्तार) व दोन स्वरांमधील तीन तीन सूक्ष्म सुरांश (मूर्च्छना) आवडीने पाहतो. ४९) योगाभ्यासी माणसाला शरीररचनेच्या ज्ञानाची आवड तर तत्त्वज्ञानीयाला विविध तत्त्वज्ञानाची आवड असते. नाडीपरीक्षा जाणणाऱ्यांना (वैद्यांना) वनौषधी मात्रांची आवड असते. ५०) शृंगारिक प्रवृत्तीच्या माणसाला कोकशास्त्र तर चेटूक विद्या करणाऱ्यांना चेटूकमंत्र आवडतात. जारणमारण करणाऱ्यांना निरनिराळी यंत्रे आवडतात. (कागदावर किंवा ताम्रपत्रांवर आकृती काढून त्यावर मंत्र लिहिलेले असतात. त्यांना यंत्र ही संज्ञा आहे. आधुनिक काळातील यंत्राचा येथे संदर्भ नाही) ५१) टवाळवृत्तीच्या लोकांना विनोद आवडतो. (विनोद यांचा येथे अर्थ थट्टा करणे) ५२) मुख्यांना नादिष्टपणा आवडतो, निंदक दुसऱ्याचे न्यून कोठे पडेल तेच पहातो आणि आपण स्वतः पापी असतात दुसऱ्यांवर पापांचा आरोप करू पाहतो. ५३) एखाद्याला रसाळ कथा आवडते तर दुसऱ्याला पाल्हाळिक कथन आवडते. कोणास केवळ भोळी (भाबडी) भक्तीच पाहिजे असते. ५४) आगमी (वेदशास्त्र किंवा तंत्रज्ञ) आगम (वेद व तंत्र) पाहतो. शूराला लढाई पहावीशी वाटते आणि काही माणसे विविध धर्म (धर्मशाखा) स्वेच्छेने पाहतात. (त्यांचा अभ्यास करणे आवडते.) ५५) मुक्त असणारा मुक्तांच्या लीला पाहतो. बहुश्रुताला अनेक विषय आवडतात. तर ज्योतिषी पिंगळा पक्षाच्या आवाजावरून भविष्य सांगू पाहतात. ५६) अशा प्रकारे जगातील माणसांच्या आवडीनिवडी किती म्हणून सांगाव्यात! प्रत्येकजण आपल्या आवडीनुसार श्रवण करीत असतो आणि अनेक प्रकारची पुस्तके वाचतो. (आपल्या आवडीनुसार पुस्तकांची निवड व वाचन लोक करीत असतात.) ५७) परंतु ज्या श्रवणातून आत्मज्ञानाचा मार्ग सापडत नाही ते श्रवणच नव्हे. त्या अन्य श्रवणाला करमणूक किंवा कालक्रमण हेच नाव योग्य. ५८) गोडी असल्याशिवाय गोडपण नाही किंवा नासिका सुंदर नाही तेथे सौंदर्यच नाही. त्याप्रमाणे निरुपणात आत्मज्ञानाचे विवरण नाही ते निरुपणच नव्हे! ५९) आता अधिक सांगणे नकोच. साधकाने परमार्थ ग्रंथाचेच (वाचन)

श्रवण करावे. पारमार्थिक ग्रंथाशिवाय अन्य ग्रंथ म्हणजे (गथागोवी) गोंधळच होय. (त्याचे वाचन करणे व्यर्थ जाते) ६०) म्हणून ज्या ग्रंथात नित्य काय आणि अनित्य काय किंवा सार काय आणि असार काय हा विवेक सांगितला असेल तोच ग्रंथ त्या विवेकाच्या योगाने भवसागराच्या पैलपार साधकाला पोहोचवितो.

द. १७-३ श्रवणनिरूपण

१) श्रीसमर्थ ग्रंथ वाचणाऱ्यांना सांगतात - “थांबा जरा थांबा. माझे म्हणणे ऐकून घ्या. ग्रंथ-वाचन सोडून देऊ नका. त्या ग्रंथामध्ये जे सांगितले आहे ते एकाग्र चित्ताने सावधपणे श्रवण करा. (ग्रंथाच्या आशय नीट समजून न घेता तो हातावेगळा करणे योग्य नाही हे सांगण्याचा आशय.) २) श्रवणामध्ये सर्वात महत्त्वाचे श्रवण म्हणजे अध्यात्मनिरूपणच होय. आपले मन चांगले एकाग्र करून ग्रंथातील तत्त्वांचा शोध घ्यावा. ३) श्रवणाचे (अर्थ समजून घेऊन) मनन करावे. निदिध्यास धरावा. त्यामुळे साक्षात्कार (प्रत्यक्ष अनुभूती) येते. मोक्षप्राप्तीचा रोखीचा हा व्यवहार आहे. (उधारीचा नव्हे) ४) नाना प्रकारच्या रत्नांची परीक्षा करताना, मौल्यवान वस्तूचे वजन करताना किंवा उत्तम सोने मुशीमध्ये (वितळविण्यासाठी) ठेवताना फार सावध असावे लागते. ५) नाना नाणी मोजून घेताना किंवा त्यांचे खरेखोटेपणाची परीक्षा करताना आणि विचारवंत माणसाशी भाषण करताना सावधपणा आवश्यक असतो. ६) देवाला धान्याची लाखोली वाहताना ते निवडून घ्यावे. (किडके दाणे बाजूला काढावे) तरच देवाला ते मान्य होते. सरसकट ते अर्पण केले तर ते अमान्य होते; देव रागावतो. (लक्ष वस्तू फुले, दुर्वा देवाला वाहणे यासाखी व्रते असतात त्याला ‘लाखोली’ म्हणतात) ७) एकान्तात नाजूक (राजकारणाची) खलबते करताना अत्यंत दक्षतेने चर्चा करावी लागते. त्याच्या कितीतरी अधिक पटीने सावधपणा अध्यात्मग्रंथाच्या अर्थाचा विचार करताना पाळावा लागतो. ८) कहाण्या, कथा, गोष्टी, पवाडे, नाना अवतारांच्या थोर कथा या सर्वांपेक्षा अध्यात्मनिष्ठा ही श्रेष्ठ आहे. ९) झाल्या-गेल्या गोष्टी/कथा ऐकल्याने आपणास काय प्राप्त होते? त्यामुळे पुण्य प्राप्त होते असे म्हणतात. पण ते पुण्य तर डोळ्यांना दिसत नाही. १०) अध्यात्मिक ज्ञानाचा तसा प्रकार नसतो. त्या ज्ञानाची प्रचिती येऊ शकते आणि त्यातील विचार समजला म्हणजे संशयांचे निर्मूलन होते. ११) या जगतात थोर थोर लोक होऊन गेले. त्यांनी आत्मप्राप्तीसाठीच नाना प्रयास केले. या आत्म्याचा महिमा वर्णन करू शकेल असा कोण आहे? १२) युगानयुगे तिन्ही लोकांचा कारभार एका आत्म्यामुळेच चालला आहे. त्या आत्म्याचा शोध निरंतर पुन्हा:पुन्हा घ्यावा. १३) या जगात आजवर अनेक प्राणी आले आणि गेले. स्वेच्छेप्रमाणे त्यांचे वर्तन झाले त्यांचे वर्णन ग्रंथकारांनी केले आहे. (त्या वर्तनामागे प्रेरणा अंतरात्म्याचीच होती) १४) जेथे व्यापणारा आत्मा नाही तेथे चेतनेअभावी सारे शुष्क आहे. आत्म्याविना विचारे लाकडासारखे शरीर काय करू शकेल? १५) आत्मज्ञान हेच सर्व प्रकारच्या ज्ञानामध्ये श्रेष्ठ आहे त्यासारखे दुसरे या जगात काहीच नाही ही गोष्ट जे विचारवंत सज्जन असतात त्यांनाच फक्त ठाऊक आहे. १६) पृथ्वी, आप आणि तेज यांचा अंतर्भाव पृथ्वी तत्त्वातच होतो. पण या सर्वांचे मूळ जो अंतरात्मा, तो या भूतांहून वेगळा आहे. १७ व १८) (वायु, आकाश, गुणमाया, मूळमाया, अंतरात्मा अशी ही चढती श्रेणी आहे.) वायू पलीकडील तत्त्वे ज्ञानेंद्रियांच्या

आकलनाच्या पलीकडील असल्यामुळे ती जाणवत नाहीत. जो विवेकाच्या सहाय्याने प्रयत्न करील त्याला अंतरात्मा जवळच सापडेल. वायुपासून पुढे आकाशादि तत्त्वे सूक्ष्म आहेत. पृथ्वी, आप, तेज यांचे रूप व्यक्त असल्याने ते अनुभवता येते. त्यापलीकडील तत्त्वे व त्याहून अतिसूक्ष्म व पलीकडे असलेले आत्मतत्त्व अनुभवाला येणे कठीण आहे. १९) मायादेवीने निर्माण केलेल्या गलबल्यातून इतक्या सूक्ष्म विचारांच्या अभ्यासाकडे कोण ध्यान देणार? तरीसुद्धा ज्याने सारे समजावून घेतले त्याचा संदेह समूळ नष्ट होतो, हे सत्य आहे. २०) मूळमाया म्हणजे मूळ संकल्प. 'मी ब्रह्म आहे' ही जाणीव जेथे असते ब्रह्मांडाचा, चौथा (महाकारण) देह आहे. त्याचाही लय झाला म्हणजे विदेही स्थिती अवतरते. चारही देहांचे निरसन होऊन जो निराळा होतो तो विदेही साधू धन्य होय! २१) विचाराने सूक्ष्मात प्रवेश करण्याची वरची पायरी जे चढतात त्यांना ब्रह्मज्ञानापर्यंत पोहोचणे शक्य होते. पण याखेरीज जे ऐहिक दृष्य पदार्थांच्या ज्ञानामध्ये गुंतून जातात त्यांना अधोगति प्राप्त होते. २२) दृष्य पदार्थ चांगले दिसतात खरे पण ते लगेच नष्ट पावतात. त्यामुळे त्यातच अडकून राहणाऱ्यांना इहलोकही साधत नाही व परलोक साधू शकत नाही. समाधान प्राप्तीच्या दृष्टीने ते दोन्हीकडे भ्रष्टच ठरतात. २३) म्हणून अनेक ऐहिक पदार्थांच्या ज्ञानप्राप्तीत अडकू नये. त्या दृष्य पदार्थांच्या संबंधातील संशयाचे ज्ञान सोडावे आणि निरंजन (निर्मल) परब्रह्माचा शोध घ्यावा. २४) अष्टांग योग (यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान व समाधी) आणि पिंडज्ञान यांच्याहून तत्त्वज्ञान थोर आहे. पण तत्त्वांच्या विचारांपेक्षाही आत्मज्ञान अधिकच श्रेष्ठ आहे म्हणून तेच प्राप्त करून घ्यावे. २५) मूळ मायेच्या पलीकडे मूळापर्यंत जाताना तेथे प्रथम संकल्पाचे स्फुरण आढळेल. त्या आद्य संकल्पकर्त्याशी उपासनेच्या योगे एकरूप व्हावे. (अशाप्रकारे उपासक एकरूप होतो तेव्हा उपासना फळास येते.) २६) अंतरात्म्याच्या पलीकडे निर्गुण, निर्मळ, निश्चळ असे शुद्ध परब्रह्म आहे ते आकाशाप्रमाणे - निर्गुण, निर्मळ, निश्चल, एकरस आहे हीच त्याची खूण सांगता येणे शक्य आहे. २७) ते येथून तेथवर (पिंडापासून ब्रह्मांडापर्यंत) घनदाट सर्वत्र भरलेले आहे. प्राणिसृष्टी व जडपदार्थ या सर्वांना व्यापून ते लिंगडले आहे. (द. २० स २० मधील पहिल्या वीस ओव्या पुन्हा वाचाव्या. स्वाध्याय १ मध्ये वरील समासाचा अभ्यास आपण पूर्वी केला आहेच) २८) परब्रह्मासारखे श्रेष्ठ अन्य कोणी नाही. अत्यंत सूक्ष्म विचार ते कळण्यासाठी करावा लागतो. पिंड ब्रह्मांडाचा संहार झाला म्हणजे हे समजते. (द. १३-४ 'प्रलयनिरुपण' ओवी २४ वी पहा.) २९) अथवा पिंड-ब्रह्मांड यांचा (कल्पान्तकाळी) प्रलय झाला नसतानाही म्हणजे त्यांचे अस्तित्वाँ असतानासुद्धा 'विवेक-प्रलय' करून त्यांचा निरास केला असतानासुद्धा शाश्वत काय आहे याचे आकलन होऊ शकते. (दृष्य विश्व असतानासुद्धा ब्रह्माचा सूक्ष्म विचार करावा म्हणजे प्रकृति असूनही बाधित होते आणि शाश्वत ब्रह्माची अनुभूति येते याला विवेक प्रलय म्हणतात. संदर्भासाठी द. १०-५ 'पंचप्रलयनिरुपण' पहावा) ३०) सर्व तत्त्वांचा विचार करून त्यांचा निरास करावा. आत्मानात्मविचार निश्चित झाला म्हणजे साधना करण्यासाठी ग्रंथ खुशाल बाजूला ठेवा. (याच समासाच्या प्रारंभी 'थांबा थांबा ऐका ऐका । आधीच ग्रंथ सोडू नका. ।' ही जी सूचना केली आहे तिच्याशी या ओवीचा संबंध ध्यानी येईल. ग्रंथात सांगितलेल्या विचाराचे आकलन करून न घेता ग्रंथ हातावेगळा करण्याची

स्वाध्याय ५ वा

द. १६-९ : नाना उपासनानिरूपण

१) पृथ्वीमध्ये नाना प्रकारचे लोक आहेत. त्यांच्या उपासनाही अनेक प्रकारच्या आहेत. ठिकठिकाणी हे लोक श्रद्धापूर्वक ईश्वराचे भजन-पूजन करीत असतात. २) आपल्या उपास्य दैवताला भजतात; स्तुती-स्तोत्रे गातात 'आपला देव निर्गुणच आहे' असे सर्वजण म्हणतात. ३) 'हे त्यांचे म्हणणे योग्य आहे काय याबद्दल आपले मत काय' असा प्रश्न वक्त्याला श्रोत्याने विचारला. ते उद्गारले "अरे, आपल्या देवाची स्तुती करणे हा माणसाचा स्वभावच आहे. त्यामुळे असे घडते." ४) यात काही बिघडत नाही. अंतरात्मा हा निर्गुण म्हणजे बहुगुण आहे. साऱ्या देवता त्या अंतरात्म्याचेच अंश आहेत. भक्त जेव्हा भजनपूजन करतात ते त्या अंतरात्म्यालाच पोहोचते, याची प्रचीती पहावी. ५) सर्व लोकांना संतुष्ट केले तरी ते या अंतरात्म्यालाच पावते कारण सर्वांच्या अंतर्यामी अंतरात्माच असतो. तथापि प्रत्येकाची पात्रता पाहाणे जरूर आहे. ६) यावर श्रोता पुन्हा विचारतो - "हे जरा संशयाचे वाटते (आपण म्हणता कोणतीही पूजा एका अंतरात्म्याला पावते पण) झाडाच्या मुळाला पाणी घातले तर ते पानापानापर्यंत पोहोचते हा प्रत्यक्ष अनुभव आहे' (त्यानुसार जर निर्गुणाची उपासना केली तरच ती सर्व देवतांना पोहोचेल.) ७) वक्ता म्हणतो - 'तुळशीवर भांडेभर पाणी (शेंड्यावर किंवा पानांवर) घातले की ते क्षणभरही तेथे स्थिर न राहाता जमिनीत येऊन मुरते.' ८) श्रोता विचारतो - 'तुळशीबद्दल हे ठीक आहे पण मोठ्या वृक्षाच्या बाबतीत काय करावे? त्याच्या शेंड्याकडे पात्र कसे नेता येईल; याचे उत्तर मला सांगावे.' ९) वक्ता म्हणतो - 'कळशी मोठ्या वृक्षाच्या शेंड्यापर्यंत नेता येत नाही. तेथे आपला हात पोहोचत नाही त्याला काय करणार? पण पावसाचे पाणी झाडाच्या शेंड्यावर पडते ते तेथून मुळाकडे येतेच की नाही? १० व ११) (उपासनेचे बाबतीतही तसेच आहे) फार मोठा पुण्यसंग्रह असल्याशिवाय मूळ सापडत नाही. साधुजनांना मात्र विवेकी दृष्टी असल्याने ते थेट अंतरात्म्याची उपासना करतात. (अन्य लोक आपल्या उपास्य देवतेचीच उपासना करतात. ते वरील दृष्टान्तानुसार झाडाच्या शेंड्याला पाणी घालण्यासारखे आहे. तरीसुद्धा ते पाणी शेवटी मुळाकडेच येते त्याप्रमाणे ती उपासनासुद्धा अंतरात्म्याकडे पोहोचते. म्हणून तसे करण्यासुद्धा काही हरकत नसावी.) १२) श्रोता म्हणतो - 'माझ्या पूर्वीच्या आशंकेचे समाधान झाले पण आता मला हे सांगावे की सगुणालाच हे उपासक निर्गुण कसे म्हणू शकतात? १३) निर्गुण ब्रह्माच्या ठिकाणी प्रथम चंचलपणाचा विकार (स्फूर्ति) निर्माण झाला त्याला सगुण म्हणतात. सगुणाच्या पलीकडे जे बाकी राहाते त्याला निर्गुण म्हणतात. १४) वक्ता म्हणतो - हा विचार बरोबर आहे. सगुण व निर्गुण यातील भेद निश्चितपणे ध्यानात येण्यासाठी सार व असार विचार दृढ शोधून अंतःकरणात धरला पाहिजे. याचा निश्चित विचार मनात बिंबला तर सगुण व निर्गुण यातील भेद लयाला जातो. (महावाक्याचे

सार तेच आहे) १५) विवेकाच्या बळावर चातुर्यादि गुणांमुळे एखादा मनुष्य राजा झाला आणि एखाद्या सेवकाचे नाव राजा असले तरी त्या दोघांची योग्यता सारखी होऊ शकते काय? याचा मनामध्ये विचार करावा यासंबंधात वादंग माजविणे खोटे आहे हे कोणीही सांगू शकेल. (हा दृष्टान्त यासाठी दिला आहे की सगुणाला निर्गुण म्हटल्याने सगुण हे निर्गुणाची बरोबरी करू शकत नाही. कोणी जरी तसेच म्हटले तरी सेवक व राजा यांची समानता कशी होईल?) १६) कल्पान्त प्रलयकालीही जे न नासता उरते ते निर्गुण, असे म्हणतात आणि बाकी जे सर्व नाश पावते ते सर्व मायेमध्ये आले. (असे वेदशास्त्रात सांगितले आहे आणि संतांनी हेच सांगितले आहे. देवदैवते सुद्धा सर्व मायेमध्येच अंतर्भूत होतात. हा निर्णय आत्मानात्मविवेकाने केला जातो. सगुण व निर्गुण यांचा निवाडा अशा प्रकारे होतो; एरव्ही काहीच निश्चय ठरत नाही.) १७) सैन्य, शहरे, बाजाराची गर्दी, लहानमोठ्या यात्रांची गजबज यांच्या गर्दीत अनेक शब्दांचे ध्वनी होतात. त्यामध्ये कोणाचा शब्द कोणता हे कसे निवडता किंवा ओळखता येतील? १८) पावसाळ्यामध्येसुद्धा पाऊस पडून गेल्यावर त्यातल्या त्यात मध्यरात्री अनेक प्रकारच्या किड्यांचे (जीवांचे) आवाज ऐकू येतात तेव्हा कोणाचा आवाज कोणता हे कसे सांगता येईल? १९) अनेक देशांमध्ये अनेक भाषा आहेत, पुष्कळ ऋषींची (विद्वानांची) अनेक मते आहेत ती कशी निवडावी ही मोठी समस्या आहे. २०) पर्जन्याची वृष्टी झाल्यावर जमिनीतून अनेक अंकुर बाहेर येतात. वृक्षांचे अंकुर, लहानमोठे (वेलींचे) तंतू निर्माण होतात त्यांची निवड कशी करावी? २१) आकाशातील, जमिनीवरील आणि पाण्यातील अनेक प्राण्यांची भिन्न प्रकारांची शरीरे असतात त्यांचे रंग विविध असतात त्यात निवड कशी करावी? २२) हे दृष्य कसे आकाराला आहे, कैक प्रकारची रचना घडली आणि त्याचा इतका अफाट विस्तार झाला त्यात काय काय निवडावे (मूळ मायेतून अष्टधा प्रकृती प्रगट झाली तिचा केवढा विस्तार झाला यातून निवड कशी करावी) २३) आकाशामधील पोकळीत विविध रंगाच्या ढगांची गंधर्वनगरे दिसतात त्यात लहानथोर आकाराच्या रंगाने चित्रित व्यक्ती दिसतात त्यात विविध प्राण्यांचे भास होतात हे कसे सांगावे? २४) दिवस आणि रात्र, चांदणे आणि अंधःकार, विचार आणि अविचार यांच्यात निवडण्यासाठी शोध कसा घ्यावा. २५) विस्मरण आणि स्मरण, नेंटकेपणा व बाष्कळपणा, अनुभव आणि तर्क यातील निवड कशी करावयाची. (सृष्टीमध्ये यांचे मिश्रणच आढळते) २६) न्याय आणि अन्याय, होऊ शकणारे व न शकणारे, हे सूक्ष्म विचारांशिवाय कसे उमगणार? २७ व २८) कार्यकर्ता आणि निकामी पुरुष, शूर आणि वाईट कर्मे करणारा, धार्मिक आणि अधार्मिक, श्रीमंत आणि दिवाळखोर, सभ्य आणि चोर, खरे आणि खोटे यातील भेदाचा विचार समजला पाहिजे. २९) वरिष्ठ आणि कनिष्ठ, भ्रष्ट आणि अंतर्निष्ठ, या सर्वातील फरक तारतम्याने स्पष्ट कळला पाहिजे.

(सारांशाचा विचार असा की या सृष्टीत नानाविध उपासना आहेत. त्यांच्या उपासनापद्धतीही आहेत. ही विविधता मायेतील आहे. चंचळ आणि निश्चळ, सगुण आणि निर्गुण एकत्र कालवले गेले आहेत. साधकाने अति सूक्ष्म विवेक (सारासार विचार) करून ईश्वराहूनसुद्धा सूक्ष्म असलेले निश्चळब्रह्म ओळखले पाहिजे व त्याच्याशी अनन्य झाले पाहिजे. 'आत्मा वर्तवितो शरीर । तोचि देव उत्तरोत्तर ।' यासंबंधीचा विचार असलेला द. १८-८ हा अंतर्देवनिरुपणाचा समास, दा. परिचय

स्तराच्या अभ्यासात आपण पाहिला आहे. त्याची उजळणी या निमित्ताने करावी अशी अभ्यासार्थींना सूचना करावीशी वाटते.)

द. १६-१० गुणभूतनिरूपण

१) पंचभूतांच्या योगाने जगाचा कारभार चालतो. सारी उलाढाल तीच करतात तीच नाहिशी झाली तर मग काय मागे राहाते? २) यावर श्रोता विचारतो - “पंचभूतांची एवढी थोरवी आहे तर मग त्रिगुणांचे काहीच महत्त्व नाही का? ते कोठे गेले ते स्वामीजी सांगावे.” ३) वक्त्याने सांगितले - “आकाश म्हणजे अंतरात्मा हे पाचवे भूत आहे आणि त्रिगुणांचा अंतर्भाव त्यातच होतो हे सावधपणाने ध्यानात घ्यावे. (शास्त्रामध्ये आत्म्याला चिदाकाश असे म्हटले आहे. म्हणून आत्मा आकाशाचे जागी दासबोधात मानला आहे.) ४) जितके काही निर्माण झाले त्या सर्वाला भूत म्हणतात. त्रिगुण हे झाले असल्याने ते भूतातच येतात यामुळे शंकेचे निरसन आपोआपच होते. ५) भूतांवेगळे काही निर्माण होत नाही. सर्व काही ‘भूतजात’ आहे. भूते आणि त्रिगुण यांच्या परस्पर सहकार्याने सर्व चालते. एकावेगळे एक काहीच घडत नाही. ६) अंतरात्यापासून वायू, त्याच्यापासून अग्नि झाला. अग्नीपासून पाणी निर्माण झाले असे म्हणतात. ७) सर्वत्र पाणी भरलेले होते ते सूर्याच्या तेजापासून आळले. वायु आणि वन्ही यापासून भूमंडळ तयार झाले. ८) अग्नी वायू व सूर्यच नसते तर उदंड थंडीच भरून राहिली असती. त्या थंडीत सूर्यामुळे उष्णता निर्माण झाली. ९) अशा प्रकारे सर्व एकाला एक मारक (किंवा आवरणारे) करून ठेवल्यामुळे दृष्याचा एवढा पसारा झाला. समतोल गुणधर्मांमुळे पिंड/देह निर्माण झाले. १०) सर्व शीतलताच असती तर प्राणिमात्र मरून गेले असते आणि सारी केवळ उष्णताच राहिली असती तरीही सर्व करपून गेले असते. ११) पाणी आटून पृथ्वी निर्माण झाली ती सूर्याच्या किरणांच्या उष्णतेने वाळून गेली असती. मग त्यावर देवाने आणखी उपाय काढला. १२) म्हणून देवाने पावसाळा उत्पन्न केला. त्यामुळे पृथ्वी थंड झाली. नंतर काही उष्ण काही थंड असा हिवाळा केला. १३) थंडीमुळे लोकांना त्रास होऊ लागला. वृक्षादिक गारठून जातात म्हणून त्यानंतर उन्हाळा (ऋतु) निर्माण केला. १४) रोजच्या दिवसामध्येदेखील सकाळ, दुपार व सायंकाळ निर्माण करून शीतकाळ व उष्णकाळ निर्माण करून त्यांचा समतोल ठेवला. १५) असे एकापाठोपाठ एक क्रमाने लावून दिल्यामुळे प्राणिमात्र जगले. १६) अन्नातील अनेक रसांच्या सेवनाने असह्य रोग उत्पन्न होतात म्हणून औषधी (वनस्पती) उत्पन्न केल्या. या सृष्टीची अशा प्रकारची रचना समजली पाहिजे. १७) देहाचे मूळ रक्त रेत आहे. रक्त, रेत इत्यादी जलरूप आहे. पण त्या अमरुपाचे कठीण दात होतात याचप्रमाणे जगामध्ये त्याच न्यायाने द्रवापासून घनरूप रत्ने निर्माण झाली आहेत. १८) सगळ्या दृष्य पदार्थांचा मूळ उगम आप (पाणी) आहे. पाण्याच्या मुळे तर सर्व जीवनव्यवहार होतात. जीवन पाणी याविना रे देवा जीव जगणारच नाहीत. १९) शुक्राच्या चांदणीसारखी (सुढाळ) चमकदार मोत्ये, हिरेमाणके, चंद्रनीलमणी पाण्याचीच झाली आहेत. पाणीदार किंवा तेजाळ झाली आहेत. २०) बाकीच्या सर्व भूतांचा महिमासुद्धा असाच थोर आहे. त्या सर्व भूतांचा असा काही संगम झाला आहे की, त्या काल्यातून भूते वेगवेगळी करणे अवघड आहे. २१) तथापि सर्वसामान्य माणसाला समजावे म्हणून थोडेसे सांगितले. जे चिकित्सक वृत्तीचे शहाणे लोक आहेत त्यांना पंचभूतांच्या

गुणधर्माची माहिती आहेच. २२) पण सर्व रचना समजू शकत नाही. कारण शास्त्रांचा एकमेकांशी विरोधही आढळतो. त्यामुळे नुसत्या तर्काने कोणताच निश्चय पक्का होत नाही. संशय मागे राहातोच. २३) भगवंताचे गुण अगाध आहेत. (एवढा बोलका सहस्रमुखांचा) शेष पण तोसुद्धा त्यांचे वर्णन करू शकत नाही. वेद आणि ब्रह्मदेव हे देखील कमी पडतात! २४) आत्माराम (अंतरात्मा सर्वांचा सांभाळ करतो. त्रैलोक्याचा प्रतिपाळ करतो. एका अंतरात्म्याशिवाय सर्वांची माती होते. (धुळधाण होते.) २५) जेथे अंतरात्मा नाही तेथे काहीच शिल्लक रहात नाही. त्याच्याविना त्रैलोक्यातील सर्व प्राणिमात्र मरून जातील. (प्रेते राहातील) २६) अंतरात्मा नसेल तर मरण येते. आत्म्याशिवाय जीवन शक्य नसते. ही गोष्ट विवेकाने सर्वांनी मनात समजून घ्यावी. २७) समजावून घेण्याची विवेकाची क्रियासुद्धा अंतरात्म्याशिवाय होत नाही. अंतरात्म्याचे किंवा जगदीशाचे महत्त्व जाणून सर्वांनी त्याचे भजन करावे. २८) (देव म्हणजे अंतरात्मा ही) विचारणां समजली म्हणजे त्याची उपासना प्रगट रूपाने दिसू लागते. याच कारणासाठी अंतरात्मा हाच सर्वेसर्वा आहे. हा विवेक मनाला पटवून घ्यावा. २९) उपासनेचा आधार फार मोठा आहे. उपासनेच्या अभावी सर्व जीव जणू निराश्रित आहेत. उपासनेच्या पाठिंब्याच्या अभावामुळे (असे घडते की) कितीही यत्न केले तरी यशप्राप्ती होत नाही. (उपास्य असलेला अंतरात्मा आपल्याच अंतर्दामी आहे ही जाणीव आत्मविश्वास उत्पन्न करते. त्याने मनाला धीर येतो आणि यशप्राप्तीसाठी केलेले यत्न सफल होतात.) ३०) आपल्याला सामर्थ्यशाली पाठिंबा मिळविला पाहिजे. तो नसेल तर आपणास कोणीही ठोकून काढील. (बाह्य सृष्टीतील वैरी किंवा कामक्रोधादि विकाररूपी शत्रू आपणास आवरणार नाहीत हा भावार्थ) म्हणून वेळ व्यर्थ जाऊ न देता तत्काळ भजनास लागावे. ३१) भजन, साधना व अभ्यास यांच्या सहाय्याने परलोकाची प्राप्ती होते. (परमार्थ साधतो) यावर विश्वास ठेवलाच पाहिजे असे रामदास सांगतात.

द. १७-५ अजपानिरूपण

या समासामध्ये सोहं साधनेबद्दल महत्त्वाची माहिती श्रीसमर्थ देत आहेत.

१) दिवसाच्या चोवीस तासामध्ये (आपणास जाणीव नसली तरी) आपले एकवीस हजार सहाशे श्वास प्रश्वास होतात. यास अजपाजप असे म्हणतात. हा विचार समजण्यास अगदी सोपा आहे. श्वासाकडे एकाग्रतेने लक्ष ठेवणे हाच अजपाजप. २) मुखात व नाकात प्रायवायूची सारखी येजा चाललेली असते. तिचा सूक्ष्म दृष्टीने विचार करावा. ३) मुळामध्ये स्वर एकच आहे त्याचे प्रकार – तारस्वर (वरचा षड्ज), मंद्र (मधला षड्ज) व घोर (खालचा षड्ज) असे आहेत. त्या घोरापेक्षाही अजपा अधिक सूक्ष्म असतो आणि सर्व शरीरभर तिचा व्याप असतो. ४) गायनशास्त्रामध्ये सा, रे, ग, म, प, ध, नि, सा हे यात सात स्वर आहेत. प्रथम सप्तकातील हे स्वर सा पासून आरंभ करून दुसऱ्या सप्तकातील रे पर्यंत स्वरमातृका प्रयत्नपूर्वक म्हणून पहाव्या. ५) म्हणजे कळून येईल की परावाणीच्या अलीकडे आणि पश्यन्ती वाणीच्या खालच्या बाजूस म्हणजेच नाभी व हृदय ह्यांच्या दरम्यान स्वराचे उगमस्थान आहे. तेथून स्वर उमटतो. ६) गलबल्यापासून अगदी दूर एकान्तामध्ये स्वस्थ स्थिर बैठक घालावी आणि या गोष्टीचा अनुभव घ्यावा. हवा (वायु) सारखी आत घ्यावी व बाहेर सोडावी. ७) एकान्तामध्ये मौन धरून बसावे आणि सूक्ष्मपणाने वेध घ्यावा म्हणजे 'सोहं

सोहं' असे शब्द होत असल्याचा भास होतो. प्रत्यक्ष ध्वनिविना शब्द ऐकू येतात. ८) उच्चारवाचून हे शब्द होतात म्हणून त्यांना सहज शब्द म्हणतात. हे शब्द झाल्याचे कळते पण त्यांना नाद असत नाही. ९) ते सोहं सोहं शब्द जो मागे टाकून बसतो तो उत्तम योगी होय. योगाभ्यासाची जी खटपट करावयाची असते ती हे साध्य करण्यासाठीच. १०) एकान्तात मौन धरून बसल्यास कोणता शब्द होतो? सोहं हा शब्द ऐकत असल्याचा भास होतो. ११) श्वास आत घेताना 'सः' व सोडताना 'अहम्' असा 'सोहं' जप अखंडपणे चाललेला असतो. शास्त्रामध्ये याबद्दलचा खूप तपशीलवार विस्तार झाला आहे. १२) जारज, अंडज, स्वेदज व उद्भिज असे चार खाणींमधील देहधारक प्राणी आहेत. श्वासोच्छ्वासाशिवाय ते कसे जगू शकतील? (म्हणून सर्वच प्राण्यांचाही 'सोहं, सोहं' असा जप चालू असतो.) १३) असा हा अजपाजप सर्व प्राणी अखंडपणे करीत आहेत. पण जो जाणता आहे त्यालाच याची समज असते. हा आपोआप सहजपणे जप चाललेला असताना सायासाने होणारा जप करू नये. (सोपा मार्ग सोडून अवघड मार्ग का धरावयाचा?) १४) देव आपल्यापाशी सतत असतो. (सर्वश्व चाहं । गीता) सायासाने व कष्टाने तयार केलेला देव फुटतो, तुटतो, नष्ट होतो. नाशिवंत देवावर श्रद्धा ठेवेल असा कोण आहे? १५) प्राणिमात्राच्या अंतर्गामी राहाणाऱ्या आत्मारामाचे दर्शन सहज होते. त्याचे ध्यान अखंड राहाणे हेच त्याचे दर्शन होय. सर्वांचे वर्तन अंतरात्याच्या इच्छेनेच होते. १६) अंतरात्याचे समाधान होईल तोच आहार प्राणी घेत असतात. त्याचप्रमाणे जे सांडते, लवंडते, हरवते ते सुद्धा अंतरात्यालाच समर्पित होते. १७) प्रत्येकाच्या पोटामध्ये जठराग्नि असतो. त्यालाच सर्वजण आहुती देतात. अशा रीतीने त्याच्याच आज्ञेत प्राणी वागतात. (अंतरात्याने इच्छा केलेले अन्न त्याला देणे, तहान लागली तर पाणी देणे हे आज्ञेतच वागणे नव्हे का?) १८) अंतर्गामीतील अंतरात्मा नैसर्गिक/सहज आहे त्याची स्मृती सहज व (जप-ध्यान करून) सतत राहिली पाहिजे. अशा प्रकारे सहजपणाने (म्हणजे कोणतेही अवडंबर न माजविता) जे केले असेल तेच भगवंताला मान्य होते. १९) ही सहजस्थिती काय आहे ते समजण्यासाठीच साधकांना शरीराला त्रास देऊन केलेली हटयोगासारखी साधने करावी लागतात. पण साधना केल्याविना एकाएकी/आपोआपच सहजावस्थेची कल्पना येत नाही. २०) पुरून ठेवलेल्या द्रव्याची नेमकी जागा ठाऊक नसल्यामुळे माणूस ते काढू शकत नाही व तो दरिद्री राहातो. तळघरामध्येच द्रव्य असताना वर बसून दरिद्री अवस्थेत हा राहातो. निधान आपल्यापाशीच आहे हे माहिती नसल्याने बिचारा काय करणार? २१) खाली तळघरात खूप द्रव्य पुरलेले असते. भिंतीमध्येही आत द्रव्य घातलेले असते. घराच्या खांबातून, तुळ्यांमध्येही द्रव्य असून हा मध्येच असतो. २२) अशी संपत्ती सर्वत्र असूनही हा करंटा मध्ये नांदत असतो. त्याची दरिद्री अवस्था अधिकच उदून दिसते. सच्चिदानंद परमात्याने हा केवढा चमत्कार मांडला आहे. (आनंदस्वरूप परमात्मा देहाचा आत व बाहेरही भरलेला आहे असे असूनही अज्ञानामुळे प्राणी दुःख भोगित राहातो हे सांगण्यासाठी वरील दृष्टान्त दिला आहे.) २३) एकजण खाऊन पिऊन सुखी असतात तर दुसरे त्यांच्या तोंडाकडे पाहात बसतात. हे सर्व विवेकाचा परिणामच आहे. (विवेकाचें फळ तें सुख । अविवेकाचे फळ ते दुःख ॥) प्रपंचात प्रवृत्ती असते. परमार्थात निवृत्ती असते. या दोन्ही ठिकाणी हाच न्याय आहे. (माणसामाणसात जे अंतर प्रपंच/परमार्थात पडते ते

विवेकाची कमी अधिक जाणीव असल्यामुळे पडते. विवेकी मनुष्य परमार्थप्राप्ती करून आनंद मिळवितो. अविवेकी नुसता आशाळभूतपणे पाहातो.) २४) अंतःकरणामध्ये (जाणीवरूप अंतरात्मा किंवा) नारायण असताना लक्ष्मीला काय तोटा? म्हणून लक्ष्मी ज्याचे पाय चेपते तो नारायणच हृदयामध्ये घट्ट धरावा. (अंतरात्माच वश झाला की जीवनात वैभवाला काय उणे?)

दासबोध प्रबोध अभ्यासार्थींना काही सूचना – दासबोध हे आत्मज्ञानाचे भांडार आहे. 'प. दा. अ.' उपक्रम ही त्या भांडाराची जणू किल्ली आहे. भांडाराचे दार उघडल्याशिवाय आपणास आणि धन मिळणार नाही. आपण प्रश्नोत्तरातून अभ्यासपद्धती आत्मसात करावी यासाठी स्वा. ५ मधील ५ वा प्रश्न आहे. व्यक्तिनिष्ठ स्वरूपाचे उपप्रश्न यात आहेत. त्यांची उत्तरे आपण प्रांजळपणे विचारपूर्वक लिहावीत. त्यामुळे समीक्षकांना आपली अभ्यासपद्धती कळेल आणि त्यांच्याकडून बहुमोल मार्गदर्शन मिळेल.

स्वाध्याय ६ वा

दशक ५-७ बद्धलक्षण

१) या चराचर सृष्टीमध्ये अगणित माणसे आहेत पण वर्गवारी केली तर त्यांचे चारच वर्ग पडतात. २) ते चार वर्ग कोणते आहेत त्यांची नावे ऐका. बद्ध, मुमुक्षु, साधक व सिद्ध. ३) वरील चार वर्गाखेरीज पाचवा वर्गच नाही. असो आता त्यांची लक्षणे स्पष्ट करतो. ४) बद्ध कोणास म्हणावे, मुमुक्षुचे लक्षण काय, साधक व सिद्ध कसे ओळखावे? ५) या समासामध्ये बद्ध कसा असतो ते ऐकावे. मुमुक्षु, साधक व सिद्ध यांची लक्षणे पुढे सांगितली आहेत. ६) अंधारामध्ये चाचपडणारा आंधळा जसा असतो तसा बद्ध असतो. आंधळ्याला डोळे नसल्याने चारही दिशा अंधाराने शून्यवत असतात. (बद्धाला ज्ञानदृष्टी नसल्याने आत व बाहेर दोन्ही ठिकाणी अंधकार असतो.) ७) भक्त, ज्ञानी, तापसी, योगी, विरक्त, संन्यासी त्याच्यापुढे आले तरी त्यांची योग्यता न समजल्याने त्याला ते दिसूनही दिसत नसल्यासारखेच असतात. ८) चांगले व वाईट कर्म, धर्म व अधर्म त्याला दिसत नाही व समजत नाही. सोपा परमार्थमार्ग तो पहात नाही व जाणून घेण्याची इच्छा नसते. त्यामुळे समजत नाही. ९) खरे शास्त्र, सत्संगती, चांगला माणूस, पवित्र सन्मार्ग हे त्याला काही दिसतच नाही. (म्हणून अंधारीचा अंध असे वर वर्णन केले आहे.) १०) सार व असार यांचा विवेक त्याला कळत नाही. स्वधर्माचा आचार, परोपकार, दान, पुण्य यापैकी त्याला काहीच कळत नाही. ११) त्याच्या पोटी भूतदया नसते. त्याच्यापाशी देहाची शुद्धता नसते. (तो मलीन असतो.) आणि लोकांची मने तृप्त व्हावीत अशी मृदु भाषाही नसते. १२) ज्याला भक्ती, ध्यान, मोक्ष, मोक्षप्राप्तीचे साधन कळत नाही त्याला बद्ध म्हणतात. १३) ज्याला खरा देव निश्चित कळत नाही, संतांचा विवेक, मायेचे कौतुक ठाऊकच नसते त्याला बद्ध असे म्हणतात. १४) परमार्थाची खूण, अध्यात्मनिरूपण व आपण कोण हे कळत नाही त्याचे नाव बद्ध. १५) जीवाचे जन्म घेण्याचे कारण, साधनेची फलप्राप्ती,

केवळ शुद्ध ब्रह्म कशाला म्हणतात हे काही ज्याला कळत नाही त्याचे नाव बद्ध. १६) बंधनाचे, मुक्तीचे लक्षण, विलक्षण अशा परमात्म्याचे लक्षण त्याला कळत नाही. १७) शास्त्रार्थ सांगूनही कळत नाही, आपला स्वतःचा स्वार्थ समजत नाही, संकल्पामुळे आपण बांधले जातो हे ज्याला कळत नाही तो बद्ध. १८) आत्मज्ञान नसणे हे बद्धाचे मुख्य लक्षण आहे. तीर्थ, व्रत, दान, पुण्य हे काहीच त्याला ठाऊक नसते. १९) दया, करुणा, आर्जव, मैत्री, शांती, क्षमा यापैकी त्याच्यापाशी काहीच नसते. २०) जेथे ज्ञानाचा अभाव असतो तेथे ज्ञानाची लक्षणे कशी असणार? अज्ञानाची सर्व कुलक्षणे ज्याच्यापाशी असतात त्याला बद्ध म्हणतात. २१) नाना प्रकारचे दोषाचरण (पापाचरण) करताना त्याला फार संतोष वाटतो आणि टारगटपणा करण्याची हौस असते त्याला बद्ध म्हणतात. आणखी काही बद्ध लक्षणे पुढे दिली आहेत. ज्यांच्याकडे मोठ्या प्रमाणात २२) काम, क्रोध, गर्व, मद, द्वंद्व (झगडा), खेद २३) दर्प, दंभ, विषय, लोभ, कर्कशपणा, अशुभ लक्षणे २४) गावगुंडी, मत्सर, हेवा, तिरस्कार, पाप विकार २५) अभिमान, ताठा, अहंकार, फाटे फोडण्याची बुद्धी, दुष्कृत्यांचा साठा २६) कपटीपणा, वादविवाद, कुतर्क, भेदाभेद, क्रौर्य, दयाहीनता २७) निंदा, द्वेष, अधर्म, अभिलाष, अनेक प्रकारचे दोष, २८) भ्रष्टपणा, अनाचार, नष्टपणा, एकंकारी वृत्ती, अनीती, अविचार २९) निष्पूर, घातकी, खुनशीपणा, पातकी, तापटपणा, कुविद्येचा धारक ३०) दुराशा, स्वार्थ, तंटेखोर, अनर्थकारी, दावा (मनात डाव) धरणारा, दुर्मती ३१) कल्पना, कामना, तृष्णा, वासना, ममता, भावना ३२) विकल्प, विषाद, मूर्खपणा, बहुतांशी वाईट संबंध ठेवणारा, प्रापंचिक उपाधी लावून घेणारा हे दुर्गुण व लक्षणे असतात तो बद्ध समजावा. बद्ध माणसाच्या दुर्गुणांच्या वरील यादीमध्ये आणखी भर पुढे घातली आहे. ३३) वाचाळपणा, पाखंडीपणा, दुर्जनता, थोतांडी वृत्ती, दुसऱ्याचे उणे पाहण्याची वृत्ती, खोडकरपणा ३४) नास्तिकता, भ्रम, भ्रंती, अज्ञान, चांचल्य, आळस ३५) कृपणता, दांडगाईची वृत्ती, मत्सर, मस्तीखोरी, दुष्कर्मता, अस्ताव्यस्त वागण्याची सवय हे दुर्गुण मोठ्या प्रमाणावर असतात तो बद्ध जाणावा. ३६) ज्याच्याकडे परमार्थाबद्दल पूर्ण अज्ञान असते. पण प्रपंचाबद्दल मात्र उदंड ज्ञान असते व समाधानाचे चिन्हही नसते त्याचे नाव बद्ध. ३७) जेथे परमार्थाचा अनादर व प्रपंचाबद्दल आदर असतो, आणि जो संसाराचा भार घेऊन (जोजार किंवा) कष्ट करतो त्याला बद्ध म्हणतात. ३८) ज्याला सत्संगाची मुळीच गोडी नसते उलट संतांची निंदा करण्याची आवड असते व ज्याने 'देहबुद्धी'रुपी बेडी पायात अडकवून घेतलेली असते त्याला बद्ध असे म्हणतात. ('देह म्हणजेच मी' अशा भावनेची बेडी स्वेच्छेने अडकवून घेऊन मनुष्य बद्ध होतो.) ३९) 'द्रव्य, द्रव्य' असे मणी ओढत जपमाळ हाती बाळगणारा, चित्तात बायकोचे ध्यान करणारा, व संतसंगाचा दुष्काळ वाटणारा तो बद्ध जाणावा. (याच ओवीचे अधिक स्पष्टीकरण पुढील चार ओव्यात आहे.) ४०) डोळ्यांनी द्रव्य व दारा पहावी, कानानी द्रव्य/दारा यांच्या गोष्टी ऐकाव्या, चिंतनामध्ये द्रव्य, दारा असावी असे वाटते तो बद्ध. ४१) काया, वाचा मनेकरून, चित्त, द्रव्य, जीव, प्राण ओतून जो द्रव्य आणि दारा यांचे जणू भजन करतो त्याचे नाव बद्ध. ४२) इंद्रिये स्थिर करून त्याना (क्षणभरही देवाकडे जाऊ न देता) द्रव्य दारा यांचे भजन करतो तो बद्ध. ४३) द्रव्य, दारा हेच तीर्थक्षेत्र, तोच ज्याचा परमार्थ, द्रव्य दारा हाच ज्याचा स्वार्थ असतो तो बद्ध. ४४) बद्ध माणूस

काळ व्यर्थ जाऊ देत नाही तर सर्वकाळ संसाराची चिंता करीत राहातो. आणि कथा, वार्ता, केवळ संसाराच्याच श्रवण करतो. ४५) अनेक प्रकारच्या प्रापंचिक चिंता करतो, नाना उद्वेग आणि दुःखाचे संसर्ग मागे लावून घेतो. परमार्थाचा त्याग करतो तो बद्ध होय. ४६) एक निमिषसुद्धा (सेकंदसुद्धा) मंत्र चंचल न होता तो चिंतन करतो पण ते कशाचे? तर द्रव्य दारा आणि प्रपंचाचे! असा मनुष्य बद्ध असतो. ४७) त्याचे तीर्थ, यात्रा, दान, पुण्य, भक्ती, कथानिरुपण, मंत्र, पूजा, जप, ध्यान हे सर्व द्रव्यदारा याबद्दलच असते. ४८) जागृत अवस्थेत, स्वप्नात, रात्री, दिवसा, केव्हाही त्याला विषयांचा ज्याला ध्यास लागलेला असतो; त्याविना एक क्षणही जात नाही; तो बद्ध. ४९) असे हे बद्धाचे लक्षण असते. पण मुमुक्षु अवस्थेत त्याचा प्रवेश होताच ते पालटते. त्या मुमुक्षुदशेची ओळख पुढील समासामध्ये आहे ती आता ऐकावी.

(सर्वसामान्य प्रापंचिक माणूस बहुतांशी बद्ध अवस्थेत असतो. त्याला परमार्थाची ओळख नसते ती करून घेण्याची इच्छा नसते आणि दुर्गुणांचे प्राबल्य त्याच्या ठायी असते. देहबुद्धीच्या प्राबल्यामुळे त्याला दृष्य सृष्टीतील उपभोगातच गोडी वाटते. बद्धसुद्धा जप, ध्यान चिंतन करतो पण ते कशाचे तर द्रव्य-दारा यांचे. हे वर्णन उपरोधिक पद्धतीने या समासात केले आहे. बद्ध स्वतःचा काळ व्यर्थ दवडत नाही तर सर्व काळ उपभोगातच घालवितो. पण कालांतराने आणि योगायोगानेही त्याचे डोळे उघडतात व तो मुमुक्षु बनतो. आजार, अपघात, शारीरिक व मानसिक आघात, गरीबी इत्यादी आपत्तीने अथवा पूर्वजन्म सुकृतामुळेही बद्धाचा मुमुक्षु होतो.)

द. ५-८ मुमुक्षुलक्षण

१) संसारमदाच्या धुंदीमुळे अनेक हीन लक्षणे माणसामध्ये निर्माण होतात. अशा कुलक्षणी माणसाचे तोंड पाहूनही दोष लागतो. २) असा जो बद्ध माणूस संसारामध्ये बेतालपणे वागतो त्यालासुद्धा कालान्तराने खेद उत्पन्न होतो. ३) संसारातील दुःखाने हा पोळला जातो. त्रिविध तापांचे चटके त्याला बसतात आणि कोठेतरी पारमार्थिक निरुपण श्रवण केल्यावर अंतःकरणात त्याला पश्चात्ताप होतो. ४) प्रपंचात त्याला उदासीनता येते आणि मनाला (पूर्वी ज्या विषयसुखांचा आनंद वाटत होता त्याच विषयसुखाचा) त्रास वाटतो. 'आता हा संसाराचा पुरे झाला' असे म्हणतो. ५) हा प्रपंच नाशिवंत आहे. येथील परिश्रम निष्फळ आहेत. आता यापुढे मात्र आपला काळ सार्थकात घालवू. ६) अशा प्रकारचा बुद्धील पश्चात्ताप होतो, अंतःकरणात चुटपूट निर्माण होते आणि 'माझे सगळे आयुष्य फुकट गेले' असे म्हणू लागतो. ७) पूर्वी केलेली नाना पातके केली ती सर्व आठवू लागतात आणि ती पातके समोर येऊन उभी राहातात. ८) त्याला यमयातनांचे भय वाटू लागते. कारण पूर्वी असंख्य पातके हातून घडलेली असतात. ९) पूर्वी पुण्याचा विचारच केला नाही. पापांचे जणू डोंगर झाले आता ह्या दुस्तर संसारातून तरून तरी कसा जाऊ! (अशी चिंता वाटते) १०) आपण केलेल्या दोषांवर आजवर पांघरुण घातले. भल्या सज्जनांवर दोषारोप केले! देवा मी साधु संत सज्जन यांची व्यर्थच निंदा केली. ११) निंदा करण्यासारखे थोर पाप दुसरे नाही. ते माझ्याकडून फारच घडले. माझ्या अवगुणांच्या साठ्यांमध्ये आकाशसुद्धा झाकले जाईल. १२) संतांना मी ओळखले नाही, देवपूजा केली नाही, अतीत अभ्यागत (अतिथी व आलेगेल्यांचा) यांना संतोष दिला नाही. (अन्नदान,

आश्रय दिला नाही) १३) जणू पूर्वपापच आडवे आल्यामुळे त्यामुळे माझ्याकडून हे काहीच घडले नाही. मन नेहमी आडवाटेल लागले होते. १४) मी शरीर झिजविले नाही, परोपकार केला नाही. कामविकारामुळे मी आचारही राखला नाही. (षड्रिपुंच्या आहारी गेलो) १५) भक्तीरुपी मातेला जलसमाधी दिली. शांतीरुप अशी विश्रांती नष्ट केली. सद्बुद्धी व सद्वासना मूर्खपणाने मी बिघडून टाकली. १६) आता जिवाचे सार्थक कसे होणार? मी निरर्थक पातकेच केली. पहावयास गेलो तर विवेकच मजपाशी नव्हता. (असे आता वाटते) १७) आता यावर काय उपाय करावा? परलोकप्राप्ती कशी करावी? कोणत्या उपायाने देवाधिदेवाची प्राप्ती मला होईल? १८) अंतरामध्ये सद्भाव निर्माण झाला नाही. लौकिकप्राप्तीसाठी सर्व केले कर्माचा खटाटोप केला तो वरकरणी किंवा दांभिकपणाचा होता. १९) पोटासाठी कीर्तने केली, देवाना (हाटवटी) बाजारात मांडून त्यावर पैसे मिळविले आहा रे देवा, माझी खोटी बुद्धी मलाच ठारक! २०) अभिमान अंतरात ठेवून (वरकरणी) निराभिमानी शब्द बोललो. मनामध्ये धनाची आशा बाळगून ध्यानस्थ होण्याचे सोंग केले. २१) पांडित्याचा देखावा करून लोकांना भुलविले. पोटाची खळगी भरण्यासाठी संतनिंदा केली. अशा नाना प्रकारचे दोष माझ्या पोटी भरले आहेत. २२) सत्याचा उच्छेद केला आणि असत्याचे प्रतिपादन केले. उदरभरणासाठी अशी नाना प्रकारची कर्मे केली. २३) असा ज्याच्या अंतःकरणात पश्चात्ताप झाला आहे व जो निरुपणामुळे अंतरात पार बदलून गेला आहे त्यालाच ग्रंथामध्ये मुमुक्षु असे म्हणतात. २४) जो पुण्यमार्गाची आवड धरतो, संतसंगतीची इच्छा करतो, संसारातून विरक्त होतो त्याचे नाव मुमुक्षु होय. २५) चक्रवर्ती राजेरजवाडे झाले, गेले तेथे माझे पामराचे वैभव ते किती! आता तरी संतसंगती धरू असे म्हणतो तो मुमुक्षु! २६) स्वतःचे दोष जो पाहू शकतो; विरक्ती निर्माण झाल्यामुळे तो ते ओळखू शकतो आणि उद्वेग वाटू लागून जो स्वतःचीच निंदा करू लागतो तो मुमुक्षु. २७) मी कोणावर कधी उपकार केला नाही, मी किती ढोंगी होतो आणि मी किती दुर्वर्तनी २८) मी पापी, चांडाळ, वाईट वर्तणुकीचा, दुष्ट, केवळ पापी २९) मी अभक्त, दुर्जन, हीनाहून हीन असा नुसता पाषाण जन्माला आलो असे म्हणून स्वतःची निंदा करतो. ३०) मी दुराभिमानी, सर्व लोकांपेक्षा तापट, अनेक व्यसनाधीन ३१) आळशी, चुकार, कपटी, भित्रा, मूर्ख, अविचारी ३२) मला काहीच ज्ञान नाही, सर्वांपेक्षा मी कनिष्ठ आहे अशी आपली कुलक्षणे जो स्वतःच वर्णन करतो तो मुमुक्षु होय. ३४) मी अपात्र, गलिच्छ, अघोरी, सर्व प्रकारे नीच ३५) मी किती स्वार्थसाधू, किती अनर्थकारी आणि परमार्थ न जाणणारा ३६) मी दुर्गुणांची रास असून उगाचच जन्म घेतला आणि जमिनीला भारभूत झालो, असे स्वतःला म्हणू लागतो तो मुमुक्षु. ३७) अशा प्रकारे जो आपलीच भरपूर निंदा करतो, ज्याच्या मनामध्ये संसाराबद्दल वीट येतो आणि जो संतसंगतीला हापापून जातो तो मुमुक्षु. ३८) मग नाना तीर्थक्षेत्रे धुंडाळतो, शमदम (मनशांती आणि निग्रहासाठी) साधने करतो. अनेक ग्रंथातील अर्थ शोधून पाहतो. ३९) पण त्यामुळे समाधानप्राप्ती होत नाही, सगळा संशयच वाटू लागतो. मग संतांनाच शरण जावे असे ज्याला वाटू लागते तो मुमुक्षु होय. ४०) देहाचा, कुळाचा, श्रीमंतीचा आदि सारे अभिमान सोडून देऊन संतांच्या चरणाशी जो अनन्य निष्ठा ठेवून शरण जातो तो मुमुक्षु. ४१) (वरील ओवीत सांगितल्याप्रमाणे) सर्व अभिमान व अहंकार सोडून स्वतःचीच नाना प्रकारे निंदा करतो आणि मोक्षाची

इच्छा करतो तो मुमुक्षु. ४२) ज्याचा स्वतःच्या थोरवीचा अभिमान जिरून जातो, जो परमार्थासाठी झिजू लागतो, आणि संतांच्या चरणापाशी ज्याला विश्वास उत्पन्न होतो तो मुमुक्षु होय. ४३) प्रपंचातील स्वार्थ जो सोडून देतो व परमार्थाचा हव्यास धरतो आणि सज्जनांचा मी सेवक होईल असे म्हणतो तो मुमुक्षु होय. ४४) मुमुक्षु हा असा असतो (वर सांगितलेल्या) थोड्याशा लक्षणांवरून त्याला ओळखावे. यापुढे साधकाची लक्षणे ऐकण्यासाठी श्रोत्यांनी अवधान घावे. (दासबोधाच्या श्रवणाने बद्धाचे मुमुक्षु होतात असे ग्रंथारंभलक्षण समासामध्ये (द. १-१-३४) सांगितले आहे. प्रारंभी या दोन शब्दांचा अर्थ ठावूक नसतो. पण या दोन समासांच्या वाचनानंतर मनात त्याबद्दल कल्पना स्पष्ट होते. दासबोधाच्या आरतीमध्ये तर 'बद्धचि सिद्ध जाले । असंख्यात मानवी ॥' असे म्हटले आहे. ती सिद्धावस्था येण्यापूर्वी साधकावस्था असते. साधकाची लक्षणे पुढील समासात आहेत.)

द. ५-९ साधकलक्षणनिरूपण

१) मागे मुमुक्षुची लक्षणे थोडक्यात सांगितली. आता साधक कसा असतो ते सावधान चित्ताने श्रवण करा. २) स्वतःच्या अवगुणांचा त्याग करून जो संतसंग धरतो त्याला मग साधक म्हणतात. ३) जो संतांना शरण जातो आणि ज्याला त्यांनी आश्वासन दिलेले असते त्याला ग्रंथांमध्ये साधक म्हणतात. ४) सद्गुरुनी त्याला आत्मज्ञानप्राप्तीचा उपदेश केला म्हणजे त्याचे संसाराचे बंधन सुटून जाते. मग आत्मज्ञान पक्के व्हावे म्हणून तो साधन करू लागतो. तेव्हा त्यास साधक म्हणावे. ५) अध्यात्मश्रवणाची तो आवड धरतो, अद्वैतनिरूपणाची गोडी त्याला लागते, मनन करून शब्दातील लक्ष्यार्थ ध्यानात घेतो तो साधक होय. ६) सारासार विचारांचे तत्परतेने श्रवण करतो आणि पूर्वी मनात असलेले संदेह नष्ट करून घेऊन तो साधक आत्मज्ञानाचा विचार निश्चयपूर्वक करू लागतो. ७) पारमार्थिक शंकांचे समाधान करून घेण्यासाठी तो संतसंगती धरतो आणि गुरुप्रचीती, शास्त्रप्रचीती व आत्मप्रचीती या एकरूपच आहेत अशी अनुभूती घेतो. ८) विवेकबळावर देहबुद्धील आवर घालतो, आत्मबुद्धीचा दृढतेने स्वीकार करतो. जे एकदा श्रवण मनन केले असेल तेच पुनःपुन्हा करतो. ९) दृष्य सृष्टीचे भान विसरून, आत्मज्ञान वसवून घेतो. 'सर्वत्र आत्माच आहे' ही भावना विचाराने दृढ करून समाधान राखतो; तोच साधक. १०) द्वैतामुळे जी देहबुद्धीची उपाधी निर्माण होते ती तोडून टाकून परब्रह्माच्या अद्वैत साधनेने स्वरूपाकाराची समाधी प्राप्त करून घेतो तो साधक होय. ११) पूर्वीच्या असंख्य जन्मांमध्ये देहबुद्धीमुळे आत्मज्ञान विसरले गेल्यामुळे जीर्णजर्जर झाले त्या आत्मज्ञानाचा जीर्णोद्धार करतो आणि विवेकबळावर भवसागरातून पैलपार जातो. १२) चांगल्या साधूची लक्षणे कोणती त्याचे श्रवण निरूपणामध्ये केल्यावर त्यांचा स्वीकार करतो आणि प्रयत्नपूर्वक स्वरूपस्थिती प्राप्त करून घेतो. (आत्मलाभ करून घेण्याचा निश्चय प्रयत्नपूर्वकच करतो.) १३) वाईट कर्मांचा त्याग करून सत्कर्मांची वृद्धी केली आणि त्यामुळे स्वरूपस्थितीचा एकसारखा ध्यास ज्याला लागतो तो साधक. १४) अवगुणांचा त्याग करून उत्तमगुण अंगी बाणवून घेण्याचा यत्न करतो आणि आत्मस्वरूपाचा निदिध्यास चित्ताला लावून घेतो तो साधक. १५) या निश्चयामुळे बाह्यसृष्टी जरी असली तरी त्याच्या दृष्टीपुढे ती येत नाही आणि तो आत्मरूपात एकरूप होऊन जातो. १६) जरी भासात्मक इंद्रियगोचर माया प्रत्यक्ष दिसत असली तरी तिच्याकडे दुर्लक्ष करून जे लक्षात येऊ शकत

नाही अशा परब्रह्माशी समरस होण्याची बुद्धी धरतो तो साधक होय. १७) जे सामान्य जनापासून गुप्त आहे, मनाला ज्याच्याबद्दल तर्क करता येत नाही तेच परब्रह्मस्वरूप साधकाने चित्तामध्ये दृढ साठविलेले असते. १८) ज्या आत्मस्वरूपाचे वर्णन शब्दांनी करता येत नाही. वाणी कुंठीत होते. आणि डोळ्यांनी जे पाहाता येत नाही त्याच्याशी समरस होतो तो साधक. १९) ज्याचा अनुभव घेण्याचे प्रयत्न थिटे पडतात. जे पाहण्याचा प्रयत्न केला तरी दिसत नाही. ते अनुभवाच्या बळावर मनामध्ये साठवितो. २०) ज्या स्वरूपस्थितीला मनाचे अमन होते जेथे तर्क पांगळा ठरतो त्या ब्रह्मस्थितीचा जो (साधनेच्या) बळाने अनुभव घेतो तो साधक असतो. २१) साधनेच्या सहाय्याने ब्रह्मस्वरूपापाशी जो पोहोचतो आणि स्वतःच ब्रह्मस्वरूप बनून जातो तोच साधक. २२) योगी लोकांना आलेले अनुभवांचे टप्पे व खुणा यांचा भेद जो जाणतो आणि स्वतः देहासकट साऱ्या विश्वप्रकृतीचा त्याचा संबंध न राहाता जो असतो तो साधक असतो. २३) दृष्य जगाची सारी उपाधी जो झटकून टाकतो आणि पचनी पडण्यास कठीण अशी वस्तू (ब्रह्म) साधनेच्या बळावर पचनी पाडतो स्वस्वरूपामध्ये बुद्धी दृढ करतो. २४) देव आणि भक्त यांचा उगम शोधून पाहातो आणि त्यायोगे ब्रह्माशी तात्काळ तद्रूप/तदाकार होतो. त्याला साधक असे म्हणतात. २५) साधक देहरूपात जरी असला तरी त्याचे स्वरूप कोणास दिसू शकत नाही. कारण विवेकामुळे नित्य व अनित्य यांचे स्वरूप ओळखून त्याने स्वस्वरूपाच्या किंवा परब्रह्माच्या स्वरूपात बुडी मारलेली असते. त्यामुळे तो जणू गुप्त झालेला असतो हा भावार्थ. २६) अहंता मागे टाकून स्वतः आपले स्वरूप शोधून काढतो. तूयावस्था किंवा साक्षीभावाची अवस्था त्याने ओलांडलेली असते. २७) आणि त्यानंतर मनाचे उन्मन होऊन आत्मवस्तूची भेट ब्रह्माशी निरंतरच होऊन जाते. या स्वानुभूतीवर त्याची वृत्ती स्थिर होते. तो सद्चिदानंद स्वरूपाशी तद्रूप होतो. २८) त्रिपुटी नाहिशी झाल्याने द्वैताचा संबंध तोडून टाकतो, अविद्याजन्य (मायेमुळे) दृष्याचा जो भास होतो तो त्याने नाहिसा केला असल्याने तो देहामध्ये असूनही विदेही बनतो. २९) अखंड स्वरूपस्थिती असणाऱ्या साधकाला देहाभिमान राहात नाही. साधकाची सारी संदेहनित्यवृत्ती झालेली असते. ३०) विश्वाचा हा पंचभूतांचा विस्तार त्याला स्वप्नवत वाटतो आणि निर्गुण, निराकार ब्रह्म हेच सत्य, असा त्याचा निर्धार झालेला असतो. ३१) स्वप्नामध्ये एखाद्या भीषण घटनेमुळे जी भीती वाटते ती अवस्था जागेपणी राहात नाही जे सर्व काही स्वप्नात पाहिले ते मिथ्या होते अशी (दृष्यजगाबद्दलही) ज्याची धारणा असते तो साधक असतो. ३२) मृया प्रत्यक्ष दिसते त्यामुळे अज्ञानांनाही ती खरी वाटते. ज्याला तिच्या भ्रामकपणाबद्दल अनुभव आला तो साधक तिला मिथ्या मानतो. ३३) झोपेचा त्याग करून जागृत होणारा स्वप्नभयापासून सुटतो. त्याचप्रमाणे आत्मानुभवामुळे साधक मायेचा त्याग करून मुक्त होतो. ३४) अशी आंतरिक स्थिती बाणल्यामुळे साधकाला बाह्याचरणात निस्पृहता प्राप्त होते. प्रापंचिक उपाधींचा त्याग करतो तो साधक. ३५) आत्मानुभूती प्राप्त झाल्यामुळे कामविकारापासून सुटतो, क्रोधापासून दूर पळतो, मदमत्सरादि विकारांना बाजूला सारतो. ३६) कुळाबद्दलचा अहंकार सोडून देतो, लोकलज्जेल फेटाळून लावतो आणि विरक्तांच्या प्रभावामुळे सर्वत्र परमार्थ वर्धमान करतो; तो साधक होय. ३७) (या पुढील ओव्यातून साधकाच्या वर्तनाचे वर्णन एखाद्या पराक्रमी वीराप्रमाणे मोठ्या बहारीने करण्यात आले आहे. देहबुद्धीच्या

लक्षणांचा समूळ नाश केल्याविना आत्मबुद्धी स्थिर होऊ शकत नाही. त्या लक्षणांचा निःपात करणारा साधक अध्यात्मिक क्षेत्रातील वीरपुरुषच होय.) साधक अविद्येपासून दूर जातो, प्रपंचाच्या हातातून निसटतो, लोभाच्या मगरमिठीतून अकस्मात सुटून जातो. ३८) 'अहं ब्रह्मास्मि' या महावाक्याच्या प्रचितीमुळे लटक्या देहाभिमानाच्या थोरवीला पाडतो, वैभवाला लथा घालतो आणि मानसन्मानाला तो झिडकारतो. तुच्छ समजून ढकलून देतो. ३९) भेदाचे घर मोडून टाकतो, अहंकाराला अंगझटीला येऊ न देता त्याला लोळवतो, संशयरुपी शत्रूला तो पायाला धरून आपटतो. ४०) (निर्विकल्प स्थिती प्राप्त करतो म्हणजेच) विकल्पाचा वध करतो, प्रहार करून भवसागराला मारून टाकतो. (साधकाला बाह्यविश्व मृगजळाप्रमाणे वाटत असल्याने भवसागर त्याच्या दृष्टीने नष्ट होतो.) आणि पंचभूतांच्या विरोधाचा मोड करतो. (कारण पंचभौतिक सृष्टी ही आत्मज्ञान मिळविताना एकप्रकारे विरोध करीत असते.) ४१) संसारभयाच्या तोंडात ठेवून दिली, काळाची तंगडीच मोडली आणि जन्म-मृत्यूंचे डोकेंच ठेचून टाकले. (तो आता वर डोकेंच काढू शकत नाहीत) ४२) देहरुपी समंथावर हल्ला चढविला, संकल्पावर चाल केली आणि कल्पनेचा एकदम धुव्वा उडविला. (कल्पना ही बंधनाला कारण असते. तिचे निर्मूलन केले) ४३) आपल्याच अंगी वसणाऱ्या भवभयाला मार दिला, सूक्ष्म देहाचा पराभव केला, पाखंडी विचारांना विवेकबळावर वेढा घातला. ४४) देहाभिमानाच्या गर्वावर 'मी ब्रह्मरूप' या गर्वाने मात केली. स्वार्थाच्या ठिकाणी अनर्थ दाखविला व तो अनर्थ नीतीन्यायाच्या विवेकाने ठार केला. ४५) मोहाचा दुष्परिणाम होण्यापूर्वीच त्याला तोडून टाकले, दुःखाचे दोन तुकडे केले. शोकाची खांडोळी करून एकीकडे फेकून दिली. ४६) जीवनातून द्वेषाला हद्दपार केले. (अभाव किंवा) नास्तिकतेचे नरडेच आवळले. कुतर्काचे पोटच फाडले. (सुयोग्य तर्क केला) ४७) आत्मज्ञानविवेक बलिष्ठ केला. त्यामुळे परमार्थप्राप्तीचा निश्चय दृढावला. अवगुणांचा संहार केला. ('अवगुण सोडता जाती' हा श्रीसमर्थाचा सिद्धान्तच आहे.) ४८) अधर्माला स्वधर्म/कर्माच्या योगे लुटले. सत्कर्मांनी वाईट कर्मांना झुगारून दिले. विचाराने अविचाराला ठेचून मार्गी लावले. ४९) तिरस्काराला चिरडून टाकले. (जे जे भेटे भूत। तेचि मानिजे भगवंत । अशा विचाराने) द्वेषाला उपटून टाकले. खेद किंवा निरुत्साहाला पायदळी तुडविले. ५०) क्रोधावर घाला घातला, अंतःकरणातच कपटी विचारांना ठेचून टाकले व जगातील सर्व लोकांशी सख्य मानले. ५१) (विषयांकडे धावणाऱ्या) प्रवृत्तींचा त्याग केला. जिवलगांबद्दल प्रेमासक्ती सोडली. निवृत्तीपंथाने जाऊन ज्ञानयोग प्राप्त करून घेतला. ५२) विषयरूप लबाडाला ठकविले, कुविद्येला/अज्ञानाला ज्ञानाच्या बळाने पळवून लावले. आप्त हे आपणास प्रपंचात गुंतवून आपले आयुष्य चोरून नेतात अशा आप्त-तस्करांपासून स्वतःची सुटका करून घेतली. ५३) पराधीनपणावर राग केला, ममतेवर संतापला. (उपाधींवरिल ममतेचा त्याग केला) दुराशेचा (दुःखरूप आशेचा) एकदमच त्याग केला. ५४) आत्मस्वरूपाच्या ठिकाणी (चंचल) मन स्थिर केले, त्रिविध तापांच्या यातनेला यातना केली, दीर्घोद्योग आणि प्रयत्न यांची प्रतिष्ठा वाढविली. ५५) अभ्यासाशी मैत्री केली. प्रयत्नांची सोबत घेऊन सद्गुरुनी दिलेल्या साधनेच्या मार्गाने दीर्घोद्योगाबरोबर निघाला. असा असतो साधक. ५६) नित्यानित्य विवेक करणारा साधक नेहमी सावध आणि तत्पर असतो. संग (देहबुद्धी) सोडून देतो आणि संतसंगतीमात्र दृढ धरतो. ५७) विरक्तीच्या बळाने संसार सोडतो

तर विवेकाच्या बळावर प्रापंचिक खटपटी (किंवा जोजार) टाकून देतो. शुद्ध आचरणाने अनाचाराला भ्रष्ट करतो. ५८) (स्वस्वरूपाच्या) विस्मरणालाच विसरतो. (अखंड ईश्वरानुसंधान राखतो) साधना करण्याच्या आळसाचा कंटाळा करतो. दुश्चितपणाची (चित्त ठिकाणावर नसण्याची जी) स्थिती तेथेच दुश्चित असतो. (नेहमी सावध असतो.) ५९) असो आता हा विषय पुरे. जो निरुपणामुळे अवगुणांचा त्याग करतो तो साधक जाणावा. (श्रवणाची फलश्रुती = अवगुणांचा त्याग) ६०) विवेकबळावर उपाधींचा मुद्दाम त्याग करतो तो साधक. (हा त्याग साधकाला जाणूनबुजून करावा लागतो. पण सिद्धावस्थेत तो सहनच झालेला असतो हे ध्यानात येण्यासाठी 'बळेंचि' हा शब्द ओवीत आहे.) आता सिद्धाची लक्षणे पुढील समासात सांगतो. ६१) या ठिकाणी श्रोत्याच्या मनातील संशय असा उठला की निस्पृह असेल तोच साधक होतो असेच असेल तर संसारिकांना काही त्याग घडत नाही. म्हणून संसारिक कधीच साधक हाऊ शकणार नाहीत का? ६२) असा श्रोत्यांनी प्रश्न केला, याचे उत्तर कसे आहे ते पुढील समासामध्ये तत्परतेने ऐकावे.

(अभ्यासार्थींना एका महिन्यात प्रमाणाबाहेर अभ्यास करावा लागू नये म्हणून सिद्धलक्षण निरुपणाच्या समासाचा या स्वाध्यायात समावेश केलेला नाही. १० व्या स्वाध्यायात त्याचा समावेश केला आहे.)

स्वाध्याय ७ वा

द. ४-७ दास्यभक्ती

१) मागे सहाव्या भक्तीचे निरुपण झाले. आता सातवी भक्ती सावधपणे ऐका. २) सातवी भक्ती म्हणजे दास्यभक्ती. नेहमी देवद्वाराजवळ जे काम पडेल ते ते करित जावे. ३) देवाच्या ऐश्वर्याचे रक्षण करून त्यात काही उणेपणा येऊ देऊ नये. चढत्या वाढत्या प्रमाणात देवाचे भजन करावे. ४) मोडकळीला आलेली मंदिरे बांधावी. सरोवरे बांधून काढावी. (जलसंचयाची निगा राखावी) पडव्या, धर्मशाळा नवीन बांधाव्या. ५) मोडकळीला आलेल्या वास्तूंचे जीर्णोद्धार करावे. देवाचे जे काम अडले असेल ते तत्परतेने करावे. ६) हत्ती, रथ, घोडे, सिंहासने, चौरंग, पालख्या, मेणे, पलंग, झोपाळे, विमाने नवीन करावे. ७) मेघडंबऱ्या, छत्र, चामरे, अब्दागिरी, निशाणे, नेहमी नवी करून आदरपूर्वक त्यांचे रक्षण करावे. ८) नाना वहाने, बैठकीची स्थळे, अनेक प्रकारची सुवर्ण आसने प्रयत्नपूर्वक करावी. ९) घरे, कोठड्या, पेट्या, तिजोऱ्या, रांजण, कोहळे, घागरी, अशी द्रव्य साठविण्याची पात्रे तयार करून देवस्थानाचे द्रव्य प्रयत्नपूर्वक साठवावे. १०) भुयारे, तळघरे आणि विवरे अशी गुप्तस्थळे व त्यांच्या गुप्त वाटा कराव्या. अमोल वस्तू ठेवण्याची तेथे भांडारे करावी. (चाफळ येथील श्रीराम देवस्थानामध्ये तळघर, भुयार होते. मंदिराचा जीर्णोद्धार करताना त्याचा सुगावा लागला. त्या स्थळाचाही पुरावस्तू म्हणून जीर्णोद्धार केलेले तेथे आढळतो.) ११) देवाचे अलंकार, भूषणे, उत्तम वस्त्रे, अनेक मनोहर रत्ने, नाना धातूची व सुवर्णाची भांडी, प्रयत्नपूर्वक मिळवून देवाचे वैभव वाढवावे. १२)

देवासाठी पुष्पवाटिका, अनेक वने व उपवने नाना वृक्षांची लागवड करून तयार करावी. त्यांना पाणी देण्याची सोय करावी. १३) नाना प्रकारच्या पशु व पक्षीशाळा व चित्रशाळा बांधाव्या. नाटके करण्यासाठी रंगभूमी व पुष्कळ कलावंत गायक, गुणी गवई यांना आश्रय द्यावा. १४) स्वयंपाक घरे, जेवणासाठी जागा, स्वयंपाकाचे साहित्याची कोठी, धर्मशाळा, झोपण्यासाठी ओवऱ्या या सर्व वास्तू विशाल (भव्य) असाव्या. १५) सुवासिक अत्तरांसाठी, खाद्य वस्तूंसाठी, फळे ठेवण्यासाठी, अनेक पातळ रसांसाठी, साठवण-स्थाने प्रयत्नपूर्वक तयार करावी. १६) अशा वस्तूची स्थाने भंगली असतील तर नूतन करावी. देवाचे वैभव शब्दात सांगणे अवघड आहे. (असे 'वैभव चढते वाढते रहावे' हा समर्थाचा खास शब्दप्रयोग त्यांच्या पत्रव्यवहारातही आढळतो.) १७) देवद्वारी येणाऱ्यांबद्दल आदर बाळगावा, आपले थोरपण विसरून सेवक करण्यात तत्पर असावे आणि कोणत्याही कामाची विस्मृती पडू देऊ नये. १८) जयंत्या, पर्वे, महोत्सव हे कल्पनातीत दिमाखामध्ये चालवावे. ते वैभव पाहून स्वर्गातील देवांनासुद्धा अचंबा वाटावा! १९) असा वैभवाचा थाट चालत असताना दिसावयास क्षुद्र अशी सेवाही करावी. (प्रसंगी उष्टीखरकटी काढण्यासारखी कामे करावी!) प्रत्येक प्रसंगात सावध राहून तो निभावून न्यावा. २०) ज्या प्रसंगी जे हवे ते तत्काळ द्यावे आणि आवडीने सर्व सेवा करावी. २१) पाय धुण्यासाठी, स्नानसंध्येसाठी पाणी, गंध, अक्षता, वस्त्रे, भूषणे, आसने, नाना प्रकारची फुले, पाणी, धूप, दीप, नैवेद्य इ. सर्व साहित्य पूजासमयी द्यावे. २२) देवास निजण्यासाठी उत्तम शय्या, तेथे गार व शुद्ध सुवासिक पाणी भरून ठेवावे. विडा ठेवावा आणि रागरंगाचे रसाळ गाणे करावे. २३) सुगंधी द्रव्ये, सुवासिक तेले, खाण्यासाठी मुबलक फळे देवाजवळ ठेवावी. २४) सडा संमार्जन करून (स्वच्छता व पावित्र्य ठेवावे) पाण्याची भांडी भरून ठेवावी. मौल्यवान वस्त्रे अगदी स्वच्छ धुवून ठेवावी. (मलीन वस्त्रे नसावीत. ही अगदी बारीक सूचनासुद्धा सूक्ष्म अवलोकनावरून दिलेली दिसते.) २५) जे थोर लोक दर्शनाला येतील त्यांचा परामर्श घेऊन सत्कार करावा. (पारिपत्य याचा हा अर्थ येथे आहे) अशी ही खरीखुरी सातवी भक्ती आहे. २६) सर्वांची अंतःकरणे समाधान पावतील अशी करुणेची व स्तुतीची भाषा सेवकाने मंदिरात बोलावी. २७) अशी ही सातवी दास्यभक्ती यथामति सांगितली आहे. ही भक्ती प्रत्यक्षपणे जर करणे शक्य नसेल तर मानसपूजा तरी करावी. २८) याप्रमाणे देवाची दास्यभक्तीने सेवा करावी व तशीच सद्गुरुची करावी. ती सेवा प्रत्यक्षात घडण्याचा योग नसेल तर मानसपूजेत तरी करावी.

(या समासामध्ये सांगितलेली दास्यभक्ती मंदिरामध्ये दर्शनार्थींना दिसून आली तर त्यांच्या चित्तातही सद्भक्ती भावना उत्पन्न होते. सध्याच्या भाषेत सांगावयाचे म्हणजे मंदिराचे व्यवस्थापन शास्त्रच येथे श्रीसमर्थानी प्रगट केले आहे. भक्तांसाठी चरणक्षाळणासाठी पाणी ठेवण्यापासून, देवदर्शन घेऊन परत येईपर्यंत त्याला मंदिरात काय आढळून यावे याचे मोठे सुंदर व तपशीलवार वर्णन येथे पाहून घ्यावे. मानसपूजा करूनही दास्यभक्ती होऊ शकते.)

द. ७-८ सख्यभक्ती

१) मागे सातव्या भक्तीचे लक्षण सांगितले आता सावधपणे आठवी (सख्यभक्ती) ऐका. २) देवाबरोबर इतके दृढ सख्य करावे की त्याला प्रेम-प्रीतीच्या (धाग्याने) बांधून टाकावे. आठव्या भक्तीचे

हे लक्षण आहे. ३) देवाला ज्याची अत्यंत आवड आहे, असेच आपण वागावे. असे वर्तन केले असता देवाशी निश्चितपणाने सख्य होईल. ४) भाव, भक्ती आणि भजन, निरूपण, कथाकीर्तन आणि प्रेमळ भक्तांचे गायन हे देवाला आवडते. (स्वतःमधील आवडी निवडी बाजूस सारून ईश्वर वा सद्गुरु यांच्याशी त्यांच्या आवडीनिवडीशी अनन्य होऊन राहाणे हे चंचल आत्मनिवेदनाचे साधन आहे.) ५) आपण (देवाची आवड ओळखून) त्याप्रमाणे वागावे. आपल्यालासुद्धा तेच आवडावे. देवाच्या मनासारखे वागले असता सख्य खात्रीने घडते. (जनव्यवहारातही हेच आढळते) ६) देवाबरोबर सख्य व्हावे यासाठी (आपल्या आवडीनिवडी इ.) सर्व सुखांवर पाणी सोडावे. अन्य विषयभावना सोडून आणि जीवित, प्राण व शरीर अनन्य निष्ठेने ईश्वरचरणी अर्पण करावे. 'मी देवासाठी आहे' ही भावना अंतःकरणात असावी. ७) आपली प्रापंचिक दुःखे बाजूला सारून देवाच्याच कार्याची काळजी करावी. कथा निरूपण आणि हकीगती यांचे केंद्र देव हेच असावे. (भावविश्वात देव असावा) ८) देवाचे सख्य साधण्यासाठी जिवलगानांचा संग सोडावा, सर्व त्यालाच अर्पण करून शेवटी प्राणही अर्पण करावा. ९) आपले सर्व काही जावे पण देवाशी सख्य रहावे अशी जीवाभावाची प्रीती देवाबद्दल असावी. (श्रीसमर्थांच्या करुणाष्टकात ही भावना प्रगट झाली आहे.) १०) देव हाच आपला प्राण समजून त्याच्याशी अंतर पडू देऊ नये. अत्यंत प्रीतीचे लक्षण असेच असते. ११) याप्रमाणे परम सख्य देवाबरोबर झाले म्हणजे भक्ताची काळजी देवाला लागते. पांडवांना लाक्षागृहातून देवाने वाचविले. (जळणाऱ्या लाक्षागृहातून भुयारी मार्गाने त्यांचे प्राण श्रीकृष्णाने वाचविले या पौराणिक कथेचा दृष्टान्त दिला आहे) १२) देवाने आपणाशी सख्यत्वाने वागावे याचे मर्म आपल्याच हाती आहे. आपण जसे बोलावे तसाच प्रतिध्वनी निघतो. त्याप्रमाणेच हे सुद्धा घडते. १३) आपण देवाशी अनन्य श्रद्धा ठेवून राहिले की देवही तत्काळ प्रसन्न होतो. आपणच मनाने देवाचा कंटाळा केला तर देवही आपला कंटाळा करतो. श्लोक - जे लोक मला ज्याप्रमाणे भजतात त्याचप्रकारे मी त्यांना भजतो. (किंवा त्यांच्यावर कृपा करतो) १४) ज्या उत्कटपणे आपण देवाचे भजन करतो तसाच देवही आपणावर प्रेम करतो. म्हणून देवाची कृपा संपादन करणे, न करणे हे आपणावरच असते. १५) आपल्या मनासारखे घडले नाही की आपली देवावरील निष्ठा मोडते. साहजिकच त्याचा दोष आपणाकडेच येतो. १६) मेघाचे पाणी चातकाल मिळाले नाही तरीही तो मेघावर रुष्ट होत नाही. त्याची निष्ठा पालटत नाही. चकोर पक्षी केवळ चंद्रकिरणे सेवन करून राहतो. चंद्र नियमितपणे उगवला नाही तरीसुद्धा चकोराची निष्ठा चंद्रावर असते. १७) अशा प्रकारचे देवाशी सख्यत्व असावे. भगवंतावरील प्रेम विवेकाने दृढ करावे. त्याच्यावरील प्रेम थोडेसुद्धा कमी होऊ देऊ नये. १८) भगवंताला आपला जीवाभावाचा सखा मानावा. आपले माता, पिता, आप्त, विद्या, द्रव्य, वैभव, सर्वकाही परमात्माच आहे असे मानावे. १९) देवाखेरीज अन्य कोणीही नाही असे सारे म्हणतात खरे पण त्यांची अंतर्गत निष्ठा तशीच नसते. २०) तर आता असे करू नये. सख्य करावयाचे ते खरेच (मनापासूनचे) असावे. अंतरामध्ये भगवंताला दृढ (बळकट) धरावे. २१) आपल्या मनासारखे न घडल्याने मनोभंग झाला तरी देवावर राग धरणे ही सख्यभक्तीची लक्षणे नव्हेत. २२) देवाचे इच्छेने जे काही घडते ते आपल्याला उचित असेच घडते असे मानावे. आपल्या वेगळ्या इच्छेप्रीत्यर्थ देवाशी अंतर पडू नये. २३) देवाच्या

इच्छेनुसार वर्तन करावे, देव जे करील ते मान्य करावे, मग नैसर्गिकपणे देव आपणावर कृपा करील. २४) तसे पाहू गेले तर देवाच्या कृपेपुढे मातेचे प्रेम ते किती? कठीण प्रसंगी आई एखादेवेळी बालकाचा वध करते. २५) पण देवाने आपल्या भक्ताचा वध केल्याचे कधी कोणाच्या पाहण्यात किंवा ऐकण्यात नाही. शरणागताचे देव वज्राचा पिंजरा बनून रक्षण करतो. २६) देव भक्तांचा कैवारी असून तो पतितानाही तारतो. देव हा अनाथांचा सहाय्यकर्ता होतो. (पुढील ओव्यांमध्ये उदाहरणे देतात.) २७) देव अनाथांचा कैवारी असून त्यांचे रक्षण नाना संकटातून तो करतो. गजेंद्रासाठी (त्याच्या अंतरातील भाव जाणून) ऐन वेळी धावत गेला. (पुष्कर सरोवरात गजेंद्र जलक्रीडा करीत असताना त्याचा पाय पकडून मगर त्याला पाण्यात ओढून नेऊ लागली. गजेंद्राने सुटण्याचे केलेले यत्न व्यर्थ गेले. तेव्हा त्याने देवाचा धावा करून एक कमलपुष्प सोडलेने भिरकावून श्रीविष्णूला वाहिले. विष्णूंनी तत्काळ मगरीचे मुख विदारण करून गजेंद्राची मुक्तता केली. अशी गोष्ट भागवतात आहे.) २८) देव कृपासागर असून करुणेचा जणू मेघच आहे. देवाला भक्ताच्या भक्तीची विस्मृती कधीच होणार नाही. २९) प्रेम कसे राखावे हे देवाला कळते म्हणून त्याच्याशीच सख्य करावे. दुसरे जितके देहाचे जिवलग म्हणवितात ते खरोखर वैरी असून कोणीही वेळप्रसंगी कामाला येत नाहीत. ३०) देवाचे सख्य मात्र कधीच तुटत नाही. देवावर केलेल्या प्रेमाचा रंग कधी वित्त नाही. (जिव्हाळा कायम राहातो) शरणागत जे एकनिष्ठ असतील त्यांच्याशी तो पालटत नाही. ३१) म्हणून सख्य करावयाचे ते देवाशीच करावे. त्याला आपले मनोगत सांगावे. आठव्या सख्य भक्तीचे लक्षण हे असे आहे. ३२) शास्त्रामध्ये असे सांगितले आहे की जसे देवाला तसेच सद्गुरुला मानावे म्हणून सख्याचा जो प्रकार (या समासात) वर्णन केला तसा गुरुबद्दलही असावा. सद्गुरुंशी अनन्यनिष्ठेने सख्य करावे.

(या समासामध्ये सख्यभक्तीचे अमृतमाधुर्य श्रीसमर्थांच्या शब्दातून आपणास समजते. त्याची गोडी चाखण्यासाठी हा समास मुखोद्गत व्हावा. पूर्वी शालेय पाठ्यपुस्तकातसुद्धा याचा काही भाग घातला गेला होता. सर्वमान्य होणारे सद्विचार या समासात आहेत.)

द. ४-९ आत्मनिवेदनभक्ती

प्रास्ताविक : अध्यात्मातील खोल सिद्धान्त सांगणारा हा समास आहे. यातील ओव्यांचा भावार्थ अधिक चांगला समजावा म्हणून द. १७ समास ८ व ९ हे संदर्भासाठी वाचावे. पिंड ब्रह्मांड तत्त्वांचा संदर्भ त्यातून आपणास व्यक्त होईल. यास्तव ही सूचना.

१) मागे आठव्या भक्तीचे निरूपण झाले. आता नववी भक्ती 'आत्मनिवेदन' सावधपणाने ऐका. २ व ३) निवेदनला नववी भक्ती म्हणतात. आपण देवाला अर्पण कसे व्हावे ते स्पष्ट करून सांगतो. (सामान्यपणे निवेदन याचा अर्थ कथन असा केला जातो. पण येथे त्याचा अर्थ 'समर्पण करणे' असा आहे. समर्पण केलेली वस्तू आपण एकदा देऊन टाकली की तिच्यावरील हक्क किंवा आसक्ती तर सोडतोच पण पुढे त्या वस्तूबद्दलचा विचारसुद्धा चित्तात आणत नाही. या समासात 'आत्मनिवेदन' करावयाचे म्हणजे आपला 'मी' कोणत्या तत्त्वांचा बनलेला आहे. ते नीट जाणून घेऊन त्याचे समर्पण करावयाचा खोल विचार आहे.) ४) स्वतःबद्दल 'मी भक्त' असे म्हणावयाचे व वेगळेपणे राहावयाचे हे सारेच विलक्षण ठरते. भक्ताला म्हणून विभक्तपणे राहाणे कसे शक्य आहे? ५) भक्ताच्या ठिकाणी

भक्तीचे लक्षण असूनही तो देवापासून विभक्त राहात असेल तर ते लक्षण, विलक्षणच नव्हे का? ६) भक्त म्हणजे वेगळे अस्तित्त्व असणारा असा विभक्त नव्हे. जो अशा प्रकारे एकात्मता नसल्याने विभक्त राहातो तो भक्तच होऊ शकत नाही याबद्दल पूर्ण, यथायोग्य विचार केल्याविना कोणतेही समाधान प्राप्त होणार नाही. ७) म्हणून अंतर्यामी विचार करून देव कोणता ते ओळखावे आणि आपणही कोण आहोत याचा शोधच घेतला पाहिजे. ८) मी कोण याचे उत्तर शोधू लागताना पिंडब्रह्मांडीच्या मूलभूत तत्त्वांचे विवरण व पृथक्करण करावे लागते. ती सारी तत्त्वे त्या त्या मूळतत्त्वांमध्ये विसर्जित झाली म्हणजे 'मी' म्हणून ज्याला आपला मानतो तो त्या तत्त्वांमध्ये नाही असे आढळते. माणूस हा शरीर + मन + आत्मा या ज्या घटकांचा असतो त्यातील शरीर व मन ही पंचमहाभूतिकांच्या काल्यातून बनतात. ती नश्वर आहेत; आत्मा हा खरा मी असून तोच शाश्वत आहे. (द. १३-३ मध्ये दिल्याप्रमाणे) विश्वाची उभारणी होताना आकाशापासून वायू झाला, वायूतून तेज, तेजातून आपाची निर्मिती झाली आणि आपापासून पृथ्वी झाली. (आणि पृथ्वीवर चत्वार खाणी, वाणी निर्माण झाल्या त्यामध्येच मानवी पंचभूतिक देहाची निर्मिती झाली) लयाला जाताना पंचभूतिक तत्त्वे जग उलट क्रमाने नाहिशी होतात. संहारणी या समासामध्ये सांगितल्याप्रमाणे पृथ्वी, आपात लय पावते. आप तेजात, तेज वायूत व वायू आकाशात विरतो. मानवी देह आणि मन बनविणारी स्थूल पंचमहाभूते त्यांच्या सूक्ष्म रुपात व शेवटी मूळ प्रकृतीत मिसळून जातात. मानवी देहामध्ये 'मी' असे आपण समजतो तो देखील नाहिसा होतो. खरा 'मी' म्हणजे आत्मतत्त्व ते मात्र शरीर व मन यांच्याप्रमाणे विकारी, नाशवंत नसून तेच शाश्वत आहे. ८) 'मी कोण' या प्रश्नाचे उत्तर शोधू लागता (वरीलप्रमाणे) तत्त्वांची छाननी करताना ज्याला आपण 'मी' म्हणून समजत होतो. तो खरा नाही हे उघडपणे समजते. ९) एका तत्त्वाने दुसऱ्या तत्त्वाचा निरास होतो आणि अशा प्रकारे आपण (देह व मनाने) त्यांच्यात सम्मिलित होतो, वेगळे उरू शकत नाही आणि देहबुद्धीचे विसर्जन होते. १०) सर्व प्रकृती तत्त्वरूप भासते. विवेक (आत्मानात्मविचार) केला असता ती नाहिशी होते किंवा बाधित होते आणि आत्मा मात्र तेवढा उरतो. मी म्हणावयास आपण तेथे कोठे राहातो? ११) एक मुख्य परमेश्वर असून दुसरे (दृष्यविश्व) प्रकृती असते असे असता 'आपण' किंवा 'मी' हा तिसरा चोर मध्ये कोठे उपटला? १२) असे हे सिद्धच झाले असता जी स्वतः मिथ्या आहे अशी देहअहंता आपल्या पाठीमागे लागते पण आत्मानात्मविचाराने पाहिले असता 'आपण' म्हणून काही नाहीच आहे! १३) तत्त्वांचा विचार व दृष्य विश्वातील रचना यांचा मूलभूत शोध घेता विश्वामध्ये असलेल्या अनेक व्यक्ती हा तत्त्वांचाच विस्तार आहे. १४) एखाद्या प्रसंगाचा साक्षीदार जसा प्रसंगात गुरफटलेला नसतो तो केवळ साक्षी असतो. आपण अशाच भावनेने जगाकडे पाहिले असता तत्त्वांचा निरास होतो आणि आपलेही साक्षित्व (किंवा निराळेपणा) नाहिसे होते आदि अंती एक आत्माच आहे. आपण व त्यातील 'मी' कोठला आला? अशा प्रकारे दृष्य सृष्टीचे विवेकाने निरसन झाले की आत्मस्वरूपच तेवढे शिल्लक असल्याची जाणीव येते. १५) आनंदस्वरूप असा आत्मा सर्वत्र भरून राहिला आहे आणि श्रुतिवचन "अहं आत्मा" असेच सांगते तर मग आपण भिन्नपणाने तेथे कसे राहू शकते. देहाभिमान धरणाऱ्या 'अहम्'चे विसर्जन अशा रीतीने होते. १६) मी कोण? (कोऽहम्) याचे उत्तर (सोऽहं) 'तो मी' (हं

सा) मीच तो असे आहे. आत्म्यासंबंधात विचार करताना मी अन्य कोणी वेगळा नाही. मी आत्माच आहे हा विचार झाला की निराळेपणाने आपण उरतोच कोठे? १७) आत्मा मायारहित व निर्गुण आहे त्याच्याशी तद्रूप व्हावे. त्याच्याशी अनन्य झाल्यावर आपण शिल्लकच कोठे राहाणार? (निर्गुणाची अनन्य होता आपण । मुक्त जाला ॥ ६-३-३३) १८) आत्मा म्हणजे शुद्ध अद्वैत त्याच्या ठिकाणी द्वैत आणि अद्वैत दोन्ही नाहीत तेथे 'मी'पणाचा हेतू कसा राहिल? आत्मा म्हणजे एकेमेव, अद्वितीय असे ब्रह्मस्वरूपच असल्याने तेथे दुसऱ्या कशाच्याच अस्तित्वाचा अभाव असतो. अद्वैत हा शब्दसुद्धा तेथे स्पर्श करू शकत नाही. हे विश्व मायेच्या साम्राज्यात असते म्हणून द्वैत किंवा अद्वैत ही भाषा सार्थ ठरते. मी आणि तू यात वेगळेपण मायेच्या राज्यात असते. म्हणून द्वैत किंवा अद्वैत या शब्दांना येथे अर्थ आहे. १९) आत्म्याचे व्यापकत्व सर्वत्र आहे. त्याच्या ठिकाणी गुणत्व नाही तसे निर्गुणत्वही नाही. (द्वैतामधील ही भाषा आत्मतत्त्वाबद्दल विचार करताना अर्थशून्य होते) अशा शुद्ध किंवा निखळ निर्गुणाच्या ठिकाणी 'आपण' कोण व कोठले? २०) 'तत् त्वम् असि' या महावाक्यामध्ये तीन पदे आहेत. तत् = ते, त्वम् = तू, असि = आहेस. ते परब्रह्म तू आहेस. या तीनही पदातील भेदाचे निरसन करून आत्मस्वरूपापर्यंत पोहोचल्यावर भेद किंवा अभेद लटके पडतात. जेव्हा संताना आत्मसाक्षात्कार होतो तेव्हा 'मी'पणाची द्वैताची भावनाच तेथे लय पावते. 'आपण' तेथे कसा उरेल! २१) जीव व शिव ही उपाधी भेददर्शकच आहे. बुद्धीने स्वस्वरूपात लीन झाल्यावर 'आपण' कोठचा उरेल? २२) 'आपण' मिथ्या असून देव खरा आहे आणि देव आणि भक्त हे एकच आहेत. या वचनाचे रहस्य अनुभूती घेतली असेल त्यानाच कळेल. स्वरूपाची अनुभूती आल्यावर ज्ञानाचे रूपान्तर विज्ञानात होते हे सत्य अनुभवी असतील त्यांनाच कळेल. २३) याचे नाव 'आत्मनिवेदन' असे असून तेच ज्ञानी लोकांचे समाधान याच भक्तीमध्ये घडते. असे हे नवव्या भक्तीचे लक्षण आहे. २४) पंचभूतांमध्ये मुख्य आकाश किंवा देवांमध्ये परमेश्वर मुख्य आहे त्याप्रमाणे नवविधाभक्तींमध्ये श्रेष्ठ आत्मनिवेदन भक्ती आहे. २५) आत्मनिवेदन हा भक्तीचा नववा प्रकार आहे. हिचे आचरण न केल्यास जन्ममरण चुकणार नाही. हे वचन सत्य व अनुभवाचे असून ते खोटे ठरणार नाही. (२६) अशी ही नवविधाभक्ती असून तिच्यामुळे सायुज्यमुक्ती प्राप्त होते. सारे विश्व कल्पान्तकाळी लयाला जाते. पण या मुक्तीला धक्का लागत नाही. ती कायम राहाते. २७) (द. १-१-२९ मध्ये 'सायुज्यमुक्तीचे वर्म । ठाई पडे ॥' असे म्हटले आहे. त्याबद्दल अधिक माहिती येथे आहे) मुक्तीचे चार प्रकार आहेत. त्यातील पहिल्या तीन मुक्ती अशाश्वत किंवा चंचल आहेत. पण त्रैलोक्याचा अंत झाला तरी चौथी सायुज्यमुक्ती मात्र अविनाशी आहे. २८) वेदशास्त्रामध्ये एकूण चार मुक्ती सांगितल्या आहेत. त्यात तीन विनाशी व चौथी शाश्वत आहे. २९) पहिल्या मुक्तीचे नाव सलोकता, दुसरीचे समीपता व तिसरीचे स्वरूपता आणि चौथीचे सायुज्यता अशी नावे आहेत.) ३०) भगवद्भजन केल्यामुळे स्पष्ट योग्यतेनुसार या चत्वार मुक्ती प्राणी मिळवितात. तेच निरुपण पुढे स्पष्ट सांगितले आहे. श्रोत्यांनी तत्परतेने ते ऐकावे.

स्वाध्याय ८ वा

द. १-९ परमार्थस्तवन

१) आता परमार्थाचे स्तवन करू. हे साधकांचे सर्वोच्च ध्येय आहे. मानवी जीवनात सर्वात श्रेष्ठ असे प्राप्तव्य साध्य करण्याचा हा योग आहे. २) वास्तविक पाहाता परमार्थ सुलभ आहे. पण संतसानिध्याचे महत्त्व न कळल्यामुळे लोकांना हा फार दुर्गम झाला आहे. ३) इतर नाना प्रकारांची साधने आहेत. पण ती सत्वर प्राप्त होणारी नाहीत. (उधारीची आहेत) येथे मात्र ब्रह्मसाक्षात्कार होतो. वेदशास्त्रातील रहस्य यामुळे अनुभवाला येते. ४) परब्रह्म सर्वत्र आहे पण त्याचे अल्पसे सुद्धा दर्शन होत नाही. ते ब्रह्म पहाण्यासाठी एकान्तात जाऊन पहाण्याचा यत्न केला तरी दृष्टीला पडत नाही. चर्मचक्षूला ब्रह्म अलक्ष्य आहे. ५) परमार्थ हा आकाशतत्त्वातून जाण्याचा गुप्त मार्ग आहे. हृदयस्थ ब्रह्मतत्त्वाकडे जाण्याचा हा मार्ग श्रेष्ठ योग्यांना ठाऊक असतो. इतरांना तो पंथ सहसा गवसत नाही. ६) परमार्थ हे सर्व ज्ञानाचे तात्पर्य, अखंड, अक्षय व अपार आहे. परमार्थ तत्त्व चोराला चोरून नेता येत नाही. ७) त्याला राजसत्ता, अग्नी किंवा श्वापदांचे भय मुळीच नाही. असल्या भयाचे नावसुद्धा काढू नये. ८) परमार्थ तत्त्वाला त्याच्या जागेवरून उचलून नेता येत नाही किंवा ते स्वतः सरकत नाही. कितीही काळ गेला तरी ते अचळ व अढळ राहाते. ९) असा तो आपला प्रत्येकाचा निजठेवा आहे. अनंत काळ गेला तरी तो ठेवा कमी-अधिक होऊ शकत नाही. १०) किंवा ते निजठेवणे झिजत नाही, अदृश्यही होत नाही. पण गुरुने डोळ्यामध्ये अंजल घातल्याशिवाय दिसत नाही. (गुरुकडून ज्ञानदृष्टी मिळावी लागते) ११) पूर्वी तपःसामर्थ्याचे जे योगी होऊन गेले. त्यांचेही परमार्थप्राप्ती हेच साध्य होते. हे ध्येय परम गुह्य असल्याने त्याला परमार्थ असे म्हणतात. १२) ज्यांनी परमार्थाचा अर्थ शोधून पहाण्याचा प्रयत्न केला त्यांनाच तो परम किंवा श्रेष्ठ अर्थ सापडला. इतरांना मात्र जन्मोजन्मी तो अलभ्य आहे. १३) या परमार्थाची थोरवी किती म्हणून सांगावी! त्याच्यामुळे जन्ममृत्यूचे नावही ऐकू येणार नाही. सायुज्यमुक्तीची पदवी आपल्यापाशीच सापडते. १४) (आत्मानात्म) विवेकाने माया-निवारण होते. सारासार विचार कळतो आणि अंतःकरणामध्ये परब्रह्म प्रगट होते. १५) ब्रह्माच्या अमर्यादपणाचे आकलन झाले असता ब्रह्मांडा (दृश्यजगता)चा लय होतो. पंचमहाभूतांचे बंड (ब्याप) तुच्छ होऊन जाते. १६) प्रपंच खोटा वाटतो, माया मिथ्या वाटते, परमार्थाच्या विचारातून शुद्ध आत्मतत्त्व अंतःकरणात प्रगट होते. १७) अशी ही आत्मसाक्षात्काराची अवस्था प्राप्त झाली म्हणजे सर्व संदेह ब्रह्मांडाबाहेर निघून जातात आणि पंचमहाभूते व त्रिगुण यांची अष्टधा प्रकृतीची जीर्ण झालेली गोधडी कुजून नष्ट होते. १८) जो प्रयत्न करील त्यालाच साधू शकणारा असा हा परमार्थ आहे अशा या समर्थ परमार्थमार्गाला किती वेळा समर्थ म्हणून त्याची थोरवी गावी? १९) ब्रह्मादिकांनाही परमार्थामध्ये विश्रांती लाभते आणि योगी परब्रह्मामध्ये तन्मयावस्थेत जातात. २०) परमार्थ हाच सिद्ध, साधू, महात्मे या सर्वांचे विश्रांतीस्थान आहे. अज्ञानी परंतु सात्त्विक असलेल्या लोकांना सत्संगामुळे शेवटी येथेच विसावा मिळतो. २१) परमार्थ हे जीवनाचे

सार्थक आहे. तो संसारातून तारून नेतो व धार्मिकांना त्याच्यामुळेच मोक्षप्राप्ती होते. २२) परमार्थ तापसी लोकांचा आधार असून साधकांचाही तोच आधार आहे. भवसागराचा पैलतीर त्याच्यामुळेच जीवांना गाठता येतो. २३) परमार्थप्राप्ती झाली तो खरा राजाच होय. (कारण आता त्याला कोणाकडे काहीही मागावे लागणार नाही.) ज्याला परमार्थ साधत नाही तो भिकारीच होय. (त्याचे जीवनात अपूर्णतेमुळे भीक मागावी लागते. परिपूर्ण जीवनासाठी परमार्थ आवश्यक आहे हा भावार्थ) परमार्थाची योग्यता कशालाच नाही. २४) सुकृत (अनंत जन्मीचे पुण्य) पदरी असेल तरच परमार्थ घडतो आणि मुख्य परमात्मतत्त्वाची अनुभूती लाभते. २५) ज्याने परमात्मप्राप्ती करून घेतली त्याचाच जन्म सार्थकी लागला आणि त्याने परमात्मा ओळखला नाही तो पापी केवळ कुलाच्या क्षयासाठीच जन्माला आलेला असतो. २६) असो भगवंताची प्राप्ती करून न घेता जो प्रापंचिक उपाधींचा शीण करतो त्या मूर्खाचे तोंडदेखील पाहू नये. २७) भल्या माणसाने परमार्थाला लागावे, देहाचे सार्थक करावे आणि हरीभक्ती करून पूर्वजांचाही उद्धार करावा. (परमार्थाने केवळ स्वतःचाच नव्हे तर पूर्वजांचाही उद्धार होतो असा त्याचा थोर महिमा आहे.)

द. १३-७ प्रत्यय विवरण

विवेक आणि प्रत्यय यांची महति या समासात व्यक्त झाली असून 'विवेकाचे फळ ते सुख ॥' हा त्रिकालबाधित सिद्धांतही यात मांडला आहे.

१) निर्मळ, निश्चल व निराभास असणाऱ्या ब्रह्माला आकाशाचा दृष्टान्त दिला जातो. आकाश म्हणजे अवकाश किंवा पसरलेली पोकळी. २) आधी पोकळी असते मग त्यात पदार्थाचे अस्तित्त्व प्रगट होणे हे म्हणजे योग्य आहे. कारण त्याचा प्रत्यय येतो. प्रत्यय येत नसेल ते व्यर्थ होय. ३) ब्रह्म हे (आकाशाप्रमाणे) निश्चल आणि अंतरात्मा हा चंचल आहे. यात आत्म्याला वायूचा दृष्टान्त आहे. आकाशात वायू तसा ब्रह्मामध्ये अंतरात्मा आहे. (या समासामध्ये आत्मा हा शब्द अंतरात्मा या संदर्भामध्ये आहे. १२ व १३ व्या ओव्यात 'अंतरात्मा निर्गुणी संचरे । अध्यात्मश्रवणे ॥' असा स्पष्ट उल्लेख आहे.) ४) घटाकाश हा दृष्टान्त ब्रह्माला देतात. (घड्यातील आकाश हे जरी घड्याची हालचाल केली तर निश्चल रहाते) ब्रह्म आकाशासारखे निश्चल आहे. समजा घटामध्ये पाणी भरले तर त्यामध्ये आकाशाचे प्रतिबिंब पडते. आता जर घटाची हालचाल केली तर आकाशाचे प्रतिबिंब चंचळ आहे असे वाटते. जाणीवरूप अंतरात्मा त्या प्रतिबिंबाप्रमाणे चंचल आहे. या प्रतिबिंबाचा (म्हणजे अंतरात्म्याचा दृष्टान्त समजून घ्यावा) ब्रह्म हे निश्चळ तर अंतरात्मा चंचळ कसा हे या दृष्टान्तावरून समजेल. घटातील पाण्याच्या उपाधीमुळे तो चंचल भासतो. त्या दोघांच्या अर्थाचा विचार केला तर दोहोत भेद आहे. ५) जेवढे काही उत्पन्न झाले त्याचे नाव भूत. ते नंतर नाहीसे झाले. याप्रमाणे जे झाले व निमाले त्याला चंचळ असे समजावे. ६) अविद्या व तिने निर्माण केलेले कार्य हे जड आहे. अंतरात्मा चंचळ आहे. (यासंबंधी एक दृष्टान्त दिला आहे तो असा) कापूर जड अविद्या आणि अग्नि चंचळ आत्मा आहे. कापूर पेटतो तेव्हा कापूर व अग्नि दोन्ही जळून विझून जातात. त्याचा अर्थ अविद्या नाहिशी होते आणि चंचळ हे निश्चळात विलीन होते. अंतरात्मा हा निश्चळ ब्रह्मात विलीन होतो. ७) ब्रह्म हे आकाशाप्रमाणे निश्चळ जातीचे आहे तर अंतरात्मा हा वायूप्रमाणे

चंचळ जातीचे आहे हे खरे की खोटे याची परीक्षा ज्ञाते परीक्षकच करून प्रत्यय घेतात. ८) जड (अविद्याजन्य) अनेक असून आत्मा एक आहे. (जसे अनेक घटात घटाकाश एकच आहे पण आकाशाची चंचळ प्रतिबिंबे अनेक आहेत) असे जाणणे यालाच आत्मानात्मविवेक म्हणतात. यामध्ये आत्मा (अंतरात्मा) जगाचे व्यवहार चालवितो. (जगाला वर्तवितो) म्हणून त्यास जगन्नायक म्हणावे. ९) जड हे अनात्मा असून त्याला चेतना देतो तो अंतरात्मा होय. सर्व जडामध्ये राहून त्याना चेतना देतो तो सर्वात्मा होय. (तथापि) अंतरात्मा व सर्वात्मा जरी झाले तरी ते चंचळच असतात. ते निश्चळ परब्रह्म नव्हेत. (ब्रह्म हे एकमेव आदिअंती निश्चळ असे रहाते) १०) ते परब्रह्म मात्र निश्चळ असून त्याच्या ठिकाणी दृष्यभास नाही. निर्मळ ब्रह्म हे भ्रमशून्य असते ते जसेच्या तसेच राहाते. ११) प्रथम आत्मानात्म विचार खूप करावा. (अनात्मा व अंतरात्मा यांचा प्रथम विवेक करून साधकाने अंतरात्म्यापर्यंत विवेकाने पोहोचावे) त्यानंतर सार व असार विचार करावा या विचाराने दृष्य प्रकृतीचा निरास होतो. [१२] सारासार विचाराने प्रकृतीचा संहार झाला म्हणजे दृष्य विश्व अगदी जागच्या जागी असूनसुद्धा साधकाच्या दृष्टीने ते नाहिसे झाल्याप्रमाणे होते. म्हणजेच विवेकाने त्याचा प्रलय साधतो. आणि अंतरात्मा हा निर्गुण परब्रह्मामध्ये प्रवेश करतो. (चंचळ अंतरात्मा निश्चळ ब्रह्मामध्ये विलीन होतो.) केवळ अध्यात्मश्रवणामुळे वर दिलेल्या प्रक्रिया घडतात] (अ) प्रकृतीचा संहार होऊन दृष्य सृष्टी अंतर्धान पावणे. (ब) अंतरात्म्याचा निर्गुणात प्रवेश, या विवेक-प्रलयाच्या खुणा अध्यात्मश्रवणाच्या साधनेमुळे घडतात, ही तिची महति होय.] १३) अर्थाशी तदाकार होण्याची क्रिया विवेकामुळेच घडते. अध्यात्मनिरुपणाचा अर्थ आकलनात येण्यासाठी विवेक आवश्यक आहे. सूक्ष्म परब्रह्माकडे जाण्याचा चढता अर्थ अंतःकरणात प्रकाशित झाला तर अंतरात्मा त्या मार्गाने सूक्ष्माकडे जातो व स्वतः सूक्ष्म बनतो. पण जर सूक्ष्माकडे न जाता स्थूलाकडे जाण्याची दिशा लागली तर उतरत्या दिशेने जमिनीकडे म्हणजे जन्ममृत्यूच्या जगाकडे पोहोचतो. १४) थोडक्यात म्हणजे अर्थ जसा चढता अगर उतरता समजेल त्याप्रमाणे तो तो परब्रह्माकडे किंवा अधोगतीला न्यावा तिकडे जातो आणि चुकीच्या तर्कामुळे संशयग्रस्तही होतो. १५) निःसंदेह अर्थ चालला तर तो निःसंशय होतो आणि संशयाचा अर्थ असला तर संदेहात पडतो. (तात्पर्य : अध्यात्मिक ग्रंथाचा अर्थ विवेकशक्तीच्या बळावर ग्रहण केला तरच आपल्याला प्रगति करून घेता येते) १६) नऊ रसाने ओथंबलेले रसाळ विवेचन असेल तर श्रोते तद्रूप होऊन ऐकतात. चावटपणाचेच व्याख्यान झाले तर श्रोते चावट होतात. १७) सरड्याचे रंग ज्याप्रमाणे संगतीप्रमाणे बदलतात तसेच माणसाच्या अंतरात्म्याचे आहे. म्हणून (सावधगिरीने) माणसाने उत्तम मार्ग शोधावा आणि त्याप्रमाणे वाटचाल करावी. (स्वसंरक्षणासाठी सरड्याला पर्यावरणाप्रमाणे रंग बदलता येतात त्यामुळे त्याची शिकार सहजी होत नाही.) १८) उत्तम पक्वान्नाचे वर्णन ऐकून मन अन्नाकार होते, स्त्रियांच्या सौंदर्याचे वर्णन ऐकून त्यातही मन तल्लीन होते. (लावणी व पोवाडे याबद्दल महाराष्ट्रातील श्रोत्यांची आवड सुप्रसिद्ध आहे.) १९) असे वर्णन कशाकशाचे म्हणून सांगावे. पण हे असे होते किंवा नाही हे आपल्या मनाशीच विचाराने ठरवावे. २०) आपण जे जे पाहातो आणि ऐकतो ते चित्रामध्ये दृढ होऊन बसते पण विवेकी माणसाने परीक्षण करून कोणते हितकर व अहितकर हे ठरवावे. २१) आणि म्हणून हित होण्यासाठी अन्य

सर्व सोडून घ्यावे व निश्चळ देवाचा शोध घ्यावा. असे केले तरच काही मर्म ध्यानात येईल. (विवेक आणि संयम यांची महती यासाठीच आहे.) (२२) देवाने अनेक (विषयजनित) सुखे निर्माण केली आहेत. पण त्यांच्यामागे धावणारे लोक त्या (सुखनिर्मात्या) देवाला विसरतात. आणि जन्मभर चुकाच करीत जीवन जगतात. (२३) 'सर्व धर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।' सर्व सोडून देऊन माझा शोध घ्या अशा अर्थी भगवंताने (गीतेत) सांगितले आहे. पण लोकांनी देवाचे हे सांगणे अमान्य केले आहे. (२४) म्हणूनच ते नाना दुःखे भोगतात आणि सर्वकाळ दुःखी असतात. मनात मात्र सुखाची इच्छा करतात. पण ते त्यांना कसे मिळणार? (२५) जो मूर्तिमंत सुखस्वरूप आहे त्या देवाला वेडी माणसे चुकतात आणि सुखाचा जप करीत दुःखे भोगीत मरुन जातात. (२६) शहाण्याने तरी असे करू नये. ज्या कृतीने सुख मिळेल असेच करावे. ब्रह्मांडाच्याही पलीकडील (दृष्य ओलांडून) देवाला शोधावे. (२७) मुख्य देवा (परब्रह्मा)चा शोध लागला म्हणजे सुखाला काय तोटा? पण जे लोक या विवेकाचा त्याग करतात ते वेडेच आहेत! (२८) अविवेकामुळे दुःख प्राप्त होते आणि विवेकामुळे सुखप्राप्ती होते यातून आपणाला जे आवडेल ते अवश्य केले पाहिजे. (२९) जो खरा कर्ता आहे त्याला ओळखणे याला विवेक हे नाव आहे. विवेकाचा त्याग करावा आणि परम दुःखी व्हावे (विवेक सोडला तर दुःख प्राप्त होते) (३०) आता हे बोलणे पुरे झाले. तात्पर्य मुख्य कर्त्याला ओळखणे यातच आपले कल्याण आहे ही गोष्ट शहाण्या माणसाने जाणून कल्याण साधण्यात चूक करू नये.

द. १९-७ यत्ननिरूपण

१) भगवंताची कथा मोठ्या थाटात करावी आणि त्याचबरोबर निरूपणसुद्धा करावे. त्यात कशाचेही न्यून पडू देऊ नये. (दोहोंमध्ये परिपूर्णता असावी) २) कथा/निरूपण करणारा कोठे घसरला तर ते जाणकारांना समजते. अज्ञानी श्रोते उगीच टकमका पहात बसतात. ३) श्रोत्यांच्या प्रश्नाला उत्तर देताना विलंब लागला म्हणजे श्रोत्यांना वक्त्याचा थिटेपणा कळून येतो. त्यामुळे त्याचे महत्त्व निघून जाते. ४) वक्त्याला राग आला तरी श्रोत्याचे मन दुखवू नये (रागात काही तरी दुरुत्तरे न करता) थोडेसे बोलून त्याचे समाधान करावे. प्रत्येक माणसाचे चित्त आकर्षित करावे. ५) श्रोत्यांचे बोलणे सहन न झाल्याने क्रोधाने चिणचिण केली तर तेथे तामसवृत्तीचे प्रदर्शन घडते. आणि वक्त्यावरील प्रेम उडून जाते. ६) आपणावर कोण प्रसन्न आहेत व कोणाचा मनोभंग झाला आहे याबद्दल क्षणोक्षणी विचार केला पाहिजे. (लोकसंग्रह करणाऱ्यांसाठी हे बहुमोल सूत्र सांगितले आहे) ७) शिष्य भलत्या शंकांच्या आडरानात शिरतो. त्याच्या मनात विकल्प असतो. आणि गुरु त्याची समजूत घालण्यासाठी आर्जवी वृत्तीने मागे धावतो असे घडले तर गुरु आणि शिष्य दोघेही संदेहाच्या जाळ्यात अडकलेले किंवा विकल्पीच राहातात. (८) जो महंत आशाळभूत, आचारहीन व चातुर्यहीन आहे त्याच्या गुरुपणाची फजिती होते. पण तो महंतीची उठाठेव चालूच ठेवतो) ९) अशा प्रकारचे महंत ज्ञानाने थिटे पडतात. त्यामुळे त्यांना दुःखही सोसावे लागते. अशांच्या संगतीमध्ये लोकांना (ज्ञानाचा बोध न झाल्याने) सुख समाधान कसे मिळणार? १०) याउलट महंत असा असावा की (ज्ञानामुळे) सर्वत्र त्याची कीर्ती पसरवी. सगळ्या लोकांना त्याच्याबद्दल प्रेमादरभाव निर्माण होऊन आवड उत्पन्न व्हावी. लोकांना संतुष्ट ठेवून त्याने सर्वकाही करावे. ११) ईश्वरानुसंधानाच्या वरच्या

पातळीवर त्याने रहावे व लोकांचे निरीक्षण तेथून करावे. कोणाच्या मागे काहीही मागण्याचा तगादा त्याने करू नये. (आशाबद्धता असू नये) १२) जिकडे जग तिकडे जगन्नायक हे तत्त्व त्याला ठावूक असावे. हा विचार समजून विवेकी महंताने लोक सांभाळले पाहिजेत. १३) (दिसणारा प्रत्येक मनुष्य वाईट आहे असे महंताला वाटणे योग्य नव्हे. सर्व लोकच जर वाईट असतील तर आपण एकटेच तेवढे भले आहोत हे तरी कशावरून समजावयाचे?) १४) (लोकांवर रुष्ट होऊन) ओसाड प्रदेशात जाऊन काय करणार तेथे काय पहाणार? लोकांना सोडून जाता येत नसते. आपला तऱ्हेवाईकपणा सोडून देऊन थोडे पडते घ्यावे (पण लोकसंग्रहासाठी त्यांना राजी राखावे) १५) म्हणून ज्याला लोकांबरोबर वागता येत नाही त्यानी महंतीच करू नये. त्याने परमार्थ साधण्याचा उपाय म्हणून श्रवण तेवढे करून रहावे. १६) आपणास जर नीट पोहोता येत नसे तर आपल्या कासेला धरण्यास सांगून लोकांना बुडविण्याचे कार्य तरी करू नये. यामुळे परस्परातील गोडी निघून जाऊन गैरसमज पसरतो. १७) अध्यात्मिक साधनेची पूर्ण तयारी झाली असेल तरच प्रगट व्हावे नाही तर झाकलेल्या स्थितीतच रहावे. लोकांपुढे प्रगट होऊन मग फजितीने अपकीर्ती करून घ्यावी हे योग्य नाही. १८) ज्याला मंद व हळूहळू चालणारा घोडा चालविण्याचेच साधते तर त्याला चपळ घोडा चालविता येणार नाही. अरबी घोड्यावर स्वार होणारा तसाच बळकट असावा लागतो. १९) ही सारी धकाधकीची कामे असून तीक्ष्ण बुद्धीने मर्म ओळखूनच ती करावी लागतात. नुसत्या भाबड्या श्रद्धेच्या बळावर ती सहजी करता येत नाहीत. २०) शेत केले पण त्याचे धान्य बाजारात वाहून नेले नाही, जवाहिर व्यापाऱ्याचा धंदा काढला पण त्यासाठी भ्रमंती केली नाही, शिष्य समुदाय मिळविला पण अंतर्यामी त्यांची ओळख ठेवून ते सांभाळले नाही तर महंती अयशस्वी ठरते. २१) लोकांमध्ये जर महंताबद्दलचे प्रेम एकसारखे वाढते राहिले तरच त्याचा परमार्थ पंथ वाढतो. लोकांशी चीडचीड केली तर लोकांना त्याच्याबद्दल तिरस्कार निर्माण होतो. २२) ज्या महंताचे लोकांशी पटत नाही व लोकांचे त्याला मानवत नाही तेथे सर्व संशय व गैरसमजाचा गजबजाट होतो. मग तेथे दोघांनाही समाधान कसे वाटणार? २३) जेथे महंताची साधना बिघडलेली असते आणि जमा झालेले लोक लबाड असतात तेथे विवेकाला स्थानच रहात नाही. अविवेकाचे प्राबल्य असेल तेथे राहाणेच अयोग्य! २४) पुष्कळ दिवस कष्ट करून लोकसंग्रह केला पण तो फुकटच गेला. आपणाला जर असा प्रकार होऊन महंतीची उपाधी पेलता येत नसेल ती कशाला करावी? २५) सुरळीत चालला तरच तो व्याप असतो नाहीतर सारा संतापच ठरतो. प्रत्येक क्षणाला (संघर्षामुळे, कोपामुळे) विघ्ने येतील ती किती म्हणून सांगावी? २६) समुदायातील मूर्ख माणसे मूर्खपणाने वागून घसरतात आणि जाणती माणसे अहंकाराने कलह माजवितात आणि (मधल्यामध्ये महंत सापडून) दोन्ही बाजूने फजिती होते. २७) ज्याला कार्याचा व्याप आटोपत नाही आणि त्याविना स्वस्थही बसवत नाही अशा माणसास काय म्हणावे? (वास्तविक अशा व्यक्तीने लोकांच्या कच्छपीच लागू नये) २८) नासक्या किंवा बिघडलेल्या उपाधीला सोडून द्यावे. (ईश्वरानुसंधानात) जीवनाचे सार्थक करावे व कोठे तरी परिभ्रमण करीत काळ कंठावा. २९) जो महंत देशात परिभ्रमण करीत नाही (एके जागीच बसून राहतो) तसेच दुसऱ्याचे सुखासाठी झिजत नाही त्याला संशयाच्या अनेक यातना देहबुद्धीमुळे भोगाव्या लागतात. ३०) आता हे सगळे बरे-वाईट

होणे आपल्यावरच अवलंबून आहे म्हणून आपणच आपल्या मनात याबद्दल विचार करावा आणि स्वहितकर किंवा योग्य अशी वर्तणूक करावी.

(महंताना शहाणे करून त्यांना नाना देशी पाठविण्याचा मोठाच साक्षेप श्रीसमर्थानी केला. या समासामध्ये महंताना कशा प्रकारची शिकवण त्यांनी दिली होती ते समजून येते. स्वयंमूल्यमापनाची सूत्रे येथे शिष्यवर्गाला सांगितली आहेत. आजच्या काळातही अध्यात्मक्षेत्रातील समाजसेवकांना ती उपयुक्त ठरतील.)

स्वाध्याय ९ वा

द. १२-४ विवेकवैराग्यनिरूपण

१) एखाद्याला मोठे भाग्य प्राप्त होते पण त्याचा उपभोग घेण्याचे ज्ञान जर नसेल तर ते भाग्य व्यर्थ जाते. त्याप्रमाणे वैराग्य हे जरी भाग्यच असले तरी विवेकाच्या अभावी ते व्यर्थच होय. २) (घरामध्ये काही कुरबुरी मुले) आदळआपट झाली प्रपंचात दुःख किंवा कष्ट प्राप्त झाले किंवा दुसऱ्यांच्या दुःखांच्या किंवा कष्टांच्या हकीगती ऐकल्या किंवा प्रसंग पाहिले तरी माणसाला वैराग्य येऊ शकते. ३) प्रपंचातील ओढाताणी (काही वेळा मानसिक, शारीरिक किंवा आर्थिक) अनेक असतात. नाना प्रकारची संकटे आणि अडचणी येतात. त्यामुळेही वैतागून मनुष्य घर सोडून देतो. देशांतराला जातो. ४) एखादा रोगी रोगाच्या तावडीतून सुटून बरा व्हावा त्याप्रमाणे प्रपंचत्यागी मनुष्य चिंतेपासून सुटतो, पराधीनपणातून दूर जातो आणि दुःखातून मुक्त होतो. ५) तथापि त्याने एखाद्या भटक्या जनावराप्रमाणे मोकाट, नष्ट, भ्रष्टाचारी आणि चावट होता कामा नये. ६) अंगी विवेक नसताना जर वैराग्य धारण केले तर अविवेकामुळे अनर्थ घडतो आणि प्रपंच किंवा परमार्थ यापैकी काहीच साधत नाही. (विवेकाने केलेला प्रपंचत्याग आणि वैतागाच्या भरामध्ये केलेला गृहत्याग यात जमीन अस्मानाचे अंतर आहे) ७) धड प्रपंचही नाही व परमार्थही नाही. यामुळे जीवनच व्यर्थ जाते. असा अनर्थ अविवेकामुळे घडतो. ८) एखादा मनुष्य व्यर्थ ज्ञानाची बतावणी करतो. पण त्या ज्ञानाला जर वैराग्याची जोड नसेल ते ज्ञान म्हणजे फुकटची बडबडच होय. तुरुंगात अडकलेल्या कैद्याने पराक्रमाच्या गोष्टी कराव्यात तसेच हे घडते. ९) वैराग्याशिवाय असलेले ज्ञान उगीचच प्रौढीचे (अभिमानाचे) कारण असते. लोभ आणि दांभिकपणा अशा माणसास घोळसून कासावीस करतात. १०) एखादे कुत्रे बांधून ठेवले तरी ते भुंकते तसा हा मनुष्य दुसऱ्याचे यश व उत्कर्ष पाहून व स्वार्थासाठी चरफडत असतो. (दुसऱ्यांचा उत्कर्ष अहंभावामुळे त्याला सहन होत नाही) ११) म्हणून विवेक आणि वैराग्य हे एकएकटेच असतील (त्यांची युती नसेल) तर उगीच शोक मात्र वाढतो. आता विवेकासह वैराग्य असेल तर कसे घडते ते ऐका. १२) विवेकामुळे माणसाचा 'मी'पणा सुटतो आणि वैराग्यामुळे प्रपंचाचे प्रेम कमी होते. अशा प्रकारे अंतर्बाह्य निःसंग असा योगी निर्माण होतो. १३) असा महंत जसे बोलतो तसेच त्याचे आचरण असते. त्याची जीवनपद्धती पाहून शुद्धाचरणी

सज्जन संतुष्ट होतात. १४) वैराग्यामुळे अंगी निस्पृहता येते की त्रैलोक्याबद्दलसुद्धा आस्था तेथे आढळत नाही. विवेकाची चरमसीमा, अथक प्रयत्न आणि निःसीम अशी धारणशक्ती प्राप्त होते. १५) त्याने केलेले कीर्तन तालबद्ध, तानमान संभाळून केलेले असल्यामुळे अत्यंत रसाळ होते. अंतःकरणापासून तो भगवंताचे प्रेमळ भजन करतो. १६) त्याची ती वाणी ऐकून श्रोत्याला सन्मार्ग लागतो. कारण त्याच्यातील विवेकशक्ती जागृत असते. तो स्वानुभवाच्या आधारेच बोलत असल्याने वक्तृत्वाच्या भरामध्ये साधनमार्ग सुटत नाही. १७) सन्मार्ग धरून तो लोकांपुढे उभा राहिल्यामुळे जनता जनार्दन त्याच्यावर संतुष्ट होतो हे खरे असले तरी प्रसंग कसा आहे हे त्याने जाणले पाहिजे. (प्रसंगवेळ पाहून वागण्याचे भान त्याने राखले पाहिजे) १८) जळजळीत वैराग्य व स्वानुभवाचे ब्रह्मज्ञान त्याच्यापाशी असावे. स्नानसंध्या व भगवंतांचे भजन हे पुण्यमार्गाचे आचरण त्याने सांभाळले पाहिजे. १९) विवेकयुक्त वैराग्य जेथे असते तेथेच हे आढळते. विवेकाविना वैराग्य हे वेडपट किंवा दुराग्रही असते. नुसते शाब्दिक ज्ञान लोकांना आपोआपच कंटाळवाणे वाटू लागते. २०) विवेक आणि वैराग्य यांची युती असणे हे मोठ्या भाग्याचे लक्षण आहे. खरे साधू असतात त्यांना हे ठावूक असते, असे रामदास म्हणतात.

(अध्यात्मिक क्षेत्रामध्ये मार्गदर्शनाखाली विवेकयुक्त वैराग्य असेल त्यानाच मार्गदर्शनाचा खरा अधिकार असतो हे रामदास येथे बजावून सांगत आहेत. नैमित्तिक कारणाने येणारे वैराग्य तकलादू असते. अशा लोकांचे अध्यात्मिक क्षेत्रातील मार्गदर्शन धोकादायी ठरते. तो धोका लोकांनी ओळखला पाहिजे.)

द. १२-५ आत्मनिवेदन

या समासात प्रारंभी लेखनक्रियेबद्दल मूलभूत विचार मांडला आहे.

१) वेड्यावाकड्या रेषातूनच अक्षरे तयार होतात. पुढे त्या अक्षरातून शब्द तयार होतात. अनेक शब्द लिहून श्लोक, गद्य, प्रबंध (लिहून) होतात. २) वेद, शास्त्रे, पुराणे, नाना प्रकारची काव्ये, निरुपणे असे नाना ग्रंथांचे पुष्कळ भेद होतात. ते सर्व सांगणे शक्य नाही. ३) अनेक ऋषींची अनेक मते आहेत. त्यांचीही संख्या बरीच आहे. अनेक भाषा आहेत. त्यांच्या लिप्याही आहेत. त्यामुळे ग्रंथांना वाण नाही. जेथे तेथे भरपूर ग्रंथ आहेत. ४) ऋग्वेदातील अध्यायांचे पोटभेद (वर्ग), (ऋग्वेदमंत्र) ऋचा, (उपनिषदे) श्रुती, स्मृती (आधेय) अध्याय, सर्ग, साधक (चंपुकाव्याचे भाग), प्रसंग, माने, समास (पोथ्यामधील प्रकरणे), पोथी अशी ग्रंथभेदांची नावे आहेत. ५) नाना पदे, श्लोक, वीर व कडक (हिंदुस्थानी भाषेतील छंद) साक्या, दोहे अशी अनेक नावे आहेत. ६) डफगाणे, ढोलग्याचे गाणे, दिंडी गाणे, कथेतील गाणे इत्यादि गायनप्रकार आहेत. अनेक (जसने) आडकथा अनेक खेळ, असे गाण्यांचे प्रकार आहेत. ७) ध्वनि, घोष, नाद व रेखा हे चारी वाणीत असणारे भेद आहेत. वैखरीमध्येही चार भेद आहेत ते ऐका. ८) जाणिवेचे मूळ स्फुरण जेथे होते ती परावाचा केवळ स्फूर्तिरूप आहे. पश्यन्ती ही ध्वनिरूप, मध्यमा नादरूप आणि वैखरी ही शब्दरूप आहे. वैखरीतून अनेक शब्द उत्पन्न होतात. प्रत्यक्ष प्रगट होतात. ९) अकार, उकार, मकार या तीन मात्रा व चंद्रबिंदू ही अर्धीमात्रा मिळून साडेतीन मात्रा (म्हणजे ॐ) व त्यापासून पुढे 'अ' पासून 'ज्ञ' पर्यंत बावन्न

वर्ण निर्माण झाले. (यात १६ स्वर आणि ३६ व्यंजने आहेत.) १०) त्या वर्णांपासून नादभेद, रागज्ञान, नर्तनभेद, तानमान (ताल व तान यांचे ज्ञान), अर्थभेद आणि तत्त्वज्ञानाचे विविध विचार हे सारे प्रगट झाले. (शब्दांच्या मूलभूत सहाय्यातूनच यांची निर्मिती झाली हे विसरता येत नाही.) ११) सर्व तत्त्वांमध्ये मुख्य तत्त्व शुद्धतत्त्व असून त्यालाच अर्धमात्रा, महत्त्व किंवा मूळमाया असे म्हणतात. (साडेतीन मात्रांचा 'ॐ' त्यामध्ये अकार तमोगुण, उकार रजोगुण, मकार सत्त्वगुण असून यात मुख्य तत्त्व अर्धमात्रा हा शुद्ध सत्त्वगुण असून त्यालाच मूळमाया अशी संज्ञा आहे.) १२) पिंड व ब्रह्मांड यांचे प्रत्येकी चार देह असून त्यांची एकत्रित संख्या आठ होते. पिंडाचे स्थूल, सूक्ष्म, कारण (अज्ञान) आणि महाकारण (ज्ञान) हे चार देह आहेत तर ब्रह्मांडाचे विराट, हिरण्यगर्भ, अव्याकृत आणि मूळप्रकृती हे चार देह आहेत. हे देह नाना तत्त्वांचे बनले आहेत. (त्रिगुण आणि पंचमहाभूते ही अष्टधाप्रकृती ही मुख्य तत्त्वे आहेत) अष्टधा प्रकृतीमध्ये जाणीवरूप वायु असतो. तो चांचल्य स्वभावामुळे विराम पावतो. १३) वायु नसताना आकाश एकजिनसी केवळपणाने भासमान होते तसेच परब्रह्मही घनदाट भासते. पिंडब्रह्मांडाच्या अष्टदेहांचे निरसन झाल्यावर परब्रह्म तेवढे उरते हा अनुभव घ्यावा. (द. १० स. ५ यांचा संदर्भ येथे आहे) १४) पिंड ब्रह्मांड यांची उभारणी व संहारणी (किंवा मूळमायेपासून स्थूल देहापर्यंत अष्टदेह यांचा विचार करून उलट दिशेने त्यांचा निरास करून) यांच्या व्यतिरिक्त जे शिल्लक उरते ते विमलब्रह्म होय. (द. २०-१० याचा संदर्भ) १५) दृष्य पदार्थ पंचभूतात्मक असल्याने ते जड मानले जातात. अंतरात्मा हा चंचल आहे; आणि त्याही पलीकडे निश्चल, शाश्वत असे विमलब्रह्म आहे. यांच्या तिहींच्या संबंधात विवरण करून विमलब्रह्मात तद्रूप व्हावे. (याच आत्मनिवेदनाचे चढते तीन प्रकार आहेत. त्यांची कल्पना पुढे दिली आहे.) १६) प्रकार १ ला जडआत्मनिवेदन - काया, वाचा, मनेकरून साऱ्या पदार्थांसह मी सर्वस्वी देवाचा आहे अशी भावना ठेवून जगणे म्हणजे जड आत्मनिवेदन आहे. १७ व १८) प्रकार २ चंचल आत्मनिवेदन - अंतरात्मा हा दृष्य विश्वाची चालकशक्ती आहे. सर्व प्राणीमात्र त्याचे अंश आहेत. तो अंतरात्माच सर्व सत्तारूप आहे. त्यामुळे आपणास म्हणजे 'मी'पणा बाळगण्यास जागाच नाही. देव हाच कर्ता करविता असल्याने आपण स्वतंत्रपणे कोठेच नसतो असे चंचल आत्मनिवेदनाचे लक्षण सांगितले आहे. (आपल्या कर्तेपणाची भावना मुळीच न ठेवता जगणे हा भावार्थ) १९) प्रकार ३ रा निश्चल निवेदन - चंचल हे स्वप्नाप्रमाणेच क्षणिक असते. त्यामुळे ते अशाश्वत असते. निश्चल देव हा शाश्वत असून निराकार आहे. निश्चल आत्मनिवेदनाचा विचार असा आहे. २०) चंचल मुळातच जर मिथ्या आहे तर तेथे 'मी'पणाने वावरणारा चंचल जीव असणे संभवतच नाही. म्हणून मी व माझे काहीच नाही. फक्त केवळ निश्चल परब्रह्म आहे. माझ्या ठिकाणी चंचलाला ठावच नाही. अशा प्रकारचा अनुभव घेणे हे निश्चल आत्मनिवेदन समजावे. (हे दृष्य विश्व चंचल आहे असे शास्त्रात म्हटले जाते. ते वास्तविक झालेलेच नाही. फक्त परब्रह्म तेवढेच सत्य आहे अशा अजातवादाच्या पक्क्या जाणिवेत राहाणे हे निश्चल आत्मनिवेदन होय.) (२१) विचार करता करता तर्क निघतो आणि समजता समजता समजून पटते. अंतरी निश्चल ब्रह्माकार होताच आपली वाचा मौन धारण करते. (परब्रह्माचे सत्यस्वरूप शोधण्याचा यत्न सुरू केल्यावर प्रथम थोडीशी कल्पना आली. त्या कल्पनेबद्दल सूक्ष्म विचार सुरू

केल्यावर हळूहळू त्याच्या स्वरुपाचे प्रथम थोडेसे आकलन झाले. परंतु नंतर अधिक विचारानंतर त्याचा साक्षात अनुभव आला तेव्हा मात्र मनाची चंचलता संपली. मनःशांती प्राप्त होऊन बोलणेच कुंठले! हा या ओवीचा भावार्थ)

द. १३-१ आत्मानात्मविवेक

१) साधकाने आत्मा कोण आणि अनात्मा कोण याचे नीट मनन करावे आणि असे केल्यावर ते अंतःकरणामध्ये दृढ धरावे. २) आत्मा कोण व अनात्मा कोण याचे विवरण आता येथे करित आहे. ते निरुपण सावधपणे ऐकावे. ३) चार खार्णींच्या (अंडज, स्वेदज, जारद, उद्भिज) व चार वाणींच्या (परा, पश्यंती, मध्यमा, वैखरी) मिळून ८४ लक्ष जीवयोनी आहेत. अशी संख्या पुराणात सांगितली आहे, व ते वर्णन प्रचलित आहे. ४) सृष्टीमध्ये नाना प्रकारची शरीरे दिसतात त्यांच्यामध्ये आत्मा कोणता (व तो कोणते कार्य करतो) हे निश्चयपूर्वक शोधून काढावे. शरीराला जिवंत ठेवणारी, इंद्रियांना चेतना देणारी, मनाच्या व्यापारांना प्रेरणा देणारी बुद्धील विचार करावयास प्रवृत्त करणारी, आणि जीवपणाने नाना सुखदुःखे भोगणारी, उद्वेग, चिंता, माया, ममता अनुभवणारी जी मुख्य चिक्कला तो आत्मा होय. ५) (तो आत्मा) देहात राहून डोळ्यांनी पाहातो कानांनी ऐकतो आणि जिभेने पदार्थाची चव प्रत्यक्षपणे घेतो. (याच्या पुढील ओव्यांमध्ये शरीराला जिवंत ठेवून, इंद्रियांना चेतना देणारा, विचाराला प्रवृत्त करणारा आत्मा कोणते कार्य करित असतो त्याचे समर्पक वर्णन केले आहे. तोच आत्मा पिंडामध्ये जीव व ब्रह्मांडामध्ये शिव म्हणून ओळखला जातो.) ६) तो नाकाने वास घेतो, सर्व शरीराला झालेला स्पर्श जाणतो, शब्दाचा अर्थ जाणून घेतो आणि वाचेने शब्द बोलतो. ७) तो आत्मा सावध आणि चंचळ असतो तो एकटाच इंद्रियांच्या सहाय्याने शरीराची सर्व चळवळ चालवितो. (आत्म्याच्या सत्तेवरच शरीराचे सारे व्यवहार चालतात) ८) तो पायांनी चालवितो, हात हालवितो, तो भुवयांची हालचाल करतो, डोळे झाकतो, संकेत चिन्हाने मनातील विचार व्यक्त करतो. ९) धीटपणा करतो, लजवितो, खाजवितो, खोकण्यास, थुंकावयास लावतो, अन्नसेवन केल्यावर पाणी पिण्यास प्रवृत्त करतो तो आत्माच. १०) तो आत्मा, मळमूत्र विसर्जन करवितो, शरीराचा तोल सावरून धरतो, प्रवृत्ती व निवृत्ती यांचे विवरण करतो. ११) ऐकतो, पाहातो, हुंगतो, चाखतो (चव घेतो), अनेक प्रकाराने पदार्थांचे गुणधर्म ओळखतो. आनंदी होतो किंवा धास्ती घेतो तो आत्माच होय. १२) आनंद, विनोद, उद्वेग, चिंता यांचे अनुभव घेतो. स्वतःची छायाच असणाऱ्या देहाबद्दल भ्रमाने ममता धरतो. वरील विकारांशी अत्यंत आपुलकीने एकत्व पावून नाना प्रकारच्या व्यथांचा धारक बनतो तोच आत्मा. १३) दृष्य पदार्थांची आवड धरतो, लोकांमध्ये बरे किंवा वाईट कर्म करतो, स्वतः आप्तांचे रक्षण करतो व परक्यांना मारतो तो आत्माच असतो. १४) युद्ध सुरू झाले असता उभय बाजूंच्या शरीरात तोच वावरतो, आत्माच एकमेकांना पाडतो किंवा पडतो. १५) तो देहामध्ये येतो, देहातून जातो व देहात रहातो, तो हसतो, रडतो व पश्चात्ताप पावतो. आणि व्यापाप्रमाणे श्रीमंत किंवा भिकारी होतो. १६) आत्मा भिन्ना, बळकट, विद्वान किंवा मूर्ख होतो. न्यायी किंवा उद्धट होतो. १७) धैर्यशाली, उदार, चिक्कू, वेडा, शहाणा, उच्छृंखल, सहिष्णू असाही तो होतो. १८) सुविद्या किंवा कुविद्या या दोन्हीमध्ये आत्मा असतो. आनंदरुपाने तो सर्वत्र वावरतो. जेथे तेथे सर्वांमध्ये असतो

तो आत्मा. १९) निजतो, उठतो, बसतो, चालतो, धावतो, धाववितो, डोलतो, तोलतो, सगेसोयरे करतो तो आत्माच होय. २०) पोथी वाचतो, व अर्थ सांगतो, गाण्याला ताल धरतो किंवा गाऊ लागतो, नाहक वादविवाद करतो तो आत्माच. २१) देहामध्ये आत्मा नसेल तर चराचरांमध्ये ते प्रेतच आहे. देहाच्या संगतीने आत्माच सर्व काही करित असतो. २२) देहाशिवाय आत्मा किंवा आत्म्याशिवाय देह काहीच कामाचे नाही तो व्यर्थ असतो. म्हणून देह व आत्मा यांची युती करून सृष्टिव्यवहार करण्याचा उपाय आहे. (दोन्ही उपयुक्त होण्याचा युती हाच उपाय आहे) २३) देह हा अनित्य असून आत्मा नित्य (शाश्वत) आहे. हेच विवेकाने जाणणे म्हणजे नित्यानित्य विवेक होय. सर्व व्यवहार केवळ सूक्ष्म आत्मसत्तेवर चालतात हे ज्ञानी माणसे ओळखतात. २४) पिंडातील चार देह धारण करणारा आत्मा म्हणजे जीव तर ब्रह्मांडीय चार देह धारण करणारा तो आत्मा शिव (किंवा ईश्वर) होय (पिंडातील चार देह स्थूल, सूक्ष्म, कारण आणि महाकारण तर ब्रह्मांडाचे विराट, हिरण्यगर्भ, अव्याकृत व मूळ माया हे चार देह आहेत.) २५) तो ईश्वर (मूळ माया) त्रिगुणांच्या पलीकडे असून त्याला अर्धनारीनटेश्वर म्हणतात. तेथे काहीसे चंचळत्व मात्र प्रत्ययाला येते. (मूळ प्रकृती व मूळपुरुष) २७) मूळमायेपासून शेवटपर्यंत म्हणजे ब्रह्मादि देवापासून मुंगीपर्यंत जेवढे देहधारी आहेत त्या सर्वांच्या ठिकाणी (देह अनित्य, आत्मा नित्य) हा नित्यानित्य भेद ज्ञात्यांनी पहावा. २८) जड असते ते अनित्य आणि सूक्ष्म ते नित्य हा नियम आहे. त्याच्यामध्येही नित्य काय व अनित्य काय हे पुढे सांगितले आहे. २९) पिंडाचे चार देह ओलांडून पुढे ब्रह्मांडाचे तीन देह मागे टाकून चौथा देह जो मूळमाया तेथे नित्यानित्यविवेकाने प्रवृत्ति जाऊन बसली. ती वृत्ती त्या मूळमायेपासूनही सोडवून तेथे निवृत्ती कशी साधावी ते पुढे सांगतो. ३०) पिंडातील स्थूल, सूक्ष्म ओलांडून कारण व महाकारण देहानाही मागे टाकले आणि विवेकाने ब्रह्मांडातील विराट, हिरण्यगर्भ या दोन देहांचे खंडण विवेकाने केले. त्यानंतर अव्याकृत व मूळप्रकृती या ठिकाणी वृत्ती जाऊन बसली ती नाहिशी होण्यासाठी पुढील निरूपण ऐका. (वृत्तीचीही निवृत्ती होण्यासाठी त्याच्या पलीकडे जाण्यासाठी उपाय पुढील समासात सांगितला आहे.) ३१) याप्रमाणे आत्मानात्मविवेक सांगितला. त्यात अंतरात्मा चंचळरूप असल्याचा प्रत्यय आला. आता पुढल्या समासात सारासार विचार सांगितला आहे.

स्वाध्याय १० वा

द. १-४ सद्गुरुस्तवन

मानवी जीवनाला सार्थकता प्राप्त करून देणारे सद्गुरु कसे असतात त्याचे वर्णन करणारा अध्यात्मवाडमयाला ललामभूत होणारा हा समास आता आपण अभ्यासणार आहोत. जणू श्रीसमर्थाचे स्वरूप-वर्णनच यात आहे, असे श्रीसमर्थ सांप्रदायिकांना वाटते.

१) ब्रह्मस्वरूपाचे वर्णन करता येत नाही कारण ते मायेच्या कक्षेपलीकडील आहे. त्याप्रमाणेच सद्गुरुचेही वर्णन करणे शक्य नाही. ते स्वरूप माझ्यासारख्या अज्ञानाला कसे कळणार? ('गुरुः

साक्षात् परं ब्रह्म' त्यामुळे वर्णन करता येणे अशक्य हा भावार्थ) २) प्रत्यक्ष श्रुतीसुद्धा 'असे नव्हे, असे नव्हे' असे त्या स्वरुपाबद्दल म्हणतात. असे असताना माझ्यासारख्या मूर्खाला त्या स्वरुपाचे आकलन ते काय होणार? व मी ते शब्दात कसे सांगू शकणार? (श्रीसमर्थानी सामान्य माणसाची भूमिका येथे घेतली आहे) ३) म्हणून मला हा विचार न कळल्यामुळे दुरुनच त्या स्वरुपाला वंदन करून असे म्हणतो की "गुरुदेवा आपण मला भवसागराच्या पैलतीराला न्यावे." ४) सद्गुरुस्तुती करावी ही मला आशा होती पण ती दुराशा ठरली कारण ज्या मायेचा भरवसा धरून ही आशा केली तो भरवसाच चुकीचा ठरला. त्यामुळे 'सद्गुरु आता असाल तसे तुम्ही असा' याच शब्दात व्यक्त करतो. ५) (माया म्हणजे प्रत्यक्ष द्वैत पण असे असतानासुद्धा) मायेची मदत घेऊन आपली स्तुती करावी ही इच्छा धरली पण ती माया लाजून मागे सरली. (शब्द कुंठीत झाले) त्यामुळे मला काहीच करणे शक्य झाले नाही. ६) पण ज्याप्रमाणे मुख्य परमात्म्याचे स्वरुप मानवी बुद्धीला समजू शकत नसल्याने त्याची प्रतिमा करून पूजन केले जाते. त्याप्रमाणेच हे सद्गुरु, आपले स्वरुपाचा महिमा मायेच्या मदतीनेच वर्णन करण्याचा यत्न मी करीन. ७) आपली जशी भावना असेल त्याप्रमाणे देवाच्या मूर्ती निर्माण करून सामान्य मनुष्य त्याचे ध्यान करतो. त्याप्रमाणे आता शब्दांच्या माध्यमातून सद्गुरुचे स्तवन करतो. ८) हे सद्गुरुराजा, तू विश्वाला भरून उरणारा, विश्वाचे मूळ, मोक्षाची ध्वजा धारण केलेला परमपुरुष असून दीनबंधु आहेस. तुझा जयजयकार असो. ९) ज्याप्रमाणे सूर्यप्रकाशामुळे अंधार नाहिसा होतो त्याप्रमाणे न आवरणारी ही माया तुमच्या अभय देणाऱ्या हातामुळे विलय पावते. १०) सूर्यप्रकाशाने अंधार नष्ट होतो पण सूर्यास्त झाल्यावर पुन्हा अंधाराने ब्रह्मांड भरून जाते व रात्र होते. ११) पण आपण स्वामीराजा सूर्याप्रमाणे आहात असे नाही. आपण अज्ञानरुपी अंधाराला समूळ नष्ट करता. जन्म, मृत्यु यांचा ठावठिकाणाच राहात नाही. १२) परिसाच्या स्पर्शाने लोखंडाचे सोने होते असे म्हणतात. त्या सोन्याचे पुन्हा लोखंड कधीच होत नाही. जो सद्गुरुंचा दास त्यांच्या कृपेने मुक्त होतो त्याला देहेबुद्धीमुळे निर्माण होणारे संशय कधीच येत नाहीत. १३) एखादी नदी गंगेला जाऊन मिळते तेव्हा ती गंगारुपच होते. मग तिला गंगेपासून वेगळी करण्याचा कितीही यत्न केला तरी तो यशस्वी होणार नाही. १४) पण संगम होण्यापूर्वी त्या नदीला सामान्य नदी असेच लोक मानतात पण सद्गुरुची कृपा शिष्याला एकदा झाली की तो शिष्य स्वामीच होतो. १५) परिसाचा स्पर्श झाल्यावर लोखंडाचे सोने होते पण त्या सोन्याचा स्पर्श लोखंडाला झाला तर त्याचे काही सोन्यात रुपांतर होत नाही. परंतु सद्गुरुंचा जो शिष्य त्यांच्या कृपेला पात्र झालेला असतो तो अनेकांना ब्रह्मज्ञानाचा उपदेश करतो. (यावरून परिसाच्या दृष्टान्ताचा उणेपणा व्यक्त होतो.) १६) सद्गुरुच्या कृपेमुळे शिष्याला सद्गुरुपदाची प्राप्ती होते. पण सुवर्णामुळे लोखंडाचे स्पर्शाने सोने होत नाही म्हणून सद्गुरुना परिसाची उपमा देणे योग्य नाही. १७) सद्गुरुंना समुद्राची उपमा द्यावी तर तो खारट असतो. (पण सद्गुरु तर अमृतरुप असतात) त्यांना क्षीरसागराची उपमा द्यावी तर तो कल्पान्तकाळी नाश पावतो. (याउलट सद्गुरु हे शाश्वत असतात म्हणून ही उपमा उणी पडते) १८) मेरुची उपमा दिली तर मेरु पर्वत अतिजड, कठोर (पाषाण) आहे. सद्गुरु तसे नसून मनाने कोमल आहेत. दीनांचा कळवळा त्यांना येतो. १९) आकाशाची उपमा द्यावी तर आकाशाचा शून्यत्व हा गुण आहे. गुरुरुप

हे निर्गुण आहे. म्हणून आकाशाची सद्गुरुंना उपमा लागू पडत नाही. २०) धैर्य (किंवा सोशिकता) यासाठी सद्गुरुंना पृथ्वीची उपमा द्यावी तर कल्पान्तकाळी पृथ्वीचा नाश होतो. सद्गुरु हे शाश्वत, नित्य आहेत. म्हणून त्यांच्या धैर्यगुणाला पृथ्वीचा दृष्टान्त उणा ठरतो. २१) आता तेजासाठी सूर्याची उपमा द्यावी तर सूर्याच्या प्रकाशालासुद्धा मर्यादा असल्याचे शास्त्रे सांगतात. (ब्रह्मांडाच्या अनंत अंतरावर सूर्यप्रकाश पोहोचू शकणार नाही) पण सद्गुरुंच्या ज्ञानप्रकाशाला मर्यादाच नाही. २२) म्हणून सूर्य हा उपमा देण्यास कमी पडतो. सद्गुरुंचा ज्ञानप्रकाश अतिशय थोर आहे. त्यांना शेषनागाची उपमा द्यावी तर तो भूमीचा भार वाहणारा आहे. (शेषाच्या मस्तकावर पृथ्वीचा भार असल्याचे पुराणात सांगितले आहे) २३) आता जलाची उपमा द्यावी तर ते कालांतरी (प्रलयकाली) सर्व आटते. पण सद्गुरुरूप निश्चल व स्थिर असून ते आटणार नाही. २४) अमृताची उपमा द्यावी तर तेच अमृत सेवन करणारे देवही मृत्युपंथ धरतात. पण सद्गुरुकृपेने शिष्य खरोखरच (सायुज्यमुक्ती प्राप्त झाल्यामुळे) अमर होतो. २५) कल्पवृक्षाचा दृष्टान्त द्यावा तर तो फक्त आपल्या कल्पनेतील वस्तूच देतो. पण सद्गुरु निर्विकल्प असल्याने ते वासनाच नष्ट करतात. २६) गुरुकृपेने सर्व प्रकारच्या चिंताच नाश पावतात. त्यामुळे तर चिंतामणीला विचारतो कोण? निरीच्छ असलेल्या पुरुषास कामधेनू दुभत्याची गरजच उरत नाही. (या ओवीमध्ये चिंतामणी व कामधेनू यांच्या उपयुक्ततेची मर्यादा सांगितली आहे. चिंतामणी हे रत्न ज्याच्यापाशी असेल त्यांची चिंता नष्ट होते. पण सद्गुरुरूपी चिंतामणी ज्याला गवसला असेल त्याची चिंता समूळ नष्ट होते. याचप्रमाणे कामधेनूचा दृष्टान्तही उणा पडतो.) २७) गुरुला लक्ष्मीवंत म्हणजे वैभवसंपन्न म्हणावे तर चंचललक्ष्मी नष्ट होऊ शकते. पण गुरुपाशी मोक्षलक्ष्मी तिष्ठत उभी असल्याने अन्य वैभवाची मातब्बरी ती काय? २८) स्वर्गलोक, आणि इंद्रादिक (उदा. कुबेर) हे सुद्धा नाशिवंत आहेत. पण गुरुकृपेमुळे झालेली प्राप्ती सर्वभक्षक काळसुद्धा विटंबू शकत नाही. २९) हरिहरब्रह्मा हे देवसुद्धा काळान्तरी नाश पावतात. पण सद्गुरुपद हेच फक्त अविनाशी आहे. ३०) अशा प्रकारे सर्व पंचभूतिक विश्व नाशिवंत आहे. तेव्हा त्यातील कोणत्याही पदार्थाची/चराचराची उपमा सद्गुरुला लागू पडत नाही म्हणून ते अवर्णनीय, अनुपमेय आहेत. ३१) यास्तव सद्गुरुंचे वर्णन करता येत नाही. सर्व दृष्टान्त थिटे पडतात. त्यांचे वर्णन करता न येणे हेच त्यांचे वर्णन आहे. त्यांच्या कृपेची अनुभूती प्राप्त झाली असेल अशा अंतर्निष्ठानाच त्या अनुभूतीच्या खुणा ध्यानात येतो. मायेच्या कक्षेला ओलांडून गेलेले परब्रह्मस्वरूप कोणत्याही दृष्टान्ताने समजावून देता येणार नाही. केवळ ज्ञानी महात्म्यांनाच सद्गुरुस्वरूप आकलनात येते ह्या भावार्थ)

द. १-५ संतस्तवन

संजनसंगती, सत्संग, संतसंग यांची महति अध्यात्मात सर्वत्र आढळते. संत नेमके कोणते ज्ञान समाजात देतात त्याचे मर्मग्राही वर्णन या समासातून कळेल.

१) परमार्थाचे जे खरे आधारभूत आहेत, ज्यांच्यामुळेच गुप्त असणारे आत्मज्ञान समाजात प्रगट होते अशा संतजनास मी वंदन करतो. २) परब्रह्म हे अत्यंत दुर्लभ असून त्याचा लाभ सहजी होणे अशक्य असते. पण संतसंगामुळे ती दुर्लभ वस्तु सुलभ रीतीने मिळते. ३) वास्तविक पाहिले तर आत्मवस्तु तर प्रगटच आहे पण देहबुद्धीमुळे ती (चर्मचक्षूंना तर) कधीच दिसत नाही. अनेक साधने

व सायास केले तरी ती प्राप्त होत नाही. ४) हरतऱेची पारख करणारे तज्ज्ञ असतात पण ते आत्मवस्तूच्या बाबतीत फसतात. डोळे असूनसुद्धा (डोळस माणसांना) याबाबतीत आपण अंध असल्याचा अनुभव येतो. स्वतःपाशीच असलेली ही वस्तू पहाण्यास चूक होते, अपयश मिळते. ५) दीपांच्या प्रकाशाने ती आत्मवस्तू दिसत नाही. नाना प्रकारच्या (तीव्र, सौम्य) प्रकाशाने सापडत नाही. नेत्रांजन घालण्याचा उपाय केला तरी ती दृष्टीस पडत नाही. ६) सोळा कलांचा पूर्णचंद्र असो किंवा प्रखर सूर्य सर्व प्रकारच्या कळा (किंवा आधुनिक भाषेतील 'फ्रीक्वेन्सीज्') असतानासुद्धा ती वस्तू दाखवू शकत नाही. ७) (भिंतीवर कोळीष्टके करणाऱ्या) कोळी ह्या कीटकाने केलेला तंतू बारीक असला तरी सूर्यप्रकाशाने दिसतो इतकेच नव्हे तर अणु-रेणू सारखे सूक्ष्म कणही दिसतात. ८) त्याहीपेक्षा केसाचा टोकाचा छेद घेतला तरीसुद्धा सूर्यप्रकाशात तो दिसू शकतो. पण तो आत्मवस्तू प्रकाशित करून दाखवू शकत नाही. ती वस्तू संतांच्या कृपेने साधकांना प्राप्त होते. ९) आत्मवस्तूचे प्राप्तीसाठी केलेली अनुमाने संपून जातात, प्रयत्न (स्वतःच) थकून जातात आणि तर्कशास्त्र तेजोहीन होते. (अनुमान या शब्दाचा अर्थ संशय असा अध्यात्मात केला जातो. तर अनुमान म्हणजे निष्कर्ष हा सध्याचा अर्थ आहे.) १०) जेथे विवेकाची बेगडी होते म्हणजे तो आकुंचित होतो; निष्प्रभ होतो, जेथे शब्दांची बोबडी वळते, मनाच्या चळवळीचा उपयोग होत नाही असे ते आत्मस्वरूप आहे. ११) पुराणात म्हटले आहे की शेषनागाला सहस्रमुखे असून दोन हजार जिह्वा आहेत. त्यामुळे बोलकेपणाच्या बाबतीत तो सर्वश्रेष्ठ आहे. पण तोही आत्मवस्तूचे वर्णन करताना थकून गेला व तिचे वर्णन त्याला करता आले नाही. १२) वेदाने जगामध्ये ज्ञान प्रगट केले. वेदविरहित असे ज्ञानच नाही पण तो वेदही आत्मवस्तू प्रगट करू शकत नाही, कोणासच दाखवू शकत नाही. १३) पण अशा आत्मवस्तूचा साधकाला संतसंगतीने अनुभव प्राप्त होतो. त्यामुळे या सत्संगाचा महिमा शब्दात सांगू शकेल असा माणूस नाही. १४) माया ही अनंत ब्रह्मांडे निर्माण करू शकणारी विचित्र कलेची शक्ती आहे तरी या 'अघटित घटनापटीयसी' मायेला आत्मवस्तूची ओळख सांगता येत नाही. (मायातीत ब्रह्माचा अनुभव संतच सांगू शकतात!) १५) परब्रह्माच्या स्वरूपाचे वर्णन करता येत नाही. तेच स्वरूप संतांचेही असते. त्यामुळे त्यांच्याही वर्णनासाठी मायेच्या कक्षेतील शब्द कामास येऊ शकत नाही. (तथापि संतांचे स्वरूप पुढे वर्णन केले आहे) १६) संत हे आनंदाचे स्थान आहेत. ते केवळ सुखरूप आहेत व नाना प्रकारच्या संतोषाचे मूळ तेच असतात. १७) संतांच्या ठायी अखंड विश्रांती व नित्य तृप्तीची अवस्था असते किंवा भक्ती करण्यापासून मिळणारी फलश्रुती संत हे स्वतःच आहेत. १८) तीर्थक्षेत्र ज्याप्रमाणे धर्म जागृत ठेवते त्याप्रमाणे संतही धर्म जागृत ठेवतात. स्वस्वरूपाची ओळख संतांच्या ठिकाणी होते. संत पुण्याची पुण्यभूमीच आहेत. (त्यांच्याकडून पुण्यच घडते.) १९) समाधीरूपी देवतेचे मंदिर म्हणजे संतांचा देहच आहे. त्यांच्या ठायी आत्मानात्म विवेकाचे भांडार आहे. सायुज्यमुक्ती माहेरपणासाठी त्यांच्या घरी येते. (ही एक रम्य कल्पना आहे.) २०) संत हे सत्याचा मूर्तिमंत निश्चय म्हणजेच जन्मसाफल्याचे मूर्तिमंत दर्शनच होत. आत्मप्राप्तीची पूर्णतेला गेलेली वेळ संतच आहेत. २१) मोक्षरूपी संपत्तीने नटलेले संत मोठे आगळेच श्रीमंत असतात. असंख्य दरिद्री लोकांना ते राजासारखे श्रीमंत करतात. (मोक्षलक्ष्मीची उधळण संत सामान्य जनांवर करतात हा

भावार्थ) २२) ज्ञानदानामध्ये संत दानशूर असतात. कारण ते अत्यंत उदार असतात. अशा संतांकडून आत्मज्ञान मिळणार नाही असे कसे घडू शकेल? (त्यांच्याकडूनच आत्मज्ञान मिळणे शक्य आहे) २३) आजवर जगामध्ये पुष्कळ मोठमोठे राजे आणि चक्रवर्ती (सम्राट) होऊन गेले, सध्या आहेत व पुढेही होतील. (ते हरत-हेची दाने देऊही शकतील) पण सायुज्यमुक्ती त्यांच्याकडून मिळू शकणार नाही. २४) सायुज्यमुक्तीसारखे दान साऱ्या त्रैलोक्यामध्ये कोणीही करू शकत नाही. ते दान केवळ संतसज्जनच करू शकतात. त्यांची थोरवी किती म्हणून सांगावी! २५) वेदश्रुतींनासुद्धा ज्याचे आकलन झाले नाही ते त्रैलोक्यावेगळेच असणारे आत्मज्ञान संतांच्या कृपेने साधकांच्या अंतःकरणात प्रगट होते. २६) असा हा संतांचा महिमा आहे. तो व्यक्त करण्यास कोणतीही उपमा दिली तरी ती अपूर्ण ठरते! संतांच्यामुळे मुख्य परमात्मा अंतःकरणामध्ये प्रगट होतो. (या समासाच्या प्रस्तावनेमधील पहिल्या दोन ओव्यांमध्ये हेच सांगितले आहे)

द. ८-९ सिद्धलक्षण

स्वाध्याय ६ मध्ये साधकलक्षणे आपण अभ्यासली आहेत. आता त्यापुढील 'सिद्धलक्षणांची अवस्था' आपण येथे पहाणार आहोत.

१) अमृत प्राशन केल्यानंतर बाह्य शरीरसुद्धा सतेज होते. त्याप्रमाणे आत्मदर्शन झाले असेल अशा संताची ब्राह्मी अवस्था प्राप्त झाल्यावर लक्षणे कशी असतात? २) एखाद्याला शुद्ध आत्मज्ञान झाले असल्याचे कसे ओळखावे? ते समजावे म्हणून पुढे लक्षणे सांगितली आहेत. ३) आता सिद्धांचे लक्षण ऐक. जो ब्रह्मस्वरूप असतो तो सिद्ध जाणावा. सिद्ध आणि ब्रह्मस्वरूप यामध्ये थोडेसुद्धा वेगळेपण नाही. ४) जो स्वस्वरूपाकार झालेला असतो त्याला सिद्ध असे म्हणतात. ब्रह्मस्वरूप झालेल्यांना सिद्धपणा शोभून दिसतो. ५) वेदशास्त्रात असे म्हटले आहे की आत्मस्वरूप हे स्वयंभू आहे. त्या स्वरूपाशी जो तदाकार बनतो त्यालाच सिद्ध म्हणावे. इतरांना तो शब्द लावता येत नाही. ६) तथापि साधकांना त्याबद्दलचा विचार कळावा म्हणून थोडेसे सांगतो. सिद्धपणाच्या लक्षणांचे वर्णन कौतुकाने करतो ते असे आहे. ७) अंतरस्थिती स्वस्वरूपाकार झाल्यावर पुढे देहाचे वर्तन कसे होते? तर स्वप्नामध्ये दिसणारे दृष्य खोटे असले तरी तेवढ्यापुरते तरी खरे वाटते त्याप्रमाणे सिद्धाचा देह जगाचे मिथ्यापण जाणून व्यवहार करित राहातो. ८) तरीपण सिद्धाच्या लक्षणांचे थोडेसे वर्णन करतो. त्या वर्णनामुळे परमार्थाचे वर्म अंतःकरणात थोडेसे प्रगट होईल. ९) सर्वकाळ स्वस्वरूपाचे अनुसंधान असणे हे साधूचे मुख्य लक्षण आहे. तो देहाने जनात वावरला तरी तो सर्वाहून निराळा असतो. १०) स्वस्वरूपात दृष्टी राहिल्यामुळे त्याला प्रापंचिक चिंता मुळीच रहात नाही आणि निरुपण करण्याची किंवा ऐकण्याची गोडी त्याला लागते. ११) वास्तविक हे साधकाचे लक्षण आहे तरी ते सिद्धाच्या अंगी असते. हे योग्यच आहे. कारण मनुष्य साधक झाल्याविना तो पुढे सिद्ध होऊच शकत नाही. १२) म्हणून बाहेरून जरी तो साधक वाटला तरीपण अंतर्दामी तो ब्रह्मस्वरूपी असतो. हे सिद्धाचे लक्षण चतुरांनी ध्यानात ठेवावे. १३) निःसंशय मनाने साधन करणे हे सिद्धलक्षण आहे. त्यांच्या मनाचे समाधान कधीच ढळत नाही. (निःसंदेहावस्था हे पहिले लक्षण) १४) अंतरस्थिती ब्रह्माकार किंवा अचळ झाल्यामुळे त्याचे मन अस्वस्थ कधीच होत नाही. एकदा ब्रह्माकार अंतरस्थिती

झाली की ती बदलत नाही. १५) मग त्याच्या देहाने हालचाल केली तरी तो अचळच असतो. देह जरी चंचळ झाला तरी तो स्वस्थच असतो. (स्व-स्थित म्हणजे स्वस्थच असतो) १६) सिद्ध आत्मस्वरूपात अंतर्यामी स्थिर झाला असल्याने त्याचा देह पडूनच राहिला किंवा उठून पळाला तरी सर्व अवस्थात तो स्थिर असतो. १७) याचे कारण सिद्धाची अंतरस्थिती हेच होय. अंतरंगातच बाह्य सृष्टीबद्दल निवृत्ती झाली पाहिजे. ज्याची वृत्ती भगवंताकडे लागते तोच साधू होय. १८) बाहेर देहाची कोणतीही स्थिती असली तरी अंतःकरण स्वस्वरूपात विलीन झालेले असावे. म्हणजे (साधकाच्या) अंगी सिद्धलक्षणे आपोआप व्यक्त होतात. १९) राज्यावर बसणाऱ्याला राजतेच सहजच प्राप्त होते. त्याप्रमाणे ब्रह्मस्वरूपाच्या ठिकाणी अंतःकरण आरूढ झाले की सिद्ध लक्षणे अंगी उमटतात. २०) एरव्ही त्या लक्षणांचा अभ्यास करून ती प्राप्त होणार नाहीत. म्हणून ब्रह्मस्वरूपाशी तदाकार होऊन ब्रह्मस्वरूपात रहावे. २१) निर्गुण स्वरूपाचे ठिकाणी वृत्ति स्थिर होणे हा सर्वश्रेष्ठ अभ्यास (अभ्यासाचा मगुटमणी) आहे. संतसंगतीत सतत श्रवणमनन केले तर ही अवस्था प्राप्त होते. २२) या लक्षणांचा अभ्यास ब्रह्मस्वरूपाशी तदाकार होऊन करावा. स्वरूपस्थिती सोडल्यावर चांगले साधकही गोंधळून जातात. २३) आता हे बोलणे पुरे. साधूची लक्षणे ऐकून ती ऐकल्यामुळे साधकाच्या अंगी समाधान बाणते. २४) साधूच्या कल्पनेमध्ये केवळ ब्रह्मकल्पनाच शिरली असल्यामुळे तेथे कसलीही अन्य कामना कशी राहिल? म्हणून साधू निष्काम असतो. २५) एखादा विषय आपण मनात कल्पितो आणि तो हातचा गेला तर क्रोध येतो. पण स्वरूपप्राप्ती हा साधूचा अक्षय ठेवा असतो. तो हातचा जात नाही. २६) म्हणून साधू क्रोधरहित असतो. सगळे नाशिवंत पदार्थ दूर करून शाश्वत असे स्वस्वरूप साधू जाणतात. (तेथे कामक्रोधादि विकारच नसतात.) २७) जेथे द्वैताचा भावच नाही तेथे रागावणार तरी कोणावर? म्हणून चराचरामध्ये क्रोधरहित जीवन साधू जगतात. २८) स्वस्वरूपाच्या आनंदामध्ये असलेल्या साधूला गर्व (अहंकार मद) दुसऱ्यापाशी करण्यास सवडच नसते. त्यामुळे वादविवादाला तेथे स्थानच नसते. २९) स्वरूपी विकार नसतात, साधूही स्वस्वरूपाकार झाल्याने तेही निर्विकार असतात. द्वैताची भावनाच नसल्याकारणाने साधू कोणाचाही तिरस्कार करीत नाहीत. (त्यांना सर्वत्र आपले आपणच असल्याचे जाणवते) ३०) साधू सहजी ब्रह्मरूपच झाल्यामुळे त्यांना मत्सर नसतो. मदमत्सराचे वेडेपण साधूंच्या अंगी असत नाही. (किंवा असूच शकत नाही हा आत्मैक्य बुद्धीचा परिणाम आहे.) ३१) साधू अंतर्यामी स्वस्वरूपाकार झालेला असतो. ही अवस्था सर्वव्यापी, स्वयंभू अशी असते. तेथे द्वैतभावाला वावच नसतो. दुसरा कोणी असेल तरच दंभ दाखविता येतो. पण जेथे अन्य कोणी नसेलच तेथे दंभ असू शकत नाही. म्हणून साधू दांभिक असत नाही. ३२) दृष्य सृष्टीचा निरास केल्यामुळेच साधू स्वरूपाकार होतो. त्यामुळे त्याला प्रपंच कोठला असणार? म्हणून साधूला प्रपंच नसतो. ३३) सगळे ब्रह्मांड हेच साधूचे घर असते. सर्व पंचभूतात्मिक प्रकृतीचा पसारा अशाश्वत म्हणून त्याने तिचा त्याग केलेला असतो. ३४) याकारणाने साधूला लोभ असतो तो निर्लोभ असतो. त्याची वासना शुद्ध ब्रह्मरूपामध्ये समरस झालेली असते. ३५) साधू सर्वत्र आपला आपणच असल्यामुळे त्याने स्वार्थ कशाचा करावा? म्हणून साधू स्वार्थरहित आणि शोकरहित असतो. ३६) नाशवंत दृष्यसृष्टी ओळखून साधू तिच्यापासून दूर सरलेला असतो. तो शाश्वत स्वस्वरूपामध्ये

आत्मस्वरूपाचे सेवन करीत असतो. म्हणून तो शोकमुक्त असतो. ३७) साधूची वृत्तीच निवृत्त झालेली असल्यामुळे दुःखाची वृत्तीच त्याच्याठायी निर्माण होत नाही. म्हणून तो शोकरहित असतो. ३८) मोहामुळे मन पछाडले जावे असे साधूच्या बाबतीत कधी होतच नाही. कारण मनाचे उन्मन होऊन ते आत्मस्वरूपी मिळून गेलेले असते. ३९) परमात्मस्वरूपात अद्वैत अवस्था असते. दुसरे काही असेल तरच भीती वाटणार ना? परमात्मवस्तू निर्भय असते तसाच साधूही निर्भय असतो. ४०) या कारणाने साधू भयातीत असतो, व निवान्त असतो. सर्वांचा शेवटी अंत होईल पण साधू अनंतस्वरूपी असतात. ४१) साधू सत्यस्वरूपी असतात. त्यामुळे अमर असतात. अमरपणामुळे त्याला कशाची भीतीच नसते. या कारणाने साधू भयापासून अलिप्त असतो. ४२) जेथे भेद नाही, आपले आपण अभेद आहेत अशी साधूची अंतरिक अवस्था असल्याने देहबुद्धीजन्य दुःख साधूला असू शकत नाही. ४३) निर्गुण परब्रह्म हेच शाश्वत असल्याचा साधूंचा निश्चय झालेला असतो. निर्गुण हे कोणी उचलून नेईल अशी वस्तू नाही. त्यामुळे साधूंना खेद होत नाही. ४४) सर्वत्र आपणच भरून राहिले आहेत असा अनुभव घेणाऱ्या साधूनी स्वार्थ कोणासाठी करावा? दृष्यच नाहिसे झाल्याने स्वार्थाला ठावच राहात नाही. ४५) साधूंना द्वैत ठाऊकच नसते. त्यामुळे दुःख, शोक कसा होणार? द्वैत नसल्यामुळे अविवेक उत्पन्न होत नाही. त्यामुळे दुःख उद्भवतच नाही. ४६) परमार्थाची आस धरली की स्वार्थाची दुराशा राहात नाही. म्हणून आशारहितता ही साधू ओळखण्याची खूण आहे. ४७) आकाश ज्याप्रमाणे मृदु असते तसाच साधूचा स्वभाव असतो. साधूचे भाषण कधीच कठोर नसते. ४८) ब्रह्मस्वरूपाशी एकरूप होण्याचा प्रयत्न करणारा योगी स्वतः ब्रह्मस्वरूपच होतो. तेथे दृष्य पदार्थाला ठावच नाही. त्यांचे आकर्षण नसल्याने योगी अथवा संत अनासक्त असतात. ४९) स्वस्वरूपाची अवस्था अंगी बाणल्यामुळे देहाच्या संबंधातील काळजी साधूला नसते. त्यामुळे भवितव्याची कसलीही चिंता साधूंना नसते. ५०) स्वस्वरूपाकारात बुद्धीचा लय झाल्यामुळे साधूजनांची सर्व उपाधी संपते. म्हणून साधू निरुपाधिक असतात. ५१) ब्रह्मस्वरूपात साधू रहात असल्यामुळे त्या ठिकाणी अन्य संगतीच नसते. त्यामुळे देहाचा संबंधही नसल्याने साधू मानापमान जाणत नाही. ५२) ब्रह्मस्वरूप अलक्ष असतानासुद्धा तेथे लक्ष लावण्यात साधू तत्पर असतो. परमार्थाचा कैवार कसा घ्यावा हेच साधूला समजते. ५३) स्वस्वरूपाला कसलीही मळ लागत नाही. त्या स्वरूपाशी समरस झालेला साधू निर्मळ असतो. ५४) सर्व धर्मांमध्ये श्रेष्ठ धर्म म्हणजे स्वस्वरूप होऊन राहाणे हाच होय. साधूंची जी लक्षणे आतापर्यंत सांगितली आहेत. त्या सर्वांचे कारण म्हणजे साधूंचे परब्रह्माशी लीन होणे हेच होय. (लक्षणे हा त्याचा परिणाम होय.) ५५) साधू संगती धरल्यामुळे आपोआपच स्वस्वरूपप्राप्ती होते व तेथे तदाकारता झाली की साधूची लक्षणे साधकाच्या अंगी आपोआपच येतात. ५६) अशी ही साधूंची लक्षणे निरुपणामुळे अंगी बाणतात. पण त्यासाठी साधकाने सर्वकाळ स्वस्वरूपाच्या संधानात राहाणे अवश्य आहे. ५७) निरंतर स्वस्वरूपात राहाण्याचा सराव करणारा साधक स्वरूपाकारच होतो. मग साधू-लक्षणे प्रगट होण्यास वेळच लागत नाही. ५८) स्वरूपामध्ये बुद्धि स्थिरावली म्हणजे सारे अवगुण पालटून जातात. पण त्यासाठी सत्संग आणि निरुपण-श्रवण आवश्यक आहेत. ५९) जगामध्ये सर्वांना समान अनुभव येत नाहीत. पुढील समासात तो सर्व प्रकार सांगू. ६०) लोक कोणत्या स्थितीमध्ये राहातात व त्यांना

कशा प्रकारचे अनुभव येतात, हे श्रोत्यांनी लक्ष देऊन ऐकावे असे रामदास म्हणतात. (मतमतांचा जो कल्लोळ दुनियेत आढळतो त्याचे वर्णन पुढील समासात आहे)

स्वाध्याय ११ वा

द. १८-५ करंटपरीक्षा निरूपण

१) धान्याच्या ढिगातील धान्य मापाच्या सहाय्याने आपण मोजतो असे उदंड धान्य मोजले तरी मापामध्ये शेवटी काहीच राहात नाही. त्याप्रमाणे मोठाले ग्रंथ जरी वाचले तरी जर माणसाने त्यातील विचार समजून घेतला नाही तर ते ज्ञान व्यर्थच होय. २) एखादा मनुष्य खूप पाठान्तर करतो. तो एकदा पाठ म्हणू लागला की आवरेनासा होतो. पण त्याचा अर्थ विचारला तर त्याला काहीच कळलेले नसते. त्याचा अनुभव विचारला तर संदेहात पडतो. (मग त्या पाठान्तराचा काय उपयोग?) ३) ग्रंथ वाचताना त्यातील शब्दांचा अर्थ नीट ध्यानी घ्यावा. त्यात अनुभवसिद्ध अशी वचने असतील तर ती नीट ग्रहण करावी. बाकीचा भाग (उगाच साठवू नये) तो सोडून द्यावा. ४) नामरूपात्मक भाग टाकून देऊन अनुभव घ्यावा. सार व असार एक करणे हा वेडेपणा आहे. (नामरूप यानी भरलेले दृष्य विश्व असार आहे. अंतरात्मा सार आहे) ५) जो मजकूर लिहिलेला आहे तो लेखकाचाच मजकूर कुळाला समजावून द्यावा. केवळ नुसते वाचून दाखवू नये. हा दृष्टान्त याचसाठी दिला की ग्रंथकाराने लिहिलेला ग्रंथ लोकांना समजावून देताना ग्रंथकाराला अपेक्षित असलेला अर्थच सांगावा. लोकांची दिशाभूल होऊ देऊ नये. ६) ज्याला ग्रंथार्थ समजाऊन देण्याची अक्कल नसते. तेथे श्रोत्यात साराच असंतोष होतो. वक्त्याला कोणी प्रश्न विचारला तर तो वसकन अंगावर येतो. (कारण वक्त्याला ग्रंथार्थ स्वतःलाच कळलेला नसतो.) ७) वक्त्याला केवळ शब्दज्ञान असले तर ते प्रचीतीवीण केलेल्या उपायाप्रमाणे (औषधउपचाराप्रमाणे) असते. पण सभेच्या वेळी किंवा आणीबाणीच्या प्रसंगी केवळ घोकंपट्टीच्या शब्दांचा उपयोग होत नाही. ८) धान्याचे दळण करताना जात्यामध्ये एकदम पसाभर भसाभस धान्य घातले आणि गडबडीने जाते ओढले तर पीठ बारीक कधीच येणार नाही. ९) किंवा एखाद्या माणसाने जेवताना तोंडामध्ये भराभर घासामागे घास घातला तर बोकाणा भुरेल, चावावयाला जागाच ठेवली नाही तर पुढे कसे होईल? (न चावता गिळलेले अन्न कसे पचणार?) १०) (फडनीसाचे) सभानायकाचे मुख्य लक्षण ऐका. जो एकही क्षण विरंग (रिकामा) जाऊ देत नाही. सभेचा बेरंग होऊ नये म्हणून सर्वांची अंतःकरणे तो सांभाळतो. ११) अध्यात्मातील गहन तत्त्वांची नावे सांगावी पण त्यांचे सूक्ष्म अर्थ महंताला स्वतःला पूर्ण समजलेले असले पाहिजेत; आणि ते अर्थ श्रोत्यांना पटवून देता यावेत. १२) गूढार्थाचे शंकासमाधान केले तर श्रोत्यांना आनंद वाटतो आणि ते सर्व महंताला क्षणोक्षणी वंदन करू लागतात. १३) शंकासमाधान झाले तर श्रोते वंदन करतात. पण समस्येची सोडवणूक झाली नाही तर ते निंदाही करतात. म्हणून वक्त्याने रागाने चिणचिण का बरे करावी? १४) शुद्ध सोने प्रथम पाहून घ्यावे मग ते कसाला लावून तापवून नीट पारखावे

त्याप्रमाणे ज्ञानाची परीक्षा श्रवण, मनन या साधनाने प्रत्यय येईतो करावी. (श्रवण मनन या साधनाने अनुभव घ्यावा) १५) वैद्याने एखाद्या आजान्याला औषध दिले पण व्यथा नाहिशी झाली नाही तर त्याने लोकांवर कोणत्या आधारावर रागवावे? (रोग्याने पथ्यपाणी केले नाही वगैरे आरोप करून वैद्याने आपली लंगडी बाजू सावरण्याचा प्रयत्न का करावा?) १६) या जगात खोटे कोठेच चालत नाही. ते कोणालाच रुचत नाही म्हणून खरे असेल त्याचेच प्रतिपादन करावे. १७) एखाद्याने स्वतःला लिहिता येत नसताना व्यापार केला तर काही दिवस तो चालू शकेलही पण जर हिशेब तपासणारा भेटला तर तेव्हा तो व्यापार फसगतीचा आल्याचे आढळेल. १८) याउलट स्वतःला हिशेब ठेवण्याची सारी माहिती आहे आणि अनुभवाची समज असल्याने प्रत्यक्ष साक्ष ठेवून व्यवहार समजावून देऊ शकत आहे. अशा वेळी हिशेब तपासनीस काय करू शकेल हे सांगा ना! १९) आपल्या अज्ञानामुळे जो स्वतः गुंत्यात पडतो तो (हिशेब तपासनीसाची) समजूत कशी घालू शकणार? अज्ञानामुळे कोणालाही संकटे प्राप्त होतात. २०) अंगामध्ये सामर्थ्य नसताना कोणी लढाईला गेला व त्यामुळे त्याची नागवणूक झाली तर त्याबद्दल दुसऱ्यांना दोष कसा देता येईल? २१) म्हणून जे सत्य प्रचीतीला आले आहे तेच आदरपूर्वक स्वीकारावे. अनुभव नसताना बोलणे वा लिहिणे हे फुसके समजले जाते. २२) कोणी शिकवू लागले तर राग येतो खरा पण न शिकल्यामुळे पुढे त्याची अद्दल घडते. खोट्या गोष्टी निश्चयाने मांडल्या तरी त्या लोकात खोट्या ठरतात. २३) सत्य सोडून देऊन कोणी असत्याची कास धरली तर त्याची निंदा होण्यास कितीसा वेळ लागणार? ईश्वराने जगतात हाच न्याय करून ठेवला आहे. २४) तो न्यायाचा पक्षच सोडून दिला तर जग पाठीशी लागते आणि लोकांशी भांडताना मनुष्य बेजार होऊन जातो. २५) अन्यायी मनुष्य लोकांना पुरुन उरतो. (किंवा यशस्वी होतो) असे कोणाच्याही पहाण्यात किंवा ऐकण्यात आलेले नाही. पण वेडे लोक उगाचच असत्याचा कैवार घेतात. २६) असत्य हे मूर्तिमंत पाप आहे. तर सत्य हे आत्मस्वरूप आहे. यामध्ये कोणाच्या प्राप्तीसाठी दीर्घोद्योग करावा. (याबद्दल विचार करावा) २७) मायेच्या साम्राज्यामध्येच माणसाचे बोलणे चालणे वास्तविकपणे चालते. माया जेथे नाही तेथे बोलणेच होऊ शकत नाही. म्हणून निःशब्दाचे मूळ जे परब्रह्म ते शोधावे. २८) बोललेल्या शब्दांचा अर्थ स्वीकारावा आणि शब्द सोडून द्यावे. मग अर्थाबद्दल मनन करावे आणि लक्षांश स्वीकारावा. म्हणजे मग शब्दांच्या पलीकडील परब्रह्माबद्दल गोंधळ मनात राहात नाही. (निःशब्द = परब्रह्म, गोवा = घोटाळा) २९) अष्टधाप्रकृती हा पूर्वपक्ष आहे. तो विवेकाने सोडून द्यावा आणि अलक्ष्य असलेल्या (परब्रह्मा)कडे लक्ष लावावे. जो अत्यंत दक्ष आणि मननशील असेल त्यालाच हे समजेल. (अष्टधाप्रकृती मिथ्या आहे व परब्रह्म सत्य आहे हे जाणत्यानाच समजते.) ३०) धान्याचे भुसकट आणि धान्य हे एकच समजणे खोटे आहे. रस सोडून देऊन चोयट्या कोणता शहाणा सेवन करील? ३१) पिंडा संबंधाने नित्यानित्य किंवा आत्मानात्मविवेक करावा आणि ब्रह्मांडासाठी सारासारविवेक करावा. अशा रीतीने जे सार (शाश्वत) सापडेल तेच घ्यावे. (पिंडब्रह्मांड दोन्ही असार सोडून सार (ब्रह्म) घ्यावे) ३२) माया आहे तोपर्यंत म्हणून तिच्या निरासासाठी अन्वय व व्यतिरेक यांचा विचार करावा लागतो. मायाच जर नसेल तर विवेक कसा करता येईल. (अन्वय म्हणजे एकत्र करणे, उदा. जलबिंदूंचा अन्वय म्हणजे जलाशय वेदान्तानुसार 'द्रष्टा व दृष्य एक आहे')

या बोधाला अन्वयबोध म्हणतात. हाच सर्व सिद्धांचा अनुभव आहे. 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' ही अन्वयाची अनुभूती आहे. 'अ' असेल तर 'ब' असतो; हा अन्वय आहे. आता व्यतिरेक कशाला म्हणतात तर तर 'अ' नसेल तर 'ब' ही नसतो हा व्यतिरेक आहे. 'नेति नेति' ही व्यतिरेकाची मांडणी आहे. ब्रह्माचे स्वरूप दर्शविणारी ही भाषा आहे. 'मी स्थूलदेह नाही' 'सूक्ष्म देह मी नाही' 'कारण देहही मी नाही' हा सिद्धावस्थेमध्ये येणारा अनुभव-बोध आहे. त्याला व्यतिरेकबोध व त्यानंतर अन्वयबोध असा क्रम नैसर्गिकपणे असतो. 'प. दा. अ' अभ्यासार्थीनी वरील वैचारिक मांडणी अधिक समजून घेण्याचा यत्न करावा.) ३३) एका तत्त्वाने दुसरे अशा रीतीने सर्व तत्त्वांचा शोध घ्यावा. महावाक्यांचा गूढार्थ समजून घ्यावा व शेवटी आत्मनिवेदनाने स्वस्वरूपाचे समाधान प्राप्त करून घ्यावे.

द. १९-३ करंटलक्षण

१) अंतःकरण स्थिर करून आता करंट्याची लक्षणे ऐका. त्या लक्षणांचा त्याग केला की भाग्यवंताची लक्षणे आपोआप अंगामध्ये बाणू लागतात. २) पापाचे फळ म्हणून दारिद्र्य प्राप्त होते आणि त्या दारिद्र्यामुळे पाप वाढतच जाते. हे असेच नेहमी घडत जाते. ३) म्हणून करंटलक्षणे ऐकावी व त्यांचा त्याग करावा. म्हणजे भाग्य उजळू लागेल. ४) करंट्याला आळस प्रिय असतो. त्याला प्रयत्न करणेची आवडच नसते. त्याची वासना अधर्माकडेच धावत असते. ५) तो सदा भ्रमिष्ठ व झोपाळू असतो. उगाचच वावगी बडबड करतो. तो कोणालाच मनातून आवडत नाही. ६) त्याला लिहिता, वाचता येत नाही. बाजारहाट (देवाणघेवाण किंवा सौदा) सुखाचा करता येत नाही. हिशेब, जमाखर्च ठेवता येत नाही. त्याला धारणाशक्ती नसते ७) तो वस्तू हरवतो, सांडतो, पाडतो, फोडतो, गोष्टी विसरतो किंवा चुकतो. अशा नाना प्रकारच्या वाईट सवयी त्याला असतात. त्याला भल्यांची संगत कदापि आवडत नाही. ८) चावट सोबती मिळवितो. वाईट गोष्टी करण्यासाठी कुकर्मी मित्र जोडतो. दुष्ट (खट), नट (नष्ट), चोरटे, पापी, भोवती गोळा करतो. ९) प्रत्येकाशी तो भांडणे करतो, तो नेहमी चोऱ्या करतो. तो दुसऱ्याचा घात करणारा, (घाटामोटा) अडदांड असून वाटमारी करणारा (वाटा पाडी) अशा प्रकारचा असतो. १०) दूरदर्शीपणाचा विचार त्याला शिवत नाही, न्यायनीती त्याला रुचत नाही, दुसऱ्याच्या सर्वस्वाची त्याला अभिलाषा असते. ११) आळसामुळे तो शरीराला कष्ट देत नाही. पण पोटाला अन्न न मिळाल्याने त्याला अधिक त्रास होतो. पांघरण्यास फाटके वस्त्र (सुडके)सुद्धा मिळत नाही. १२) आळसामुळे शरीर सांभाळणारा तो करंट्या कुशी खाजवीत बसतो. झोपेचा सुकाळ त्याच्यापाशी असतो. त्यामुळे सदा झोप घेतो. १३) तो लोकांशी स्नेह संपादन करित नाही. त्यांना अनेक प्रकारे कठोर शब्द बोलतो आणि स्वतःच्या मूर्खपणाने कोणासही आवरत नाही. १४) सज्जन लोकांमध्ये जाण्यास त्याला संकोच वाटतो. मात्र घाणेरड्या लोकांमध्ये तो निःशंकपणे धावत जाऊन मिसळतो. त्याला जगात निंद्य गोष्टी करणे मनापासून आवडते. १५) तेथे कोठला आलाय परोपकार! तो अनेकांचा संहार (किंवा सर्वनाश) मात्र करतो. तो पापी, अनर्थकारी, लहरीपणाने वागणारा व सर्व प्रकारे असंबद्ध वागतो. १६) तो शब्द सांभाळून वापरत नाही, लोकांनी आवरण्याचा यत्न केला तरी अनावर असतो. त्याचे बोलणे कोणासही पसंत पडत नाही. १७) कोणावरही त्याचा विश्वास नसतो. कोणाशी मैत्री नसते. विद्यावैभव वगैरे काहीच नसताना रिकामा ताठा किंवा गर्व मात्र

त्याच्याकडे असतो. १८) अनेक लोकांची मने सांभाळली तर त्यानंतरच भाग्य उदयाला येते. अशा प्रकारची सुवचने विवेकपूर्ण असतात. ती तो ऐकूनही घेत नाही. १९) त्याला स्वतःला तर काही उमगत नाही. तरीपण लोकांनी काही शिकविले तर तेही ऐकत नाही. अशा माणसावर कोणाचा काही उपायच चालत नाही. २०) तो मोठमोठी मनोराज्ये करतो. परंतु त्याच्या प्रत्यक्ष हातात काही मिळत नाही. तो कायम संशयाच्या संभ्रमात अडकलेला असतो. २१) त्याने मनाने पुण्यमार्ग सोडूनच दिलेला असतो. मग पाप कशाने कमी होणार? त्याच्यापाशी कोणताच निश्चय नसतो. केवळ संशयग्रस्त राहून स्वतःचा नाश तो करून घेतो. २२) एखाद्या गोष्टीबद्दल काही ज्ञान नसतानासुद्धा सभेमध्ये काहीतरी बोलल्याविना तो रहात नाही. त्यामुळे तो पोकळ बडबड्या व लबाड असल्याचे लोकांच्या लक्षात येते. २३) ज्या माणसाचे जीवनात निश्चित (ध्येयाचे) वागणे असते ते अनेकांना पुढे कळून येते आणि जगामध्ये तोच मनुष्य मान्यता पावतो. २४) लोकांसाठी झिजल्याविना कीर्ती कोणालाही मिळत नसते. लोकमान्यता फुकाफुकी मिळत नाही. अवलक्षणी माणसाची जिकडे तिकडे छीःथू होते. २५) जो भल्यांची संगती धरत नाही व स्वतःला शहाणा करीत नाही तो आपला आपणच वैरी समजावा. कारण त्याला स्वहित कशात आहे ते कळत नाही. २६) लोकांचे आपण कल्याण केले की ते त्याचा मोबदला आपणास लगेच देतात हे त्याच्या मनाला कळत नाही. २७) थोडक्यात म्हणजे सद्गुण नसणे हे करंटेपणाचे लक्षण आहे असे समजावे. अनेकांना जे आवडत नाही ते साहजिकच अवलक्षण होय. २८) कार्याच्या निमित्ताने लोक एकमेकांना मानतात. कार्य केले नाही तर लोक कोणासही विचारत नाहीत. (मान देत नाहीत) जो निकामी किंवा दुसऱ्याच्या कामात मदत करणारा नसतो तो दुःख प्रवाहातच वहात जातो. (दुःखी होतो) २९) जो इतरांना आवडत नाही त्याच्या पापाला तुलनाच नसते. त्याला कोणाचा आश्रयच न मिळाल्यामुळे तो जगामध्ये उघडा पडतो. ३०) म्हणून अवगुणांचा त्याग करावा, उत्तम गुण कोणते आहेत ते समजून घेऊन त्यांचा स्वीकार करावा, त्यायोगे जगामध्ये सर्व काही मनासारखे घडते. मनोकामना पूर्ण होतात.

द. १९-४ सदेव निरूपण

१) यापूर्वी करंट्याची लक्षणे सांगितली ती विवेकाने संपूर्ण सोडून द्यावी. आता परमसौख्य देणारी भाग्यवंतांची लक्षणे ऐकावे. २) परोपकार करण्यासारखे कितीतरी चांगले गुण त्याच्या अंगी असतात. त्यामुळे असा मनुष्य सर्वांना अंतरापासून आवडतो. ३) सुंदर अक्षर लिहिणे, जलद व शुद्ध वाचन, अर्थाचे स्पष्टीकरण चांगले सांगणे हे सर्व त्याला जमते. ४) तो कोणाचेही मन दुखवीत नाही, भल्यांची संगत सोडत नाही. देवांची (म्हणजेच भाग्यवंतांची) लक्षणे त्याला माहिती असतात. (त्यामुळे त्याचे त्याप्रमाणे वर्तन होते हा भावार्थ) ५) लोकांना तो हवाहवासा वाटतो. जेथे जाईल तेथे तो नवीनपणाने लोकांना आवडतो. (तो शिळा झाल्यासारखा वाटत नाही) मूर्खपणामुळे होणारा संशयाचा गोंधळ त्याच्याकडे कधीच नसतो. ६) नाना सद्गुणांचे स्थान असल्यामुळे तो सत्पात्र असतो. त्यामुळे तो जगमित्र असतो. त्याची कीर्ती सद्गुणांच्या आधारे वाढत रहाते. त्यासाठी त्याला कोणाचा आधार घ्यावा लागत नाही. (कीर्ती परावलंबी नसते स्वयंभू असते) ७) तो सर्वांची मने सांभाळतो. उदंड पाठान्तर करतो आणि व्यवस्थितपणाच्या वर्तनाचा त्याला विसर पडत नाही. (स्मरणपूर्वक व्यवस्थितपणे

वागतो) ८) कोणाला काही विचारावयाचे असल्यास नम्र भाषेत विचारतो. अर्थ सुव्यवस्थित सांगतो. बोलल्याप्रमाणे त्याचा आचारही असतो आणि तो सक्रिय करतो. ९) तो सर्वांमध्ये लोकप्रिय झाला असल्याने त्याच्याबद्दल कोणी निंदेचे शब्द बोलू शकत नाहीत. तो मोठा तेजस्वी, थोर पुण्यवान पुरुष असतो. १०) तो नित्य परोपकार करित जगत असल्यामुळे सर्वांनाच तो हवा असतो. त्यामुळे जगामध्ये त्याला कशाची कमतरता पडणार? ११) त्याची वाट सर्वजण पाहातात आणि तोही प्रत्येक ठिकाणी येऊन मदत करतो. त्याला कोणाचेही उणे (किंवा अकल्याण) झालेले पहावत नाही. १२) चौदा विद्या, चौसष्ट कला त्याच्यापाशी असतात. संगीत व गायनकला तो जाणतो. आणि (सर्वात महत्त्वाचे हे की) त्याला अध्यात्मज्ञानाची अतिशय आवड असते. १३) सर्वांशी नम्र भाषेत बोलतो, लोकांचे मनोगत समजून वागतो. तो केव्हाही कोणाचेही उणे पडू देत नाही. १४) न्याय, नीती, सांभाळून वागतो. मर्यादा राखतो व भजनपूजनादि करून काळ सार्थकी लावतो. दरिद्रीपणाची संकटे त्याच्यापुढे येतीलच कशी? १५) अंतरातील उत्तम गुणांनी तो शृंगारलेला असतो. त्यामुळे लोकांमध्ये तो शोभून दिसतो. सूर्याच्या तेजामुळे तो जसा विश्वात प्रकाशतो त्याप्रमाणे हा त्याच्या सर्वख्यात प्रतापामुळे चमकतो. १६) असा जाणता पुरुष जेथे असेल तेथे तंटे उत्पन्न कसे होतील? ज्यांच्याकडे असे सद्गुण नसतात ते लोक करंटे असतात. १७) प्रपंचामध्ये राजकारण (किंवा व्यक्तिगत जीवनात व्यवहारचातुर्य) आणि परमार्थामध्ये अध्यात्मविचारांचे (किंवा सारासारविचारांचे) विवरण करणे तो जाणतो. सर्वांमध्ये जे सद्गुण असतील त्यांचा जो भोक्ता असतो तो भाग्यवंत असतो. १८) मागे एक व पुढे एक अशी दुटप्पीपणे वागण्याची त्याची प्रथा नसते. त्यामुळे सर्वांना त्याच्याबद्दल धन्यता वाटते. (अपूर्वता वाटते) १९) 'दुसऱ्याचे अंतःकरण दुखावेल अशी वर्तणूक करू नका' असा विचार सर्वत्र तो प्रगट करतो. २०) कर्म, उपासना, ज्ञान आणि वैराग्य यांचे विधीवत पालन कसे करावे हे त्याला माहिती असते. जाणतेपणामुळे त्याची व्यापक झालेली बुद्धी कशी चळेल? (किंवा कशी चुकेल?) २१) त्या भाग्यवंतापाशी सर्व सद्गुण आढळल्यामुळे त्याला वाईट कोण म्हणेल? ज्याप्रमाणे आत्मा सर्वांमध्ये भरलेला असतो. तसाच तोही सर्वांच्या हृदयात प्रेमादराने भरून राहिलेला असतो. २२) लहानमोठी माणसे आपापल्या कार्यात तत्पर असतात. त्याप्रमाणे तो परोपकार करण्यासाठी मनापासून तयार असतो. २३) तो दुसऱ्यांना दुःख झाले की दुःखी होतो, त्यांच्या सुखप्राप्तीमुळे हाही सुखावतो. सर्वजण सुखी रहावेत अशी याची इच्छा (निसर्गतः) असते. २४) नाना तऱ्हेची बरीच मुले असली तरी वडिलांचे सर्वावरच लक्ष असते. त्याप्रमाणे सर्वांचीच चिंता महापुरुषाला वाटते. २५) ज्याला कोणाचेच उणे पडलेले सहन होत नाही. त्याची वासना धनाबद्दल निर्लोभ (अनापेक्षी) असते. ज्याचा कोणी धिक्कार केला तरी तो मनात अढळ राहातो तोच महापुरुष होय. २६) हे शरीरच मिथ्या (लटके) तो मानत असल्याने त्याची कोणी निंदा केली तरी त्यामुळे त्याला त्याचे काही नुकसान वाटत नाही. जो ज्ञानी आहे (तो आत्मबुद्धीचा असतो त्यामुळे) त्याला देहबुद्धीने जिंकले असे कधी होईल काय? (मी आत्माच आहे देह नव्हे अशी भावना पक्की असेल तर देहाच्या निंदेचा स्पर्शच आपणास होणार नाही हा भावार्थ!) २७) देहबुद्धी ही अंवलक्षणी आहे. (ती करंटपणाची खूणच आहे.) (आत्म)ज्ञानी पुरुष देहधारी असला तरी तो देहतीत असा विलक्षण असतो. माणसाने काहीतरी

उत्तमगुण लोकात प्रगट करावेत. २८) उत्तम गुणांमुळे माणसे आकर्षित होतात तर वाईट गुणांमुळे त्यांना दुःख होते. सामान्य लोकांना ज्ञानी माणसाच्या तीक्ष्ण बुद्धीची कल्पना कशी येणार? २९) जाणता मनुष्य अत्यंत क्षमाशील असतो याची प्रचिती लोकांना येते आणि मग ते नाना प्रकारे त्याची पाठराखण करतात. (किंवा त्याचे अनुयायी बनतात. ज्ञाता मनुष्य कधीच चिडचिड करत नाही.) ३०) आपणच थोर आहोत असे बहुतेकांना वाटते. पण लोकांनी ज्याला थोर म्हणून मान्यता दिली तोच खरा थोर असतो. महापुरुष हा नेहमी धीरवृत्तीचा, उदार आणि गंभीर असतो. ३१) जेवढे काही उत्तम गुण आहेत ते समर्थांचे किंवा भाग्यवंताचे लक्षण समजावे. अर्थातच जे सारे अवगुण आहेत ती करंट्याची लक्षणे साहजिकच ठरतात.

स्वाध्याय १२ वा

द. २०-४ आत्मानिरूपण

या विश्वातील साऱ्या घडामोडी अंतरात्म्याच्या सत्तेमुळे चालू असतात. याचे चित्रण या समासामध्ये आहे.

१) सर्व लोकांना एक प्रार्थना आहे की उगाचच मनात उदास होऊ नका. अनुभवाचे हे निरूपण चित्तामध्ये धरा. (नीट समजावून घ्या) २) स्वानुभव एका बाजूला राहिला आणि आपण भलतीकडे धावत सुटलो तर सार काय आणि असार काय याचा निवाडा कसा बरे होईल? ३) वरवर पाहिले असता सृष्टीमध्ये आपणास काहीसा गोंधळ दिसतो. (काहीतरी अनियंत्रित सृष्टिचक्र चालू आहेसे वाटते) पण त्यामागे ईश्वरी सत्ता खरोखरच असते. उदा. व्यवहारामध्येही गोंधळ आढळला तरी राजसत्ता वेगळी व अदृश्य रुपाने कार्य करितच असते. (तसेच ईश्वरसत्तेचेही आहे) ४) पृथ्वीमध्ये जेवढी शरीरे आहेत (त्यामध्ये भगवंतच असल्याने) ती भगवंताची घरेच आहेत. अनेक सुखे त्या शरीराच्या द्वारेच प्राप्त होतात. ५) भगवंताचा महिमा कोणालाही कळलेला नाही. त्याने आपला कृपाळूपणा सर्व मातांना वाटून दिला आहे. अशा प्रकारे (कृपाळूपणाने) तो जगदीशच जगाचे रक्षण करित आहे. ६) भगवंताने आपली सत्ता पृथ्वीवर वाटली आहे; याप्रमाणे ती विभागली गेली आहे आणि त्याच्याच अंशामुळे सृष्टीतील कारभार चालले आहेत. (आपल्या परिसरातील नातलग, शेजारीपाजारी, सरकारी अधिकारी यांच्यातूनही ईश्वरी सत्तेचेच अधिष्ठान त्या त्या प्रमाणात प्रत्ययाला येते.) ७) अंतरात्मा हा मूळ जाणता पुरुष आहे. त्याचीच सत्ता अनेक शरीरात विभागली गेली आहे. सर्व कला व चातुर्य ही अंतरात्म्याच्या सत्तेचीच निशाणी आहे. (त्यामुळेच सृष्टीतील व्यवहार सुरळीत चालू आहेत.) ८) सर्व देहरूपी नगरींचा जो स्वामी (म्हणजे मूळपुरुष अगर अंतरात्मा) तोच सर्व जगाचा जगदीश आहे. तोच जगातील सर्व शरीरांमध्ये वास्तव्य करतो आणि जगाचे सर्व व्यवहार चालवितो. ९) या सृष्टीच्या अगाध रचनेकडे लक्षपूर्वक पाहिलं असता ती एकट्याच्याने चालत नाही. पण एकटा अंतरात्मा नाना प्रकारचे देह धारण करून ती चालवितो असे आढळून येते. १०)

कोणीकडूनही सृष्टीतील व्यवहार सुरळीत चालवे म्हणून त्या अंतरात्म्याने देह धारण करताना श्रेष्ठ किंवा कनिष्ठ, बरे किंवा वाईट याबद्दल विचार केला नाही. (ते धारण केले) ११) काही जीवांच्या आड अज्ञान असते तर काही जीवांना अभ्यासू त्याने का बनविले? हे विश्व त्याने कसे कसे केले हे त्याचे त्यालाच माहिती! (माणसाच्या बुद्धील याबद्दल जो विस्मय वाटतो त्यातूनच देवशोधनाची साधना तो करू लागतो. ज्ञानोपासनेचे मूळ त्या विस्मयातच आहे.) १२) जगामध्ये ज्या घटना घडतात त्यामागे अंतरात्म्याची सत्ता आहे तो सर्वांचा चालक आहे ही जाणीव राखणे हेच भगवंताचे अनुसंधान आहे. या अनुसंधानातून ध्यान करणे व त्यातूनच पुढे दृढ ध्यानसाधनेतून ज्ञानप्राप्ती होते. म्हणून ते ध्यान व ज्ञान शेवटी एकरूप आहेत. १३) माणूस जन्माला येतो त्यानंतर थोडासा शहाणा होतो आणि (जगताबद्दल विस्मय वाटून) विचार करू लागतो. १४) त्या अंतरात्म्याचे निशाण (किंवा त्याच्या सत्तेची खूण) जगात प्रगट आहे तो अंतरात्मा ज्ञानमय आहे. तो विश्वाला सांभाळणारा असून त्याचे विश्वातील अस्तित्व सर्वत्र आहे. (तो विद्यमान आहे) पण ही जाणीव होण्यासाठी भाग्य लागते. (त्या भाग्यामुळेच हे ज्ञान होते हा भावार्थ) १५) आत्मज्ञानप्राप्तीसाठी एखाद्याने उपासनेचा शोध केला पण त्या मार्गाने साधना न करता अन्य काही वासनाच मनात धरली तर ती वासनाच इतकी लांबत जाते की त्यातच कालक्रमण होऊन जाते व ज्ञानप्राप्ती होत नाही. त्यामुळे त्या अंतरात्म्यांचा महिमा अगाध आहे असे म्हणतात ते योग्यच आहे. १६) द्रष्टा (पाहणारा) व साक्षी म्हणजे जाणणारा अशा त्या अनंतरूपी अनंताला (प्रयत्नाने) ओळखावे. १७) सज्जनांची संगती असावी. कथा निरूपणे श्रवणाची प्रथा ठेवावी. त्यामुळे मनाला थोडीफार विश्रांती मिळते. १८) त्यातील ज्ञान हे प्रत्ययाचे असेल तर संदेहांची जळून राख होते. प्रचिती किंवा ज्ञानानुभव मिळाल्याविना समाधान कसे मिळेल? १९) 'एकोऽहं - बहुस्याम' यातील पहिला भाग हरिसंकल्प असून दुसरा भाग ही स्फूर्ती होय. मूळमायेतून तो विश्वव्यापी पसारा झाला त्याचे तेच बीज आहे. ते बीज जगदंतरात पहावे. २०) मूळमाया हा ब्रह्मांडाचा चौथा देह व पिंडाचा महाकारण देह आहे. तो ज्ञानस्वरूप असून तो उपासनेचा ईश्वर आहे. त्याची उपासना म्हणजे ज्ञानस्वरूपाचीच उपासना असते. पण ही मूळमाया संकल्परूप आहे. परब्रह्मावर तो आरोप आहे. यासाठी साधकाने सर्व संकल्पाचा त्याग करावयास पाहिजे. २१) मग साधकापुढे आकाशासारखे विशाल, पोकळ परब्रह्म जिकडे तिकडे अनुभवास येते त्या स्वरूपाला घनदाट म्हणावे की पोकळ किंवा नाजूक कोमल म्हणावे? काय म्हणावे हेच कळेनासे होते. २२) उपासना करीत गेल्यास शेवटी आत्मज्ञान होते. त्यामुळे निरंजन परब्रह्माची प्राप्ती होत. त्यामुळे योगीजनास समाधान प्राप्त होते. २३) निश्चयपूर्वक विचार केला असता असे आढळते की जे आपले उपास्य आहे ते आपणच आहोत. उपासक व उपास्य यातील द्वैत उपासनेमुळे नष्ट होते. त्यामुळे उपासक जातो व उपास्य राहतो. २४) अशी ही उलाढाल पूर्वीपासून होत आली आहे. आतासुद्धा उत्पत्ती व स्थिती अशीच चालली आहे. २५) वनावर वनचरांची सत्ता तर जलावर जलचरांची सत्ता चालते. त्याचप्रमाणे पृथ्वीवर सगळ्या राजांची सत्ता चालते. (पूर्वीच्या ६, ७, व ८ ओव्यांमध्ये जगावर जगदीशाची सत्ता चालते. त्याच्या सत्तेनेच सर्वत्र कारभार सुरू आहे.) २६) जो जो कोणी उद्योग करील त्याला प्रत्येकाला सामर्थ्य प्राप्त होईल. पण त्यांनी आपल्या ठिकाणी भगवंताचे अधिष्ठान आहे

याची जाणीव ठेवली पाहिजे. (चळवळीपासून सामर्थ्य मिळते पण तेथे ईश्वरी सत्तेचे अधिष्ठान आहे याचे भान असले पाहिजे.) २७) सर्वकर्ता जगदीश आहे पण अहंभावामुळे त्याच्यापासून विभक्तपणाची भावना निर्माण झाल्यामुळे कर्तृत्वाची वाटणी निर्माण झाली. हे जाणून बऱ्या किंवा वाईट कार्यात अहंकाराच्या भुताटकीची बाधा होऊ नये. आपल्या हातून जे कर्म घडते त्याच्या अहंकाराचे वेड जाणत्याला बाधत नाही. २८) भगवंत हा दाता आहे तसाच तोच भोक्ता आहे. ही वस्तुस्थिती आहे. हा विचार नीट चित्तात ठसावा. २९) सर्व घटना परमेश्वरच करतो. आपण मायिक किंवा लटके आहोत. म्हणून जगदांतरात भरलेला परमात्मा जेवढे ज्ञान देईल तेवढेच कर्म समजून करता येईल ते करावे. ३०) देव म्हणजे अंतरात्मा. त्याच्याइतके चपळ कोणी नाही आणि ब्रह्माइतके निश्चळ कोणी नाही. विचाराने पायरी पायरी चढत हा विचार मूळपर्यंत पहावा आणि स्वानुभव घ्यावा.

द. २०-५ चत्वारजिन्नसनिरूपण

१) येथून तेथवर सर्व विश्वरचना पाहिली असता तिच्यामध्ये चारच पदार्थ आहेत ते ऐका. एक (निश्चळ ब्रह्म, चौदा (मायेची नावे), पंचमहाभूते आणि चार खाणी असे ते पदार्थ आहेत. २) परब्रह्म सर्वाहून निराळे, सर्वात श्रेष्ठ, मानवी कल्पनेपलीकडील एकटे एक आहे. ३) परब्रह्माबद्दलचा विचार आपल्या कल्पनाशक्तीच्या पलीकडील आहे. (शब्दात ते अव्यक्त आहे) ते निर्मळ, नित्य, निर्विकार व अखंड आहे. ४) परब्रह्मास उपमा कशाचीच देता येत नाही. हा एक मुख्य जिन्नस व दुसरा जिन्नस म्हणजे अनंत कल्पनारूप माया. हे विश्वरचनेत घटक आहेत. ५) (आता मूळमायेबद्दल संक्षेपाने सांगतात) मूळ माया ही सूक्ष्म व अनेक सूक्ष्म घटकांचे मिश्रण (कर्दम) आहे. परब्रह्म एकटे एकत्र होते. त्याच्या ठिकाणी 'एकोऽहं बहुस्याम्' असा संकल्प उठला असेल असा आरोप त्यावर केला जातो. तीच मूळमाया होय. (त्यालाच हरिसंकल्प असेही म्हणतात) ६) हरिसंकल्प मुळात झाला तो सगळ्याचा अंतरात्मा आहे. त्याची चौदा नावे यासाठी दिली आहेत की त्याचे स्वरूप काहीसे समजावे. ती नावे अशी. ७) निश्चळाच्या ठिकाणी चंचळ जागृत झाले म्हणून त्याला चैतन्य असे म्हणतात. त्याच्या ठिकाणी गुणांचे समानत्त्व असल्यामुळे त्यास 'गुणसाम्य' असे म्हणतात. ८) 'अर्धनारीनटेश्वर, षड्गुणेश्वर, प्रकृतिपुरुष, शिवशक्ती ही नावे. ९) 'शुद्ध सत्त्वरूप गुणकल्पना, अर्धमात्रा असलेली गुणक्षोभिणी, तिच्यातून प्रगट होणारे सत्व, रज, तम हे तीन गुण ही मूळ मायेचीच नावे आहेत. १०) मन, माया, अंतरात्मा ही नावे अशी चौदा नावे एकूण आहेत. नित्य अस्तित्वात असणारा तो आदिसंकल्प अशा प्रकारे आपल्या प्रत्ययाला येतो. ११) चौदा नावांचा हा घटक म्हणजे दुसरा जिन्नस झाला पंचमहाभूते हा तिसरा घटक किंवा जिन्नस होय. १२) पंचभूतांमध्ये जाणीवेचा अंश कमी प्रमाणात प्रत्ययाला येतो. (आधी मूळमायेमध्ये जाणीव असते व नंतर चार खाणींमध्येही जाणीव दिसते. त्याअर्थी पंचभूतांच्या ठिकाणीही ती असली पाहिजे) पूर्वी चार खाणी म्हणून घाईत सांगितले. (अंडज, जारज, स्वेदज, उद्भिज या प्राण्यांच्या चार खाणी असल्याने शास्त्रात म्हटले आहे.) १३) चार खाणींमध्ये अनंत प्रकारचे प्राणी आहेत. त्यांच्यामध्ये विविध प्रकारच्या जाणीवांची गर्दी झाली आहे. असे हे विश्वरचनेचे चार जिन्नस सांगितले आहेत. (१) परब्रह्म (२) माया (३) पंचमहाभूते (४) प्राणी. १४) आपण थोडे धान्याचे बीज पेरतो पण त्यातून उदंड पीक निघते. त्याप्रमाणे चार

खाणी चार वाणी प्रगटता अंतरात्म्याची तशीच अवस्था होते. (बीजरुप अंतरात्मा प्राणिमात्रात विस्तारतो) १५) अशा प्रकारे ईश्वरी सत्तेची वाढ होऊन खूप विस्तार झाला. अखेर मनुष्य देहामुळे सृष्टीचा उपभोग ती सत्ता अनेक प्रकारे घेऊ शकते. १६) एखादा पशु दुसऱ्या प्राण्याला (सावजाला) मारून पळून जातो. बाकीचे त्याला काही कळत नाही. (खाण्यापिण्यापुरतीच त्याची जाणीव असते) पण अनेक प्रकारचे भोग मनुष्य देहातच घेता येतात. १७) शब्द, स्पर्श, रस, रूप, गंध हे पंचविषय असून त्याचे अनेक प्रकार फक्त नरदेहातच कळतात. (पंच विषयांचा नैवेद्य नरदेहामुळे अंतरात्म्याला घडतो.) १८) अमूल्य रत्ने, नाना प्रकारची वस्त्रे, नाना प्रकारची वाहने, विविध प्रकारची हत्यारे, अनेक प्रकारच्या विद्या, कला, शास्त्रे ही नरदेहालाच कळतात. १९) अशा प्रकारे ईश्वरी सत्तेने पृथ्वी व्यापली असून तीच सत्ता सर्वत्र भरून राहते. अनेक विद्या, कला, बुद्धीचा आवाका त्या सत्तेवरच अवलंबून आहे. २०) नरदेह प्राप्त झाल्यावर सर्व दृष्य सृष्टी पहावी. आपले मानाचे स्थान सांभाळावे. (मानवाला जीवसृष्टीत्वामध्ये प्रथम दर्जाचे स्थान आहे) आणि एकूण सृष्टीत सार काय व असार काय आहे त्याची विचारणा करावी. २१) इहलोकातील यशप्राप्ती व परलोकासंबंधीचा जाणीवपूर्वक विचार मनुष्यच जाणतो. विवेक आणि अविवेक यांचा जाणकार मानवच आहे. २२) नाना प्रकारच्या पिंड रचना, ब्रह्मांडरचना, अनेक प्रकारच्या मूळमायेपासून झालेल्या किंवा मूळमायेसंबंधी कल्पना, धारणा माणूस जाणतो. २३) अन्न, उदक, तांबूल, पुष्प, चंदन, वसन, शय्या हे आठ प्रकारचे भोग (किंवा सुगंध, स्त्री, तांबूल, वस्त्र, गायन, भोजन, शय्या व मादक द्रव्य हेही अष्टभोग) नऊ प्रकारचे रस (शृंगार, वीर, करुण, भयानक, हास्य, बीभत्स, अद्भुत, रौद्र, शांत हे साहित्यशास्त्रात आहेत), नानाविध विलास, वाच्यांश लक्षांश, सारांश हे मनुष्य जाणतो. २४) मनुष्य इतर सर्व प्राण्यांना ताब्यात ठेवतो आहे. पण त्या मनुष्याला ईश्वराने पाळले आहे हे सारे मानव देहातच कळते. २५) मानव देह प्राप्त होणे कठीण असते. याच्या योगाने अलभ्य असा लाभ होतो. जी गोष्ट दुर्लभ आहे (उदा. आत्मज्ञान) तीसुद्धा सहज प्राप्त होते. २६) मानवेतर देह कष्टदायक आहेत. मानव देह हा आकस्मिक लाभ आहे. पण येथे विशाल विवेक असला पाहिजे. (तरच याचे सार्थक होते) २७) पण ह्या नरदेहामध्ये येऊनही विवेक बळावर ईश्वर ओळखण्यासाठी प्रयत्न न करता आळस केला तर मात्र तो सर्वस्वी नाश पावला असे समजावे. २८) जर सर्वकाळ मननशील अंतःकरण ठेवून श्रवण केलेल्या निरुपणाचा प्रत्यय माणसाने घेतला तर तो नराचा नारायण होईल. (म्हणजे देवपद त्याला प्राप्त होईल) २९) ज्याला स्वतः पोहोता येत आहे त्याने दुसऱ्याची कास धरण्याची गरज नसते. त्याप्रमाणे ज्याला स्वतंत्रपणे विचार करता येतो त्याने स्वतंत्रपणे सर्व शोधून पहावे. ('उद्धरेदात्मनात्मानम्' या वचनाची आठवण देणारी ही ओवी आहे.) ३०) सगळ्या विश्वाचा (किंवा धर्मग्रंथांचा) जो स्वतंत्रपणे शोध घेईल त्याला कोणताही संदेह राहात नाही. अशी संदेहरहित स्थिती प्राप्त झाल्यावर जी अवस्था येते ती त्याची त्यालाच समजते. (संदेहरहित साधन । तेंचि सिद्धांचे लक्षण । अंतर्बाह्य समाधान चळेना ऐसैं ॥' ८-९-१३ ही ती अवस्था प्राप्त होते.)

द. २०-८ देहेक्षेत्रनिरूपण

विज्ञानयुगामध्ये मानवाने अत्यंत आश्चर्यकारक यंत्रे निर्माण केली आहेत. पण ईश्वराने निर्माण

केलेल्या मानवी शरीरासारखे यंत्र विश्वामध्ये अन्य कोणतेही नाही. “शरीरासारखे यंत्र । आपण नाही ॥’ असे श्रीसमर्थ येथे म्हणतात.

१) ब्रह्मदेवाच्या प्रपंचाचा वृक्ष वाढला. वाढता वाढता त्याचा प्रचंड विस्तार झाला. नंतर त्याला फळे आली. (तेव्हा ती चाखून) बहुत प्राण्यांना समाधान मिळाले. २) नाना प्रकारची रसाळ फळे आली. (सुखकर असे विषय निर्माण झाले.) त्या फळात गोडी निर्माण झाली. ती अनुभवण्यासाठी अनेक प्रकारची शरीरे निर्माण केली. ३) उत्तम विषय जरी निर्माण झाले तरी त्यांचा उपभोग शरीराशिवाय घेता येत नाही. यासाठी त्यावर उपाय म्हणून देवाने शरीरे उत्पन्न केली. ४) ज्ञानेंद्रिये निर्माण करून भिन्न विषयांचा आस्वाद घेण्याचे गुण त्यात घातले. ही इंद्रिये एकाच शरीरात पण वेगवेगळी आहेत. ५) कानामध्ये शब्द पडले तर शब्दांचा भेद, सूक्ष्म अर्थ पहाण्याची योजना त्याच्यामध्ये केली आहे. ६) त्वचाइंद्रियामुळे थंड व उष्ण कळते. डोळ्याने पदार्थ दिसतात. अशा प्रकारे ज्ञानेंद्रियाचे गुण वेगवेगळे आहेत. ७) जिभेत रस चाखण्याचा, नाकाने वास घेण्याचा गुण आहे. वेगवेगळ्या गुणांचे आकलन करण्यासाठी इंद्रियांमध्ये असे भेद आहेत. ८) वायुपंचकात (प्राण, अपान, उदान, समान व व्यान) अंतःकरण पंचक (चित्त, अहंकार, बुद्धी, मन, अंतःकरण) मिसळून शरीरामध्ये निःशंकपणे वावरते. ज्ञानेंद्रिय व कर्मेन्द्रिये यांची कामे सावकाश पहावी. ९) कर्मेन्द्रियांच्या सहाय्याने जीव हा विषयांचा उपभोग तात्काळ घेऊ शकतो. असा उपाय (निर्मात्याने) ईश्वराने निर्माण केला आहे. १०) उत्तम विषय जरी उत्पन्न झाले तरी ते शरीराविना भोगता कसे येतील? म्हणून अनेक प्रकारची शरीरे निर्माण झाली. ११) वास्तविक शरीर हे हाडे आणि मांस यांचे बनते. पण त्यामध्ये (सत्त्व, रज आणि तम हे) त्रिगुणांचे प्रकार घातले. या मानवी शरीरासारखे दुसरे यंत्रच नाही. (जगात मानवी शरीर हे अद्भुत यंत्र सर्वश्रेष्ठ आहे.) १२) अशी शरीरे निर्माण केली ती विषयांच्या भोगाने वाढविली. त्यामुळे लहान, थोर अशी शरीरे उत्पन्न झाली. १३) जगदीश्वराने ही हाडामांसाची शरीरे निर्माण केली ती निर्माण करताना विवेकाने त्रिगुणांचा विचार करून त्याला निर्मिले. १४) शरीर हा हाडामांसाचा पुतळा खरा पण त्यात ज्ञान/जाणीव ठेवली आहे. त्यामुळे जीव सकल कला प्रवीण होतो. भिन्न शरीरांमध्ये भेद त्यामुळे आढळतो. १५) शरीरांमध्ये फरक आढळतो त्याला योग्य कारण असते. मुळातील ज्ञान कमी-अधिक असेल त्याप्रमाणे त्या शरीरात कला प्रगट होतात. जगातील व्यवहार सुरळीत चालावेत यासाठी शरीराचा भेद उपयुक्त असतो. त्या भेदामागे काही कार्यकारणभाव असतो. पण हे सर्व तीक्ष्णबुद्धी असेल तरच कळू शकते. १६) ईश्वराला सर्व आश्चर्यकारक विश्व करावयाचे आहे. (सृष्टिव्यवहार चालवावयाचे आहेत) म्हणून त्याने शरीरामध्ये भेद उत्पन्न केले आहेत. (पण मूळ वस्तूमध्ये भेद नसतो. आत्मवस्तू एकच असते. पण अष्टधा प्रकृतीमुळे भेद दिसतो.) उर्ध्वमुख होऊन दृष्टी टाकली तर भेदाला वाच नाही. (भेद मायेत आहेत ब्रह्मात नाहीत.) १७) सृष्टी उत्पन्न करण्यासाठी भेद किंवा विविधता आवश्यक असते. पण तिचा संहार झाला की तेथे आपोआप अभेद असतो. माया आहे तोवरच भेद वा अभेद ही भाषा असते. १८) मायेमध्ये अंतरात्मा आहे. त्याचा महिमा कळत नाही. खुद्द जगनिर्माता ब्रह्मदेव, ज्याला चार तोंडे असूनही तो सांगू शकत नाही. तो संदेहात पडतो. विश्वनिर्मितीच्या कोड्याबद्दल मानवाने किती

विचार केला तरी तर्काची समाधान करणारी उत्तरे मिळू शकत नाहीत. १९) अंतरात्म्याचे विवरण करताना हरघडीला पीळ पेच पडतात. कितीही युक्तीप्रयुक्ती केली किंवा तीक्ष्ण बुद्धी वापरली तरीही मनाची तिरपिट होते. (मन पराभूत होते. कल्पनातीत असेल त्याला तर्क उपयोगाचा नसतो.) २०) अंतरात्म्याचा शोध घेताना सगळ्या उपाधी लागतात. पण निरुपाधिक परब्रह्माच्या ठिकाणी ही यातायात करावी लागत नाही. एकान्तकाळी विचार समजून घेण्याचा प्रयत्न केला म्हणजे बरे (म्हणजे हे ध्यानात येते) २१) प्रत्येक जीवामध्ये अंतरात्मा असतो. 'ममैवांशो जीवलोकै' प्रत्येकामध्ये त्याचा अंश असतो. देहाचे सामर्थ्य जेवढे असते तेवढेच कार्य त्याच्याकडून तो करवून घेतो ज्या देहामध्ये सामर्थ्य अतिशय असते. त्याला अवतार म्हणतात. २२) शेष, कूर्म, वराह यांनी महाविशाल देह धारण केले. (त्यामुळे पृथ्वीचा भाग धरला) म्हणून या सर्व सृष्टीची रचना चालली. २३) ईश्वराने मोठे आश्चर्य घडविले आहे. त्याने सूर्याला आकाशात धावावयास लावले आहे आणि धुकटामध्ये पाण्याचा प्रचंड साठा धारण करावयास लावला आहे. २४) पर्वतप्राय ढग आकाशामध्ये चढतात काय आणि ते सूर्याला आच्छादून टाकतात काय! (ही नेहमीचीच घटना आहे. पण त्याबद्दल सामान्य मनुष्य विचार करीत नाही. त्याला विचाराला प्रवृत्त करणाऱ्या या ओव्या आहेत.) लगेच तेथे वायूचा झंझावात सुरू होतो. २५) तो वायू जोरात वाहू लागतो. जणू काही यमाच्या दूताप्रमाणेच तो ढगांना मारून सूर्याला मोकळे करतो. २६) ढगांना जणू विजांचे तडाखे देतो. विजांचे एकाएकी कडकडाट सुरू झाल्यावर प्राण्यांच्या मनात धडकी भरते आणि आकाशच जणू कडाडून पृथ्वीवर कोसळल्यासारखे वाटते. २७) या लोकी ईश्वराने एक मोठे गूढ (वर्म) करून असे ठेवले आहे की पंचमहाभूतांपैकी एक दुसऱ्याला आटोक्यात आणते. सर्व महाभूतांच्या समसहभागाने पृथ्वीचा कारभार सुसूत्र चालतो. २८) अशा प्रकारे अंतरात्म्याच्या व्यापाचे अनंत भेद आहेत ते सगळे सर्वांना ध्यानात कसे येणार? त्याबद्दल विचार करता करता अखेर मनाच्या चिंध्याच उडून जातात. (मन हतबल होते. विचारांचा अंत होतो.) २९) माझी उपासना ही अशी आहे. तिचा उपासकांनी (साधकांनी) विचार करावा. त्या उपासनेचा महिमा चतुरानना (किंवा ब्रह्मदेवा)ला सुद्धा कळत नाही. ३०) विवेकाने अंतरात्म्याचे आवाहन करणे आणि निरंजन परब्रह्मामध्ये त्याचे विसर्जन करणे हेच भजनाचे लक्षण आहे. संतसज्जन हे जाणतात मी अधिक काय सांगणार? (ऐहिक व्यवहारामध्ये 'आवाहन व विसर्जन विधीचा अर्थ प्रथम पाहून आणि नंतर संतसज्जन यांचे 'आवाहन विसर्जन' हे भजनाचे लक्षण कसे असते ते पाहू. १) पूजाविधीमध्ये पूजेसाठी देवाला निमंत्रण केले जाते, याला आवाहन म्हणतात आणि पूजा झाल्यावर देवाला विधीवत मंत्र म्हणून स्वस्थानी पोहोचविले जाते. हे विसर्जन होय. हे सुद्धा ईश्वराच्या भजनाचे लक्षण आहे. पण संतांचे भजनाचे लक्षण और आहे ते असे. २) सर्व दृष्य विश्व अस्तित्वात असतानाच विवेकप्रलय या वैचारिक प्रक्रियेने स्वतःच्या शरीरासह साऱ्या विश्वाचा निरास करून विश्वाच्या अंतर्गामी असलेल्या सर्व भूतात्मक अंतरात्म्याचे अस्तित्व बघणे याचे नाव आवाहन आहे. या अंतरात्म्याचा महिमा अनुभविल्यावर त्याच्याशी पलीकडे असलेल्या शून्य अवस्थेचे निरसन करून निर्गुण निराकारी, निर्विकारी परब्रह्मापर्यंत पोहोचणे हे अंतरात्म्याचे विसर्जनच होय. अशा प्रकारच्या 'आवाहन विसर्जना'तून स्वस्वरूपाची अनुभूती घेण्याचे सामर्थ्य व अभ्यास स्वानुभवी संतांना साध्य

झालेला असतो. 'ऐसी माझी उपासना । उपासकी आणावी मना ॥' असे येथे श्रीसमर्थानी सांगितले आहे.

परिशिष्ट १ ले

(१० व्या स्वाध्यायात प्र. ५ वा :- "लो. टिळक यांच्या चरित्रातील कोणत्या प्रसंगात त्यांची निर्भयता, निःस्पृहता आणि निःसंदेहावस्था आपणास प्रत्ययास येते, तो प्रसंग थोडक्यात लिहा." या प्रश्नाबद्दल काही अभ्यासार्थीना असे वाटते की दासबोधाच्या अभ्यासक्रमाशी याचा काही संबंध नाही. याबद्दल खुलासा असा की हा प्रश्न द. ८-९ सिद्धलक्षण या समासावर घातला आहे. सिद्धावस्थेत जी लक्षणे आहेत तीच लोकमान्यांच्या चरित्रात आढळतात. सिद्धावस्था प्राप्त झालेली व्यक्ती संपूर्णपणे समाज-विन्मुख होते अशी विकृत कल्पना अभ्यासार्थींमध्ये होऊ नये म्हणून हा प्रश्न विचारला आहे.)

दि. १३-७-१९०८ रोजी लो. टिळक यांच्यावर इंग्रज सरकारने राजद्रोहाचा खटला सुरू केला. मुंबईतील हायकोर्टाच्या वरच्या टॉवरमध्ये त्यांना आणण्यात आले. न्या. दावर यांच्यापुढे इंग्लंडचे बादशहा विरुद्ध बा. गं. टिळक असे खटल्याचे कामकाज सुरू झाले. निकाल काय लागणार हे ठरल्यासारखेच होते. ज्याच्या साम्राज्यावर सूर्य मावळत नाही त्या सम्राटाविरुद्ध लोकमान्य टिळक सात दिवस दररोज आपली बाजू मांडत होते..... शेवटी ज्यूरींनी बहुमताने टिळकांना दोषी ठरविले. त्यानंतर शिक्षा सांगण्यापूर्वी न्या. दावर यांनी टिळकांना विचारले - "तुम्हाला काही सांगावयाचे असल्यास सांगा." धीरगंभीर वाणीने टिळक म्हणाले - "ज्यूरीने मला दोषी ठरविले तर खुशाल ठरवो पण मी गुन्हेगार नाही. आपले उच्च न्यायासन आहे हे मला कबूल आहे. पण जगात आपणापेक्षाही एक उच्च न्यायालय आहे हे आपण लक्षात असू द्यावे. आपणाला मी दोषी वाटत असलो तरी ईश्वरापुढे मी निर्दोष आहे. कदाचित माझ्या शिक्षा भोगण्यानेच माझे कार्य वाढवावयाचे असेल. ईश्वराची तशी इच्छा असेल तर तसेच होऊ द्या."

शेवटी न्या. दावर यांनी सहा वर्षांचे काळे पाणी व एक हजार रुपये दंड अशी शिक्षा फर्मावली. टिळकांना पहावयास अफाट गर्दी कोर्टाच्या आवाराबाहेर जमली होती. पण पोलिसांनी मागच्या जिन्याने टिळकांना गुपचुप खाली आणले आणि मोटारीतून त्यांना मध्यरात्री आगगाडीत बसविण्यात आले. गाडी सुटली. आपल्या उपरण्याची उशी करून टिळक शांतपणे झोपी गेले.

असा हा प्रसंग आहे. त्या प्रसंगात लो. टिळकांच्या निर्भयतेचे, निःस्पृहतेचे व निःसंदेहावस्थेचे नेमके दर्शन कोठे होते त्याचा विचार अभ्यासार्थींनी करावा व आपला स्वाध्याय तयार करावा.

लोकमान्यांच्या जीवनावर 'गुणसागर टिळक' हे पुस्तक पुणे विद्यार्थी गृहाने प्रसिद्ध केले आहे. श्री. ह. त्र्यं देसाई हे लेखक आहेत. पूर्णपणे सिद्धावस्थेला पोहोचलेल्या या राजकारणी नेत्याचे चरित्र व सद्गुण अभ्यासण्यासाठी अनेक ग्रंथ आजवर प्रसिद्ध झाले आहेत. ते प्रयत्नपूर्वक मिळवावे व स्वाध्याय तयार करावा.

परिशिष्ट २ रे

‘भावार्थ दा. परिचय’ पुस्तकामध्ये ‘श्री समर्थ संप्रदाय आणि आपण’ असे २ रेच परिशिष्ट आहे त्या भागाचीच ही पुरवणी आहे.

आपण प. दा. अ. उपक्रमातून तीन वर्षांचा अभ्यासक्रम पूर्ण केल्यावर दासबोध ग्रंथावर आपल्या साऱ्या चित्तवृत्ती स्थिरावल्या आहेत. समर्थशिष्या वेणास्वामी यांनी दासबोध ग्रंथाची थोरवी श्रीसमर्थांच्या मुखातूनच एकवार प्रत्यक्षपणे वदविल्याचे गिरीधरस्वामींनी समर्थप्रतापात (९, ३६, ३९) नोंदविले आहे.

‘श्रीराम देवार्चन सिद्धि आहे ।

श्रीग्रंथराज दासबोध सामर्थ्य सिद्धि आहे ।

जो जो महंत येथें निश्चयें राहे ।

तो तो लहो साक्षात्कारू ॥ ९-३८

अशा प्रकारे आत्मसाक्षात्कार घडविणारा दासबोध ग्रंथ हा आपण गुरुस्थानी मानावा. त्या अलौकिक ग्रंथाची निर्मिती करणारे श्रीसमर्थ आपले सद्गुरु आहेत. सज्जनगड येथे समाधीपाशी दीक्षागुरुंकडून औपचारिक दीक्षा दिली जाते. दररोज किमान एकातरी जपमाळेचा जप आणि दैनंदिन दासबोध वाचन हे व्रतच संप्रदायामध्ये पाळले जाते.

अध्यात्मिक प्रवचनातून ज्ञान देणारे आपले सारे वंदनीय गुरुच आहेत. पण सद्गुरुस्थानी श्रीसमर्थच आहेत हा विश्वास अखेरच्या क्षणापर्यंत ठेवावा. या दृष्टीनेच मला ‘दासबोधींच लाभेल बोध’ हे गीत ‘प. दा. अ.’ संमेलन कार्यक्रमातून म्हटले जाते. संप्रदायाचा आपण अभिमान धरावा पण तेथे दुराभिमान मात्र नसावा. भिन्न संप्रदायातील भिंती आपणास उंच करावयाच्या नाहीत. ‘दासबोध अभ्यास मंडळ’ चालविताना हे ध्यानी असावे.

अध्यात्मिक विचारांचा प्रभाव आपल्या आचरणात आढळला पाहिजे. ‘उपासनेला दृढ चालवावे’ हा संपूर्ण श्लोक म्हणजे श्रीसमर्थांचा आदेशच आहे. दृढ उपासना, सत्कर्म करणे, सदाचरण, सर्व संतांचा आदर करणे आणि सर्वांना सद्विचार देण्यासाठी दासबोध अभ्यासाला प्रवृत्त करणे हे कर्तव्य समजावे. शरीरसामर्थ्य कमविले पाहिजे आणि आरोग्य संपादन करून परोपकारासाठी शरीर झिजविले पाहिजे.

जनी जनार्दन म्हणोनि जना । संतुष्ट करावे ॥

नारायेण असे विश्वीं । त्याची पूजा करीत जावी ।

या कारणें तोषवावी । कोणीतरी काया ॥